

PAUL HINNOV

AJALUGU

GÜMNAASIUMILE

KESKAEG

II KLASS

EESTI KIRJASTUS
TALLINN

A - 34458

PAUL HINNOV

TARTU EESTI
KIRJASTUS
Nr. 8:29

901

AJALUGU

GÜMNAASIUMILE

KESKAEG

II KLASS

TEINE, PARANDATUD TRÜKK

~~1A~~

~~36906~~

EESTI KIRJASTUS
TALLINN 1944

AJALOO-ÕPIKUD GÜMNAASIUMILE

Peatoimetaja: Elmar Kuusik.

84:8
108
Elmar Kuusik. Ajalugu gümnaasiumile. Vana aeg. I klass.

Paul Hinnov. Ajalugu gümnaasiumile. Këskaeg. II klass.

Konstantin Vanik. Ajalugu gümnaasiumile. Uus aeg. III klass.

Johannes Adamson. Ajalugu gümnaasiumile. Uusim aeg I. IV klass.

Johannes Adamson. Ajalugu gümnaasiumile. Uusim aeg II. V klass.

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

89418

Teaduslik korrektuur: Villem Orav.

Keeleline korrektuur: Bernhard Vahi.

AfV. Nr. I/00169. Trükiarv: 4150 eksemplari. Paber: ETK Tallinna Paberivabrik;
trükipaber 56 : 79 cm. Trükk ja brošuur: Trükikoda „Vaba Maa“, Tallinn.

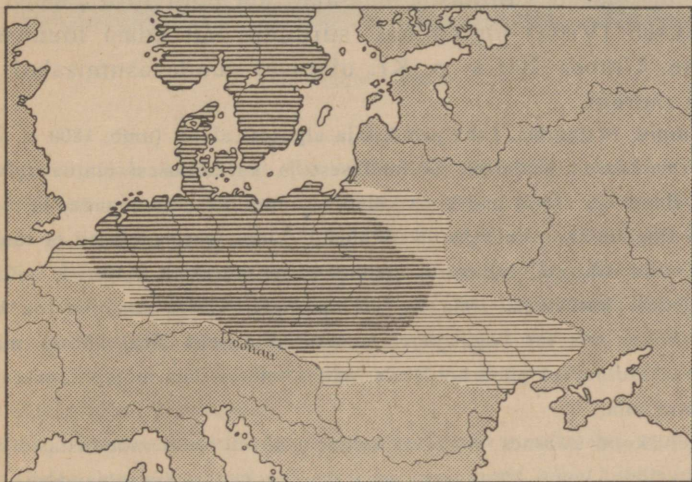
Ilmunud veebruaris 1944.

Rmk. 2.60

SUUR RAHVASTERÄNDAMINE.

Germaanlased.

1. **Rassiline päritolu ja asumisalad.** Indogermaani rahvaste põlises asukohas — Lõuna-Skandinaavias ja Põhja-Saksamaal, kust aastatuhandete kestel olid lähtunud mitmed rahvalained

Germaanlaste asumisalad III saj. algul p. Kr.

igasse ilmakaarde, kujunes ühtlaste rassiliste omadustega *germaani rahvas*. „Pooldan vaadet, et germaani suguharud on jäänud puutumatuks abielulisest segunemisest võõraste rahvastega

ja on ühtlaseks, puhtaks, ühegi teisega võrdlematuks rahvaks kujunenud,“ kirjutab rooma ajaloolane Tacitus. Kuuludes põhjarassi olid nad peaaegu üldiselt kõrgekasvulised, sihvakad, sinisilmalised ja blondid.

Esialgsete asumisalade kitsaksjäämisel siirdus ka nende hulgast üha uusi rahvusgruppe lõunasse ja itta avaramat eluruumi vallutama. Seejuures eraldusid nad üksteisest ikka rohkem: kujunesid uued suguharud — „rahvad“. *Läänegermaani* rahvaste-grupp, surudes lõunasse enda ees olevaid *kelte*, jõudis juba pronksiajal — umb. 1000 a. e. Kr. — Reini jõe alamjooksuni. Pärast Gallia ja Doonau-maade vallutamist roomlaste poolt said nad vahetuiks naabreiks Rooma keisririigile, mille tugev piirikaitse nende edaspidist tungi lõunasse mõneks ajaks tõkestas. *Idagermaanlased* vallutasid maa-alad ida pool Elbe jõge, Oderi ja Veikseli (Visla) jõgikonnas, siirdudes siit edasi lõunasse ja kagusse. Umbes 200 a. p. Kr. ulatusid nende asumisalad kuni Musta mereni.

2. **Elu-olu. Majandus.** Juba pronksiaja algusest alates (umb. 1800 a. e. Kr.) olid germaanlased peamiselt põllundusest ja karjandusest elatuv *talupojarahvas*. Enamasti elasid nad koos külades; ainult mäestikumaades ja muudes erilistes tingimustes esines ka üksiktalusid. Linnu germaanlased ei tundnud. *Elamud* olid lihtsad, tahumata palkidest nelinurksed ehitused, pilliroost või õlgedest katustega, ilma lae ja korstnata. Ühise ruumika toa keskel asetsetes kolle, mis oli kogu perekonnaelu keskuseks. Seal süütas majajäsa perekonna asutamisel püha koldetule, andes sellega oma majapidamise jumalate kaitse alla.

Külaühiskond koosnes *vabadest talupoegadest*. Need moodustasid *saraskonna*, kellele kogu külakonna maa (saras) kuulus ühisomandina. Mets, võsa ja karjamaa olid *ühismaaks* otseses tähenduses, olles kõigile külakonna liikmeile ühiseks kasutamiseks ühesuguste õigustega. Põllumaa aga oli jaotatud perede vahel ühtlaste osadena põliseks ning päritavaks kasutamiseks, ilma et nad seda siiski kui omandit kellelegi edasi anda või müüa oleksid võinud. Perele kuuluv põllumaa ühes maja ja õuega ning õigusega ühis-maa kasutamiseks moodustas kokku nn. *adramaa* (Hufe), see tähendab,

Germaani elamu.

ühele perekonnale küllaldase elatusühiku. Et ühis põllu jagamisel ühelegi perele ülekohut ei sünniks, anti igaühele osa paremast ja halvemast, külale lähedamast ja kaugemast maast. Nõnda kujunes *segiasendlik põllujaotus*. Iga vilja all olnud põld pidi järgmisel aastal söötis olles „puhkama“ (kaheväljasüsteem), mida siis karjamaana kasutati. Et söötis maad ühiselt karjamaana kasutada, pidi see ühes tükis olema. Sellest tekkis nn. *välisund*: kõik saraskonna liikmed pidid harima oma põlde ühel ning samal viisil ja ajal, nagu külakond oli otsustanud.

Põllutööriistadena tarvitasid germaanlased juba pronksiajal *atra* ja *äket*. Põldviljadest kasvatati peamiselt otra, kaera ja nisu, kuna hiljem astus viimase asemele kliimale rohkem vastav rukis. Viljalõikamiseks kasutati *sirpi*, kuna vikatit ei tuntud. Kasvatati ka herneid, ube, läätsi, naereid ja lina. Germaanlaste peamiseks varanduseks olid *kariloomad*. Lehma-, lamba- ja kitsepiim oli igapäevaseks toiduaineks; lihaloomadena kasvatati rohkesti sigu, mida soodustasid suured tammemetsad. Hobused olid rohkem ratsasõiduks kui põllutööks ja koormaveoks, milleks enamasti härgi kasutati.

Peaaegu kõik, mida vajas germaani perekond, nagu riietus, tarbe- ja põllutööriistad, valmistati kodus. Relvi ja muid metallesemeid hangiti siiski enamasti vahetuskaubanduse teel. Riiete valmistamine villast, linast ja nahast oli naiste eriulesanne. Tähtsamaiks riietusesemeiks olid meestel ligi põlvini ulatuv villane kuub, sääremähised või pikad püksid ja üle õlgade heidetav mantel; naistel pikk villane seelik ja lühikeste käistega pluus. Võõ kinnitati laia, rikkalikult kaunistatud pronksõlega. Nii mehed kui ka naised armastasid kanda spiraalseid kaela- ja käehteid. Meeskäsitöö alal oli eriti arenenud metallesemete, ehteasjade ja relvade valmistamine, mida kaunistati peenelt väljatöötatud spiraalikujuliste ornamentidega.

Töö kodus ja põllul ei nõudnud siiski germaani talupoja täit tööjõudu. Talle jäi veel küllalt aega seltskondlikuks eluks, oma ühiskondlike ülesannete täitmiseks, jahikäimiseks ja sõjaks. Tal ei tarvitsenud ka rohkem koguda, kui parajasti vaja oli perekonna elatamiseks järgmise lõikuseni, sest oma majapidamise ülejäägi turustamist ei tundud ega olnud selleks ka mingit võimalust. Tsiiviliseeritud rooma vaatlejaile (Tacitus) näis germaanlane seetõttu olevat liig muretu ja laisk, mis tõeliselt oli vaid tema loodusega seotud vaba talupoja loomulik ja sundimatu eluviis.

3. Ühiskondlik ja poliitiline elu. Germaani ühiskonna algühikuks oli *perekond*, kuhu peale perekonnaisa, naise ja laste kuulusid mõnikord ka nooremad vennad ja muudki sugulased. Perekonnaisa oli vastutav kõigi perekonnaliikmete tegude eest, ühtlasi oli ta perekonnas piiramata võimuga kohtumõistja, perekonna omandi valitseja ja majapidamise juhtija. Naisi kohtlesid germaanlased lugupidavalt ja *koduses* majapidamises oli kombe järgi pereema tegelik juhtija ja käskija. Abielludes lahkusid lapsed perekonnast, mõnikord ka pojad, astudes sõjateenistusse nn. kaaskondlastena.

Perekonnad, kes meesliinide kaudu arvasid oma päritolu ühisest esivanemast, elasid koos *sugukondadena* (Sippe). Neid ühendas veresugulus. Elades ühes külas aitasid nad üksteist põlluharimises, sõjas võitlesid koos oma sugukonnavanema juhtimisel. Ühiselt kaitsesid nad üksteise elu ja omandit, teostades mõrva korral *veritasu* oma sugukonna liikme eest või kokku-

Germaani perekond meie ajaarvamise algul.

leppel süüdlase sugukonnaga viimaselt *meheraha* (Wergeld) võttes. Samuti vastutas sugukond ise oma liikme süütegude eest. Kohtumõistmisel esinesid *vandekaaslased* oma suguvõsa liikme kõrval, kui oli vaja viimase tunnistust, olgu endakaitsel või kaebamisel, kinnitada.

Mitu naabruses asetsevat sugukonnaküla, mida ühendasid kaugemad veresidemed, eeskätt aga ühised minevikupärimused, moodustasid *maakonna* (Gau). Ühiste asjade otsustamiseks kogunesid relvakändjad mehed *maakonnakoosolekule* (Thing), mille juhtijaks, samuti kui maakonna sõjasalga juhiks ja tüli-asjade lahendajaks oli maakonnapealik ehk *vürst*. Viimane valiti parimate meeste seast, perekondadest, kes olid omandanud aja jooksul üldise lugupidamise ja kuulsuse. Tasuks vürstile oli

suurem maaosa, annetused ja suurem osa sõjasaagist. Sõjas said vürstid sageli osa vallutatud maast ka pärisomandiks.

Maakonnad ühendas endas kõige suurem germaanlaste alaline poliitiline ühik — *suguharu* ehk *rahvas*. Harilikult kord kuus, noore või täiskuu ajal, tuli kokku sugukondade ja maakondade järgi korraldatud *rahvakoosolek* (Grossting), kus otsustati kõik tähtsad, kogu rahvasse (suguharusse) puutuvad küsimused, nagu sõda ja rahu, liidud ja lepingud, noormeeste pidulikult sõjameesteks võtmine. Seal valiti ka — „tõsteti kilbile“ — maakonnavürstide seast suguharu sõjalised juhid — *hertsogid*. Rahvakoosolekuil sõnavõtjaiks ja ettepanekute tegijaiks olid ainult lugupeetavad isikud, nagu vürstid ja hertsogid. Häáli ei loetud, vaid rahvas avaldas oma poolehoidu relvade täristamisega, vastuolekut valju nurisemisega. Mõnel germaani rahval olid kõrgeimaiks juhtideks *kuningad*, keda valiti eluajaks ühest teatavast soost. Kuid nende võim ei olnud esialgu suur. Valitsemise korraldus oli väga lihtne: puudusid igasugused tasutavad ametid, samuti korralised maksud.

Germaani ühiskonnas puudusid suured vahed ning sotsiaalsed vastolud. Rahvastiku peiosa moodustasid *vabad talupojad*, kes olid õigustatud relvi kandma ja saraskonna maavaldusest osa saama. Nende hulgast eraldusid aegade jooksul suurema lugupidamise, ühtlasi ka suurema maavalduse ning jõukuse omandanud *aadlikud perekonnad*, kellede hulgast tavaliselt valiti vürstid ja väejuhid. Alistatud rahvaste liikmed ja sõjavangid ning nende järglased olid mittevabad *orjad*, kes õiguslikult kuulusid oma isandate omandiks. Tegelikult ei koheldud neid karmilt: nad kuulusid isanda kodakondsusse, tegid tööd tema majapidamises, sõid tema perega ühes lauas. Sageli anti neile kasutamiseks omaette elamu ja maatükk, mille eest nad tööga ja andamitega tasusid. Ka *vabaks lastud* orjad ei saanud täieõiguslikeks rahva liikmeiks, vaid jäid oma isanda kodakondsusse ja kaitse alla. Mittevabade tunnuseks olid lühikeseks püगतud juuksed, kuna vabad kandsid pikki, õlgadeni langevaid

juukseid. Abielluda võis vaba germaanlane ainult vaba naisega, sest ainult sellisest abielust sündinud poeg tunnustati sugukonna poolt oma isa pärijaks. Sellise kombega taoteldi germaani verepuhtuse säilitamist.

Germaani ratsanik suure rahvasterändamise ajal.

4. **Sõjapidamine.** Iga vaba talupoeg oli ühtlasi sõjamees. Alati pidi ta sõjavalmis olema, sest sõjad, peamiselt paremate asustus-alade pärast, olid alatised, mitte ainult võõraste naabritega, vaid ka teiste germaani rahvastega. Germaanlane võitles vaprasti, sest seda nõudis mitte ainult ta enda, vaid ka sugukonna

ja kogu rahva *au*. Kes aralt põgenes, heideti sugukonnast välja või uputati soolaukasse.

Kuigi germaanlased olid head ratsanikud, võitlesid nad enamasti jala. Ainult üksikud suguharud tarvitasid rohkesti ratsaväge. Tähtsamaiks relvadeks olid: nahaga kaetud puukilp, sõjagirves, viskehaamer, lühike oda ja mõök. Eriti lugupeetavaks relvaks oli viimane, mis sellestki nähtub, et suurte kangelaste mõõgad kandsid pärisnimesid.

Aadlikud, eriti vürstid, koondasid endi ümber salgad sõjahimulisi mehi, nn. *kaaskonnad*. Siia astusid enamasti noormehed, kellel ei olnud väljavaadet oma isatalu pärimiseks. Nad andsid oma isandale pühaliku vande talle elus ja surmas ustavaks jääda, elasid tema majas, tema ülalpidamisel, tegid ta juhtimisel sõjajarjutusi, käisid temaga koos jahil ja täitsid mitmesuguseid ülesandeid. Mida kuulsam ja rikkam oli vürst, seda võimsam oli ta kaaskond. Alalises sõjaolukorras oli kaaskondade sõjavalmidus ja tugevus kogu suguharule väga tähtis. See oligi peamine põhjus, miks vürstidele vabatahtlikke annetusi toodi.

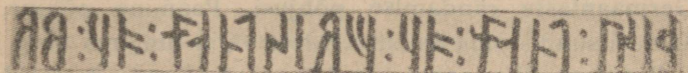
Igas lahingus võitles vürst kaaskonnaga oma sõjaväekolonni eesotsas, mis harilikult oli korrastatud kiilukujuliselt („seapea“). Seal pidi ta olema oma vaprusega ja surmapõlgusega kõikidele eeskujuks. „Lahingus end vapruselt lasta ületada on häbi vürstile; häbi kaaskondlasele on vähem vapper olla kui vürst. Häbi ja teotuse aga koormab endale, kes juhile surma ei järgne.“ (Tacitus.)

5. **Usund.** Ürggermaanlase usutunde järgi oli kogu *loodus ja selle nähtused hingestatud*; nad varjasid endas lõpmatuid hulki elusolendeid — haldjaid, näkke, kääbuseid, hiiglasi, kes inimestele olid osalt head, osalt pahatahtlikud.

Vägevaist loodusjõududest, mis valitsesid inimese elu ja määrasid ta saatust, sai juba kiviajal erilise austuse osaliseks *valgusejumal* — eluandev ja sigitav jõud, mille nähtavaks avalduks oli päike. Säilinud päikeseketta sümboolsed kujutused, mil-

ledest oli laialt levinud *haakrist*, on selle usu tunnustajaiks. Päikese teekonna pöördepunktid, *talvised ja suvised pööripäevad, kujunesid suurimaiks pühadeks*, mil päikest tervitati peamiselt *tule abil*.

Hilisemate germaanlaste juures hakati jumalaid kujutama enam inimesetaoliselt, kuid kindlat nähtavat kuju neile siiski ei antud. Tähtsaimaiks üldiselt austatud jumalaiks said: *Wodan* (Põhjamaades *Odin*), tuule- ja tormijumal, keda ta lumivalge ratsu läbi õhuriigi kandis; *Ziu*, taeva- ja sõjajumal, kelle mõök põhjavalgusena öösiti üle maa hiilgas; äikesejumal *Donar* (Põhjamaades *Thor*), kelle relvaks oli viskehaamer, mis iga viske (pikselöögi) järel jälle ta kätte tagasi tuli. Naisjumalaist oli tähtsaim *Wodani* abikaasa *Freyja* (*Frigg*), kodukolde ja perekonnaelu kaitsja. Talle pühendatud nädalapäev oli reede (*Freitag*), mil sõlmiti abielud.

Ruunikiri.

Jumalate austamine toimus lageda taeva all pühades *hiites*, kus palvetati ja ohvreid toodi, kuhu koguneti pühadeks ja pidustusteks. Üksikud paigad olid eriti pühad ning kujunesid vahel pühamuiks mitmelegi naabruses asuvale suguharule. Erilist preestriseisust ei olnud. Perekonna eest ohverdas pereisa, küla eest — külavanem; vürstid tõid ohvreid kogu rahva nimel. Pühade hiitammede kohina, ohvriks pühitsetud hobuste hirnumise ja muude märkide järgi aimati jumalate tahet.

Kõrgeim maailma juhtiv võim oli siiski *saatus*, millele jumaladki pidid alistuma. Saatus tahte *ennustamiseks* visati pöökpuukeppe („Buchstaben“), millele olid sisse lõigatud nn. *ruunid*, erilised kirjamärgid, pärimuse järgi *Wodani* enda poolt leiu-

tatud. Kolmandast sajandist alates hakati neid völlumärke tõeliste kirjamärgidena tarvitama.

Jumalad olid germaanlasele heatahtlikud vägevad abilised tema raskes võitluses vaenuliste loodusjõudude vastu. Nende nagu kangelastegi tegusid ülistasid laulikud. Donar pidas visa võitlust vee-, jää- ja tormihiiglaste vastu. Eriti Wodan elas alalises mures kogu maailma saatuse pärast. Ühtlasi olid esivanemait pärinevad head *kombed*; nagu perekonnaelu-kombed, külalislahkus ja külalisõiguse austamine, õiglane kohtumõistmine, jumalate kaitse all. Nende rikkumine ei võinud jääda karistamata, sest muidu oleks jumalate kättemaks tabanud kogu sugukonda ja rahvast.

Germaanlaste riigid Lääne-Rooma territooriumil.

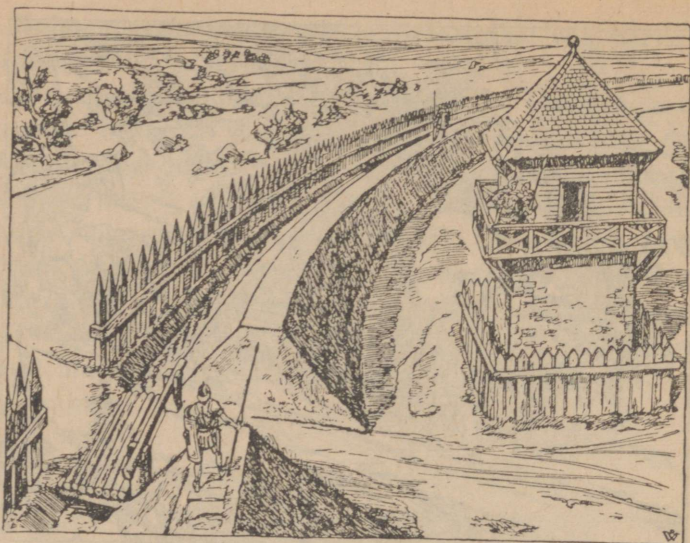
6. **Germaanlaste rändamise põhjusi.** Peamine põhjus, mis germaanlasi sundis oma asumisaladest välja tungima ning jõuga uusi vallutama, oli *maapuudus*. Maa-alad, kus nad elasid, olid veel suurelt osalt kaetud põliste metsadega, jõgede orud olid enamasti soostunud. Soodsasti ülesharitavat maad oli võrdlemisi vähe. Perekonnad aga olid arvukad ja kuna isa maa ja maja kombe järgi *võis pärida ainult üks* (vanim) *poeg*, pidid nooremad pojad endile uusi asumisvõimalusi soetama. Uue maa juurdevõitmine metsast ja soost oli tolle aja abinõudega väga vaearikas. Nii kogunes suguharru aeg-ajalt rohkel arvul noormehi, kellel senise asustuse piirides puudusid võimalused oma majapidamise loomiseks. Kui leidis julge ja ettevõtlik juht, tungisid nad sealt koos välja, et, relv käes, endale kaugemal uut eluruumi vallutada.

7. **Germaanlased ja Rooma impeerium.** Uute asumisalade omandamise vajadusest olid tingitud ka germaani rahvaste alatised püüded Rooma riigi piiridesse tungida. Kuni selle maailmariigi organisatsioon oli tugev, suutis ta need üsna väikesed

Germaanlased rännakul.

arvuliste jõudude rünnakud edukalt tagasi tõrjuda. Kuid samal ajal, kui jätkus Rooma riigi seesmine laostumine ja nõrgenemine, koondusid germaanlased kitsamaks jääva eluruumi mõjul suuremaiks poliitilisteks üksusteks. Nende surve Rooma piiridele üha suurenes. Ühtlasi hakkasid nad rahulikult teel Rooma riiki sisse imbuma. Kuna rooma rahvastik üha enam sõjast võõrdus, hakkasid keisrid germaanlasi, mõnikord tervete suguharudena, asundama piirimaadesse, kohustusega Rooma sõjaväes teenida ja piiri kaitsta. Paljud germaani sõjavangid paigutati maale koloonidena. Sõjateenistuses tõusid germaanlased juhtideks, pääsivad isegi riigi kõrgemaile juhtivaile kohtadele. Lõppeks olidki peamiselt germaanlased, kes riigi piiri pidid kaitsma oma teiste hõimude vastu, ning nende heatahtlikkusest ja ustavusest sõltus kogu riigi julgeolek.

Rooma piirikindlustus vahitorniga.

Selline riigikaitse aga osutus ebakindlaks. Juba Rooma troonisõdadest tekkinud sisekriisi ajal, III sajandi keskel p. Kr., murtisid germaanlased läbi piirikaitset ja asusid hulgaliselt Rooma provintssidesse. *Frangid* tungisid Reini alamjooksul selle vasakule kaldale, *alemannid* vallutasid praeguse Elsassi, idagermaanlased, peamiselt *goodid*, omandasid Doonau madalmiku. Üksikud energilised keisrid suutsid selle järel küll veel riigi piiri Reinil ja Doonaul kindlustada ligi sajaks aastaks. Siis aga algas uus suur germaani rahvaste liikumine, nn. *suur rahvasterändamine*, milleks tõuke andis *hunnide sissetung Aasiast Euroopasse a. 375 p. Kr.* Nõrgaks jäänud Rooma piirikaitse varises nüüd kokku mitme germaani rahva üheaegse pealetungi ees. Üksteise järele vallutasid germaanlased Lääne-Rooma provintsid ja asutasid oma riigid.

8. **Läänegootide rändamine ja riigi asutamine.** Idagermaani rahvas — *goodid*, kelle algkoduks oli Lõuna-Skandinaavia, olid pikemat aega asunud Oderi ja Veikseli jõe aladel. Sealt edasi tungides vallutasid nad III sajandi esimesel poolel maa-alad Musta mere põhjarannikul, Dnestri, Dnepri ja Doni jõgikonnas. Neil laialdastel asumisaladel jagunesid nad kahte rühma — *ida- ja läänegootideks*.

Läänegoodid, kes lähemas suhtlemises olid Rooma riigiga, võtsid IV sajandi keskel vastu ristiusu. Nende piiskop *Wulfila* tõlkis Piibli gooti keelde tähestiku abil, mis oli koostatud ruunimärkidest ja kreeka tähtedest. Gootide seas levis ristiusk *Ariuse* õpetuse kujul, mille järgi Kristus on küll kõige täiuslikum olend, kuid siiski Jumala loodud, mitte ise Jumal, nagu õpetas katoliku kirik. See Nikea kirikukogu (325) poolt hukkamõistetud õpetus vastas rohkem germaanlaste senistele usulistele kujutlustele ning leidis vastuvõttu ka teiste idagermaani rahvaste seas.

IV-ndal sajandil olid goodid loonud suure riigi, millele alistusid paljud rahvad, põhjas Balti mereni, idas Volgani. Kuningas *Ermanarichi* valitsuse ajal tungisid idagootide kallale *hunnid*, Aasia steppidest Euroopasse rännanud mongoli tõugu nomaadid. Hunnid olid väikese kasvuga, kuid tugeva kehaehitusega väledad ratsanikud, kes oma väikeste kiirete hobustega näisid nagu ühte olevat kasvanud. Nende välimus oli inetu, käitumine metsik ja toores, nende sõjaretked kandsid puht saagi- ja röövsõja iseloomu. Kuid nende ratsaväe hoogsale rünnakuile ja harjumatu võitlustaktikale ei suutnud gootide jalavägi kaua vastu panna. Vana kuningas *Ermanarich* tappis enda, idagoodid olid sunnitud alistuma ja kaasa minema hunnidega nende edaspidistel retkedel. Läänegoodid aga taganesid hunnide eest ning enamik neist läks lepingu põhjal Rooma keisriga üle Doonau, kus nad asusid Rooma maa-alale (praeguses Bulgaarias), kohustusega piiri kaitsta. Varsti aga tekkisid neil tülid ebaausate rooma ametnikkudega, mille tagajärjeks oli sõda Rooma vastu.

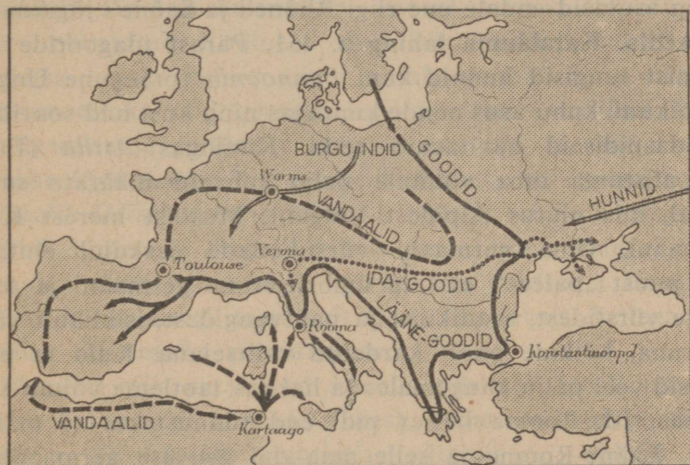

Hunnide rünnak.

Läänegoodid tungisid pealinna Konstantinoopoli peale; keiser, kes neile sõjaväega vastu läks, kaotas lahingu (378) ja langes. Tema järglane *Theodósius* sobitas rahu ja asundas läänegoodid Traakiasse, kohustusega teenida riigi sõjaväes.

Pärast Theodosiuse surma jagunes riik kaheks: *Lääne-* ja *Ida-Rooma riigiks*. Läänegootide etteotsa tõusis julge ja ettevõtlik juht, kuningas *Alarich*, kes oli tundma õppinud Rooma sisemist nõrkust ja otsustas oma rahvale kindlad ning sõltumatud asumisalad kätte võidelda. Sõjakäigul Itaaliasse läks tal korda vallutada Rooma linn (410). Kolm päeva laskis ta seda oma sõjameestel rüüstata, säilitades siiski kodanikkude elu ja kristlasena jättes kirikud puutumata. Roomast siirdus ta Lõuna-Itaaliasse, kavatsedes siit Aafrikasse edasi tungida. Äkiline surm tegi aga lõpu ta plaanidele. Goodid austasid oma kangelaskuninga põrmu, mattes selle ühe väikese jõe sängi Itaalias, milleks jõevool ajutiselt kõrvale juhiti. Alarichi järglane viis läänegoodid *Lõuna-Galliasse*, kus nad asutasid oma riigi (412), tunnustades esialgselt keisri ülemvalitsust. Hiljem alistasid nad oma võimule ka kogu *Hispaania*.

9. **Vandaalide riik.** Võitluses läänegootide vastu olid peaaegu kõik Rooma leegionid Reini äärest ja Britanniast ära kutsutud Itaalia kaitseks. Seda kasutasid teised germaani rahvad ja tungisid kaitseta jäänud provintidesse. Idagermaanlaste hulka kuuluvad *vandaalid*, kes seni olid asunud praeguses Sileesias, tungisid üle Reini Galliasse ning sealt Lõuna-Hispaaniasse (Andaluusiasse). Kuningas *Geiserichi* juhtimisel läksid nad edasi Põhja-Aafrikasse, Rooma kõige rikkamasse provintsi, mille kei-

Idagermaanlaste rändamine.

ser pidi neile loovutama pika võitluse järel (442). Võtnud endile kõik rooma suurnike maad, asusid nad koos rikka *Kartaago* suurlinna ümbruses. Geiserich asutas suure sõjalaevastiku ning valitses selle abil kogu Vahemerd. Kord vallutas ta isegi Rooma linna ja laskis oma sõjamehi seda kaks nädalat põhjalikult rüüstata (455).

Germaanlaste terved eluviisid ja kommetepuhtus, mis, vastandina roomlaste seas levinud kõlbelisele lõtvusele ja kõlvatusele,

silma torkasid kaasaegseile vaatelejaile, esinenud eriti ilmekalt vandaalide juures. „Ei ole ühtki voorust, milles meie roomlased ületaksime vandaale,“ kirjutab üks kaasaeglane (Salvianus). „Jumal toob nad meie peale, et kõlvatuid rahvaid karistada kõige kombepuhtamate läbi. . .“

10. **Burgundide riik.** *Burgundid* tungisid üle Reini ja asutasid oma riigi esialgu *Vormsi* linna ümbruses (412). Selle purustas aga hunnide rünnak (437), kes oma retke sooritasid Gallia maavalitseja liitlastena. Ülejäänud burgundid taandusid edela suunas ning asutasid endale uue riigi Rhône'i ja Saône'i jõgikonnas.

11. **Attila. Katalaunia lahing a. 451.** Pärast idagootide riigi hävitamist tungisid hunnid kuni *Pannoonia* (praegune Ungari) madalmikuni, kuhu asus nende kuningas ning kust nad sooritasid oma edaspidiseid hävitavaid retki. Kuningas *Attila* (Etsel) sundis alistuma oma võimule palju rahvaid määratu suurel maa-alal, mis ulatus Alpidest Volgani, Mustast merest Kesk-Saksamaani. Oma germaani vürstikodade eeskujul ehitatud suures puust „palees“ elas ta ümbritsetuna germaani ja teiste rahvaste vürstidest, saadikuist ja pantvangidest, isiklikult vähenõudlikuna, kõikide poolt kardetud valitsejana. Kuid ta plaanid läksid veel palju kaugemale: ta hakkas taotlema võimu kogu Euroopas. Ida-Rooma keiser pidi end tunnustama ta maksualuseks. Lääne-Rooma ja selle maa-alal asuvate germaanlaste vallutamiseks kogus ta tohutu sõjaväe kõigist endale alistatud rahvaist ning tungis Galliasse. Rooma Gallia maavalitseja *Aëtius* oli tark poliitik ja osav väejuht, kuid ta käsutuses olid ainult nõrgad sõjajõud. Tal läks aga korda sobitada liit germaani rahvastega, esmajoones läänegootidega. *Katalaunia väljadel* pörkasid Attila väehulgad kokku Aëtiusse vägedega. Kogu päeva kestnud äärmiselt äge ja verine lahing ei andnud otsustavat tulemust, kuid Attila oli kaotanud usu võidusse ja taganes järgmisel hommikul. *Katalaunia lahing, milles peaosa etendasid germaani rahvastest võitlejad, päästis Euroopa mongolitest hunnide võimu alla langemisest.*

Attila ei olnud küll lõplikult löödud ja üritas järgmisel aastal sõjakäigu Itaaliasse, kuid otsustava tulemuseta. Varsti selle järel ta suri ning hunnide riik lagunes. Nad kadusid teiste rahvaste sekka Lõuna-Vene ja Aasia steppides, kuna nende poolt alistatud rahvad vabanesid.

12. Lääne-Rooma riigi lõplik langemine a. 476. Idagootide riik. Lääne-Rooma provintsid olid üksteise järele vallutatud germaani rahvaste poolt, kelledest osa ainult vormiliselt tunnustas keisri ülemvõimu. V sajandi keskel oli veel ainult Itaalias tegelikult säilinud keisrivõim, kes ei asunud oma õukonnaga enam ohustatud Roomas, vaid hästikindlustatud *Ravennas*. Lõppeks langes keiser siingi ainult varjuvõimuks. Tõelisteks võimumeesteks said *germaani palgavägede pealikud*, kes oma äranägemise järgi tõstsid keisreid troonile ja neid kukutasid. Täielise lõpu Lääne-Rooma keisrivõimule tegi germaanlane — väepealik *Odoaker*. Oma sõjameeste poolt Itaalia kuningaks kuulutatud, tõukas ta troonilt viimse keisri nime kandja, poisikese *Romulus Augustuluse* (476) ja hakkas valitsema Itaaliat Ida-Rooma keisri nimel, tegelikult siiski iseseisvalt. Sellega said ka Itaalias valitsejaks germaanlased.

Odoakeri riik ei jäänud kauaks püsima. Ida-Rooma keisri õhutusel tungisid hunnide ikkest vabanenud idagootid oma kuninga *Theoderichi* juhtimisel Itaaliasse, võitsid Verona juures Odoakeri ja piirasid teda *Ravennas* kolm aastat. Lõppeks alistus Odoaker lepingu alusel, mis pidi kindlustama talle kaasvalitseja õigused. Varsti tekkinud tülis tappis Theoderich oma võistleja ja sai Itaalia ainuvalitsejaks (493).

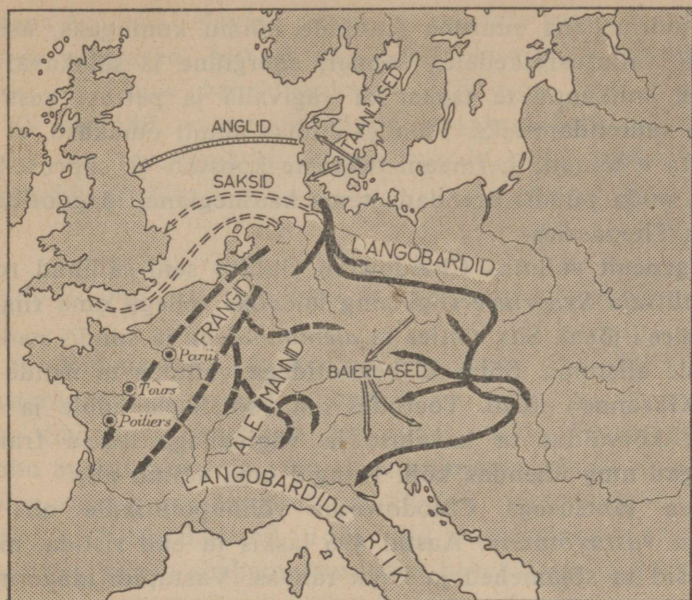
Saavutatud võimu kasutas Theoderich suure poliitilise tarkuse ja ettevaatlikkusega. Kuningana esines ta ainult gootide ja teiste Itaalias asuvate germaanlaste suhtes, kuna rooma pärisrahvast valitses ta Ida-Rooma keisri nimel selle asevalitsejana. Ta taotles mõlema rahva rahulikku kooselu, hoidudes siiski nende segunemisest, mille tulemusena väikesearvuline gooti rahvas kergesti oleks võinud pärisrahva sekka sulada.

Eraldumist pärisrahvast soodustas ka gootide eriline usk *Ariuse* õpetuse järgi, mis roomlaste poolt kui ketserlus oli põlatud. Omalt poolt osutas Theoderich katoliku kirikule heatahtlikku sallivust ja kaitset. „Usuasjus ei või meie mitte käskida, sest kedagi ei saa sundida uskuma vastu tahtmist,“ väljendab ta ühes oma ametlikus kirjas. Kummalegi rahvale jättis ta eriülesanded. Gootide peakohustus oli sõjateenistus, mille tasuks nad kujunenud tava alusel said $\frac{1}{3}$ rooma maaomanike maadest. Tsiviilametid olid jäetud ainult roomlastele, kellel aga relvakandmine oli keelatud.

Hoolega püüdis Theoderich tõsta Itaalia majanduslikku heaolu ja viimase aja sõdades saadud haavu parandada: laskis soid kuivendada, põllupinda laiendada ja teesid ehitada. Kreeka-roma vaimse kultuuri varasid hindas ta kõrgesti ja osutas suurt tähelepanu nende säilitamisele. Tema õukonnas *Ravennas* tegutses rida tuntud õpetlasi ja kirjanikke. Välispoliitikas taotles Theoderich sõbralikke suhteid ja liiduvahekorda kõigi germaani rahvaste vahel, sõlmides selleks perekondlikke sidemeid läänegootide, frankide, burgundide ja teiste germaani valitsejaskodadega.

Terve inimea kestel valitses Theoderich Itaalias „kui tõeline keiser, mitte karvavõrdki vähemana kui keegi neist, kes seda krooni kunagi auväärsest olid kandnud“ (Prokopios). Tema suur valitsejakuju jättis sügava mulje germaani rahvaste mälestusse ning elas edasi nende muinaslugudes (Dietrich von Bern). Siiski ei saavutanud ta oma eesmärki — seesmiselt tugevat ning väliselt kindlustatud riiki. Allaheidetud rooma rahvastikku gootide valitsusega lepitada ei läinud tal korda kõigist püüdeist hoolimata. Lõhe püsis ning aitas kaasa riigi langemisele pärast selle rajaja surma.

13. Frangi riigi asutamine. Kuna ettevõtlikud, seiklus- ja teohimulised idagermaani rahvad (goodid, vandaalid, burgundid) pikkadel retkedel kaugele tungisid, et valitsejaina asuda võõraste rahvaste keskele veetlevas lõunamaa looduses, olid lääne-

Läänegermaanlaste rändamine.

germaanlased oma edasitungil tagasihoidlikud ja aeglased. Uusi asumisalasid vallutades jäid nad tihedasse kontakti kodumaaga, säilitades oma endise talupoegliku eluviisi. Sajandeid kestnud võitlustes Rooma riigiga olid frangid vallutanud ja asustanud praeguse Belgia ja Kesk-Reini vasaku kalda; alemannid — Elsassi ja Šveitsi kiltmaa. Lääne-Rooma võimu kokkuvarisemisel laiendasid nad aeglaselt oma asumisalasid Põhja-Gallias, surudes lõuna suunas kelti-romaa pärisrahvast.

Frangid, kelle poliitiline osa edaspidi osutus kõige suuremaks ja tähtsamaks germaani rahvaist, koosnesid esialgu kolmest rahvagrupid, millest igaüks jagunes veel hõimudeks oma kuningate juhtimisel. Nende ühendajaks ja Frangi suurriigi rajajaks sai kuningas *Chlodowech* (Chlodwig) (481—511). Saanud 16-aas-

tase noormehena suurima frankide hõimu kuningaks, asus ta julgeile vallutusretkedele. Vapper, energiline ja salakaval ühtlasi, ei kohkunud ta tagasi ka vägivalla ja pettuse eest oma võimu suurendamiseks. Pidades silmas ainult omakasu, ei hoolinud ta vähimatki germaani rahvaste koostöö- ja sõpruse-poliitikast, mida püüdis arendada tema kaasaeglane, idagootide kuningas Theoderich.

Kõigepealt vallutas Chlodowech Gallias seni säilinud rooma maavalitseja *Syagriuse* riigi ning laiendas sellega oma riigi piirid Loire'i jõeni. Siis võitles ta *alemannidega* ja sundis nad oma võimule alistuma. Sõjas läänegootidega vallutas ta nende alad kuni Garonne'i jõeni. Toetudes oma sõjalisele edule ja kuulsusele, kõrvaldas ta kavaluse ja vägivallaga teised frankide kuningad ning ühendas kõik frangid oma võimu alla.

Suure tähtsusega Chlodowechi võimupoliitikale oli tema *ristiusu vastuvõtmine*. Aastal 496 laskis ta end ristida, millele järgnesid ta sõjamehed ja kogu rahvas. Vastupidi idagermaanlastele võttis ta *rooma-katoliku usu* vastu, mis suuresti kaasa aitas selle lõplikule võidulepääsmisele Ariuse õpetuse üle. Selle sammuga omandas Chlodowech mõjuvõimsa katoliku kiriku toetuse ja allaheidetud rooma rahvastiku poolehoidu, mis suuresti kaasa aitas tema võimu kindlustamisele ja suurendamisele, isegi ta oma rahva ja sõjameeste seas.

Pärast Chlodowechi surma jagasid ta pojad riigi valitsemise omavahel, jätkates isa vallutuspoliitikat. Frangi riigiga ühendati *burgundide* riik, idagootidelt omandati *Provençe*, kuna läänegoodid tõrjuti Galliast peagu täiesti välja. Ida pool Reini alistati peale alemannide veel *baieri* ja *tüüringi rahvas*. Nii ühendas Frangi suurriik endasse ka suure osa oma põliste aladele jäänud germaani rahvaist.

14. **Anglosaksid riigid.** Pärast Rooma sõjavägede lahkumist Britanniast hakkasid siia sisse tungima Jüüti poolsaarelt ja Põhja-Saksa alalt *anglid* ja *saksid*. Vana pärimuse järgi olevat kohalik pärisrahvas *britid* (keldid) neid alguses ise kutsunud

liitlastena Šotimaal elavate piktide ja skottide vastu. Liitlastest said aga vaenlased, sest et nad Britanniast enam ei tahtnud lahkuda. Pikkades vaheldusriikastes võitlustes, mis lõppesid alles IX sajandil, vallutasid anglid ja saksid brittide alad ja asutasid siin rea riigikesi. Hiljem sulasid need kokku üheks anglosakside riigiks.

Ida-Rooma riik. Vandaali ja Ida-Gooti riigi häving.

15. **Ida-Rooma riik.** Ida-Rooma riik suutis üle elada suure rahvasterändamise rasked võitlused ja püsis pärast Lääne-Rooma riigi lagunemist veel ligi tuhat aastat. Pärast gootide hädaohu möödumist said talle peavaenlasteks põhjas *slaavlased* ja *bulgaarlased*, kes tungisid üle Doonau ja vallutasid endile asumisalad Põhja-Balkanil. Idas olid vaenlasteks algul *Uus-Pärsia riik*, hiljem muhamediusulised *araablased* ja *türklased*.

Ida-Rooma rahvastik oli väga kirju ning alatasa imbus juurde mitmesugust uut elementi: slaavlasti, bulgaarlasi, armeenlasi jne. Mõõduandvaks rahvuseks olid siiski *kreeklased*, kes etendasid nii poliitiliselt kui ka vaimselt juhtivat osa. Kreeka keel tõrjus välja riigikeelena tarvitusel olnud ladina keele ning riigi nimetusena tuli tarvitusele *Bütsants*, pealinna kreekapärase nime järgi.

Bütsantsi riiklik elu kujunes Rooma impeeriumi traditsioonide alusel. Valitses absoluutse võimuga *keiser*, keda ümbritseti äärmiselt pühaliku ja piduliku tseremoniaaliga ja peenusteni viimisteldud kojaetiketiga (bütsantinism). Valitsemisel toetus ta ametnikele ja sõjaväele, kuna rahvastiku riiklik ülesanne piirdus vaid maksude maksmisega. Välisest aupaistest hoolimata ei olnud keisri seisukoht siiski kuigi kindel. Ta pidi arvestama mitmesuguseid mõjutegureid: kõrgemaid kojaametnikke ja väepealikuid, pealinna rahva meeoleolu ja kiriku juhte. Keisrite troonilt tõukamist ja tapmist tuli tihti ette. Et puudus

kindel troonipärimise kord, olid troonisõjad ja neist tingitud sisekriisid sagedased.

Vaimuelus etendas juhtivat osa kirik, milles kõrgemaks otsustajaks samuti oli keiser (tsesaropapism): ta määras ametisse riigi kirikupea *patriarhi* ja piiskopid, oli lõppotsustajaks isegi dogmaatilistes tüldes. Usutülid olid Bütsantsi kirikuelule iseloomustavad, nagu enam kui sajandi kestnud võitlus pühade piltide austamise ümber, nn. *pilditüli*. Kirik hoolitses ka *vanakreeka vaimsete varade* ja traditsioonide — filosoofia, teaduse ja kirjanduse säilitamise eest, sel määral kui need olid ühendatavad kristliku meelega, maailmavaatega ja kiriku õpetusega. Neile kuulus üsna oluline osa bütsantsi hariduses, mis oma põhilaadilt oli loomulikult usuline. Bütsants etendas sellega Euroopa kultuuriajaloos tähtsat *vahendaja osa vanakreeka ja uueaegse vaimse kultuuri vahel*.

16. **Keiser Justinianus I.** Oma välise võimu kõrgpunkti elas Bütsants üle teovõimsa keisri *Justinianus I* ajal (527—565), mil ta lühikeseks ajaks tõusis otsustavaks suurvõimuks Vahemere- maades.

Sisepoliitikas koondas Justinianus keisri kätte kogu võimutäiuse nii riigi kui ka kiriku üle, oli sellega nn. tsesaropapismi tähtsaimaks põhjendajaks. Püüdes kõiki elualasid ühtlustada ja alistada keisri autoriteedile, jälitas ta järjekindlalt riigikirikust eralduvaid lahkuske ja veel säilinud paganlust. Kuulsa Ateena filosoofide kooli, Platoni asutatud *Akadeemia* sulgemisega hävitas ta viimse paganluskantsi. Kiriku mõju ja hiilguse tõstmiseks laskis ta ehitada kirikuid, kusjuures kujunes omapärane *bütsantsi stiil*, suurte kuplitega ja rikkalike mosaiik-seinakau-nistustega. Tema ehitustegevuse, ühtlasi kogu bütsantsi ehituskunsti täiuslikem saavutus oli *Püha Sofia kirik* Konstantinopolis.

Justinianuse seadusandluse suursaavutuseks oli *rooma õiguse kodifitseerimine*. Keisrite ediktid koguti üheks suureks seaduste- raamatuks, mida täiendati katkenditega ja juhistega väljapaist-

Keiser Justinianus oma saatjaskonnaga. Mosaiikpilt
San-Vitale kirikus Ravennas.

Sofia peakirik.

vate rooma juristide teoseist. Teos ilmus nime all *Corpus iuris civilis* ning moodustab rooma õiguse kõige täielisema kogu. See oli aluseks mitte ainult edaspidisele Bütsantsi seadusandlusele, vaid mõjustas hiljem suuresti ka Lääne-Euroopa riikide õiguse kujunemist.

Oma *välispoliitikas* taotles Justinianus Rooma riigi ülesehitamist endises suuruses, mis tal ka osalt õnnestus. Puudulikult hoolitsedes riigi huvide kaitsmise eest idas pärslaste ja põhjas slaavlaste vastu, juhtis ta riigi jõud peamiselt Lääne-Rooma maa-alal tekkinud germaani riikide tagasivallutamisele.

17. **Vandaali ja Ida-Gooti riigi häving.** Suure palgasõdurite väega tungis Justinianuse väepealik *Belisarius* Põhja-Aafrikasse ja hävitas kolmekuises sõjas *vandaalide* riigi. Saja aasta jooksul, mil vandaalid olid Aafrikas elanud, olid nad lõunamaa päikese, Kartaago suurlinna luksuse ja mõnuleva eluviisi mõjul muutunud loiuks ja kaotanud endise sõjakuse. Viimne kuningas viidi vangina triumfikäigus Bütsantsi; Aafrika muutus jälle Rooma provintsiks (534).

Kohe selle järel saatis Justinianus Belisariuse Itaaliasse *idagootide* vastu. Pärast Theoderichi surma (526) olid idagootide riigis tekkinud troonitülid, mis nende vastupanu nõrgestas; pealegi olid nemadki, nagu vandaalid, palju oma endisest sõjakusest kaotanud. Rooma pärisrahvas, eriti vaimulikud, suhtusid gootidesse vaenuliselt nende „ketserluse“ pärast ja toetasid Bütsantsi. Siiski kujunes sõda siin pikaks, ligi kakskümmend aastat kestnud vaheldusrikkaks võitluseks. Esiolgu näitas idagootide riik küll nõrka vastupanuvõimet ning Belisarius vallutas kiirel võidukäigul tähtsaimad linnad, nende seas Rooma ja Ravenna. Kuid Belisariuse lahkumine Itaaliast pärslaste vastu kergendas gootide olukorda. Oma uue kuninga, noore rüütelliku *Tótila* juhtimisel saavutasid nad uuesti edu ja võitsid enamiku kaotatud riigist tagasi. Otsustanud sõjale Itaalias lõpu teha, saatis Justinianus sinna väepealik *Narsese* uue suure sõjaväega, kelle vastu Totila kaotas lahingu ja langes. Nüüd muutus goo-

tide võitlus lootusetuks. Lahingus *Vesuuvi* jalal astus viimne idagootide kuningas oma kokkusulanud väeriismetega veel kord Narsese hulkade vastu ja langes sangarlikus võitluses (553). Austades gootide vaprust laskis Bütsantsi väepealik ülejäänud gootide salgal vabalt lahkuda. Idagoodid, kord kõige arvukam ja teohimulisem germaani rahvaist, olid selles võitluses enamasti hävinud. Ülejäänud hajusid teiste rahvaste sekka.

18. Langobardide riik Itaalias. Bütsants ei suutnud Itaaliat siiski kaua enda käes hoida. Läänegermaani rahvas *langobardid*, kes oma asumisalalt Elbe jõe alamjooksul esialgu olid siirdunud Doonau äärde ja Bütsantsi teenistuses idagootide vastu võidelnud, tungisid (568) Põhja-Itaaliasse (Lombardia). Siin asutasid nad oma riigi, mis aegamööda vallutas ka suurema osa Kesk- ja Lõuna-Itaaliast. Päriskrahvast kohtlesid langobardid võitjaõiguse alusel. Rooma maaomanikelt võeti ära suurem osa nende maadest ja jagati langobardi sõjameestele. Ka rooma rahvastiku suhtes pandi kehtima langobardide seadused, mis küll aja jooksul rooma õigusest tunduvalt mõjustati. Suuri linnu ei suutnud langobardid siiski vallutada. Bütsantsile jäid mitmed hajuli asetsevad alad — Ravenna, Rooma, Napoli, Veneetsia jt., mis moodustasid erilisele asevalitsejale alluva *Ravenna eksarhaadi*.

Suure rahvasterändamise tulemused.

19. Keskaja mõiste. Seesmiselt kõdunenud Lääne-Rooma riigi kokkuvarisemine germaanlaste sissetungi tagajärjel ning germaani või germaanlaste poolt juhitud riikide asutamine selle asemele, on tähtsaks pöördepunktiks Euroopa ajaloos. Paljusid rahvaid hõlmava ühtse korraldusega (universaalse) riigi asemele astusid nüüd mitmed erilise ilmega riigid, milledest aja jooksul kujunesid uueaegsed *Lääne-Euroopa rahvusriigid*. Mitte ainult poliitiliselt, vaid ka kultuuriliselt eraldusid nad Idamaadest. Hakkas kujunema teatava ühtlase ilmega omapärane *lääne-*

euroopa kultuur, mille kandjaks said uued *germaani ja romaani rahvad*. Kultuuriliselt määravaks ja juhtivaks jõuks sai pikemaks ajaks rooma-katoliku kirik, kes taotles kõigile rahvaile ühtlast *universaalset kristlikku kultuuri*; ka riiklikus mõtlemises jäi kauaks püsima Roomast pärinev *universaalse riigi* idee. Ligi tuhandeaastase kestusega ajastut, mil need ideed juhtivat osa etendasid, on hakatud Euroopa rahvaste elus nimetama *kesk-ajaks*.

20. **Germaani ja romaani rahvad.** Suur rahvasterändamine on germaani rahvaste kangelasajastu, mille rohked vaheldusrikkad võitlused jäid kauaks püsima järgnevate sugupõlvete mälestusse. Kuulsate kuningate ja pealikute tegudest loodi muinaslugusid ja rahvalaule, mis levisid kõigi germaani rahvaste seas (Nibelungenlied). Püsivaid maa-ala võite see siiski germaanlastele ei toonud, vaid lõppes koguni puhtgermaani rahvaste eluruumi vähenemisega. Germaani rahvad, kes Lääne-Rooma maa-alal endale riigid olid loonud ning siia asunud valitseva sõjameeste kihina, ei suutnud kaua oma rahvust säilitada. Hõredasti laialipillatuna mitmekordselt rohkearvulisema rahva sekka harjumatus võõrapäraseis elutingimustes, omandasid nad aja jooksul kohalike rooma või romaniseeritud rahvaste keele, kombed ja eluviisid. Isegi langobardid, kes esialgu suhtusid roomlastesse põlastavalt ja vaenuliselt, ei suutnud kaua nende mõjule vastu panna. Tugeva ja elujõulise germaani vere juurdevool endistesse Rooma provintsidesse ei jäänud siiski mõjuta. Segunemise tulemusena kujunenud *romaani rahvad* osutasid, eriti nende juhtivais kihtides, hiljem jälle suurt elujõudu ja kultuurilist loomisvõimet. Endistele asumisaladele jäänud või ainult väheromaniseerunud aladele (Reinimaa, Britannia) asunud germaanlastest kujunesid hilisemad *germaani rahvad*. Koos romaani rahvastega said nad tänapäeva maailmas juhtiva lääne-euroopa kultuuri loojaiks ja peamisiks kandjaiks.

Puhtgermaani rahvaste asumisruum sulas aga tunduvalt kokku. Lõunasse siirdunud idagermaanlaste endistele aladele

valgusid *slaavi suguharud*, kes mõneks ajaks laiendasid oma asumisalad kuni *Elbe jõeni*.

21. **Muudatused poliitilis-ühiskondlikus elus ja majanduses.** Poliitilised ja ühiskondlikud olud uutes riikides kujunesid rooma ja germaani eluvormide segunemisel ja vastastikusel mõjustusel. Germaani kuningad, kellede võim oma rahva seas oli olnud üsna piiratud, said rooma rahvastiku suhtes keisrite piiramata võimu pärijaiks. Et seda seisukohta esile tõsta, püüdsid nad esialgu meeeldi omandada endiste rooma võimukandjate auni- mesid, nagu konsul (Chlodowech) või patriitsius (Odoaker). Sel- lega ühenduses suurenes aga kuningate võim ka germaani rah- vastiku suhtes. Rahvakoosolekuid, kus varem kõik tähtsamad asjad otsustati, ei saadud suurel maa-alal enam reeglipäraselt kokku kutsuda; nad kaotasid oma endise tähtsuse või kadusid hoopis. Kuningate võimu tõusu soodustas ka asjaolu, et ena- masti nende valdusse läksid senised riigimaad ja muud varan- dused. Nad võisid endi ümber koondada suuri kaaskondi, kelle- dest nad moodustasid erilise *teenistusaadli*. Selle abil kujun- dasid nad endise rooma ametnikkonna asemel uue, muutunud olude kohaselt lihtsustatud valitsemisaparaadi.

Rooma suurmaaomanikud olid oma maa suuremalt osalt pidanud loovutama germaani sõjameestele. Uue teenistusaadli näol, kellele teenistuse eest maaga tasuta, suurenes aga jälle suurmaaomanike kiht. Väikepõllupidajad, isegi vabad germaani talupojad, sattusid neist kergesti sõltuvaks. Suurmaaomandus tungis ka põliste germaani aladele ning ühes sellega talupoe- gade sõltuvus. Rooma mõjul tungis germaani külasse eraomandi põhimõtte põllumaade suhtes, mida võidi nüüd vabalt müüa ja tükeldada. See nähtus soodustas omalt poolt suurmaaomandi kasvamist ja talupoja sõltuvusse langemist.

Linnad, mis Rooma riigis olid olnud nii valitsemise kui ka majanduse ja kultuurielu keskusteks, kaotasid oma endise täht- suse. Germaanlased olid harjunud maaeluga; kuningadki ja nende tähtsamad ametnikud asusid alaliselt maal oma mõisades.

Liiklemine ja kaubandus vaibusid sõdade keerises, sellega ühenduses ka linnade tööndus. Linnad tühjenesid elanikest ja langesid osalt varemeisse. Kogu elu muutus primitiivsemaks, omandades maalise, talupoeglik-lihtsa ilme.

22. Suure rahvasterändamise kajastumine Eestis. Keskmise rauaaeg 400—800 p. Kr. Suur rahvasterändamine mõjustas tunduvalt ka meie kodumaa arenemist. Veikseli-äärsed germaanlased, kelledega meie esivanemal oli olnud kaubanduslik ja kultuuriline suhtlemine, siirdusid lõunasse ja nende asemele tulid madalama kultuuriga slaavlased. Ühendus germaanlaste ja nende kaudu kõige lõunapoolse kultuurmaailmaga katkes, hajusid ka siinsed germaanlaste asundused. Tekkis teatav *seisak meie kodumaa kultuurilises arenemises*, kuni 800. aasta ümber algas elavam suhtlemine põhjagermaani skandinaavia rahvastega. Seda umbes nelisada aastat kestnud ajastut nimetatakse *keskmiseks rauaajaks* meie kodumaa eelajaloolises minevikus.

Kõige olulisema tähtsusega olid sel ajastul meie esivanemaile suhted lõunapoolsete *balti* rahvastega. Rahva ainelises kultuuris erilise tähtsusega *metallesemed* tulid meie maale peamiselt balti rahvaste kaudu, mistõttu sinne metallikultuur sel ajal oli tugevasti nende mõju all. Sel ajastul asusid eestlastest lõuna poole, Väina jõe alamjooksule, soome sugu *liivlased*, kuna ida pool *lätlaste* asumisala nihkus tunduvalt põhja poole, ligikaudu praeguse rahvuspiirini. Arvatavasti oli lätlaste edasinihkumine ühenduses slaavlaste survega, kes sel ajal hõredasti asustatud soome-ugri aladel põhja poole tungisid kuni Ilmjärve piirkonda. Keskmise rauaaja lõpu poole hakkasid suhted skandinaavia rahvastega tihenema, mida näitavad skandinaavia päritoluga leiud ning milledest jutustavad ka skandinaavlaste ajaloolised pärimused, *saagad*. Tuntuim nendest on jutustus rootslaste (svealaste) kuninga *Ingvari sõjaküigust* Eestisse ja langesemisest võitluses eestlaste vastu (umb. a. 600).

Eestlaste aineiline kultuur ja elutase, nagu võib arvata muinasleidude järgi, jäi sel ajastul olulise muutuseta võrreldes eel-

mise rooma rauaajaga. Rahvaarv aga suurenes tunduvalt ja maa asustus tihenes. Asustamisele tulid nüüd ka seni asustamata halvema pinnasega alad — *Läänemaa ja saared, Lõuna-Harjumaa ja Põhja-Tartumaa.*

Kirik ja paavstivõimu tõus. Munklus. Vaimuelu.

23. **Kirik ja paavstivõimu tõus.** Lääne-Rooma riigi lange-mise järel jäi püsima rooma kirik ja alistas oma autoriteedile ka sissetunginud germaani rahvad. Ristiusu vastuvõtmine fran-kide poolt rooma-katoliku usutunnistuse järgi aitas suurel määral kaasa selle lõplikuks võidulepääsmiseks oma peavõistleja Ariuse õpetuse üle. Aja jooksul võtsid selle usutunnistuse omaks ka teised germaani rahvad, tunnustades ühtlasi rooma kiriku võimu.

Suure tähtsusega rooma kiriku võimu kasvamisele oli tema tsentraliseeritud *ainuvalitsuslik korraldus* Rooma piiskopi juh-timisel. Juba keisririigi ajal oli Rooma kui riigi pealinna piis-kopi kõrgem autoriteet leidnud üldist tunnustamist, eriti sel-lest peale, kui Constantinus oma residentsi üle viis Konstanti-noopoli. Piiskop jäi nüüd senise pealinna kõige kõrgemaks autoriteediks, kelle otsuseid kirikuküsimustes hakati lõplikeks pidama: „Rooma on rääkinud, tüliasi on lahendatud“ (Augus-tinus). Pärast keisrivõimu langemist jäi ta rooma rahvastiku silmis ka poliitiliseks juhtijaks ja eestkostjaks. Esimesena eten-dab sellist osa väljapaistvalt *Leo I*, pidades läbirääkimisi Atti-laga ja germaani kuningatega. Rooma piiskopi kirikliku ainu-võimu teoreetiliseks põhjenduseks sai traditsioon, *et ta püha Peetruse järglasena on Kristuse asemik maa peal.* VI sajandist alates jäi paavsti nimetus ainult tema kohta tarvitusele.

Paavsti võimu ja autoriteeti tõstis suuresti *Gregorius I Suure* tegevus (umb. a. 600). Ta püüdis kõigiti tõsta vaimuliku seisuse mõju ja tähtsust selle põhjalikuma hariduse ja vagade eluviiside

Paavst Gregorius I Suur.
Kaasaegne miniatuur.

süvendamise kaudu. Agaramisjonitööga laiendas ta paavsti mõjupiirkonda. Kirikumuusika ja jumalateenistuse välise külje väljarendamisega süvendas ta seda pühalikku salapärasust, millele katoliku kirik palju võlgneb oma leviku eest. Kirikuisa *Augustinuse õpetust*, mille järgi kirik on jumalariigi nähtav kehastus maa peal, täiendas ta lisandiga, et paavst on selle maapealse jumalariigi piiramatu võimuga pea. Paavsti universaalse võimu idee leidis temas osava ja järjekindla eestvõitleja.

24. **Munklus.** Kui kristlaste sekka üha enam tungisid ilmlikud eluviisid, hakkasid mõned täielise kristliku vagaduse taotlejad eralduma üksikuisse paikadesse, et siin paastudes ja paludes täieliselt Jumalale anduda. Esialgu tekkis see liikumine *Egiptuses*, kus sellise *askeetliku* üksinduselu väljapaistvaimaks eeskujuks oli püha *Antonius*. IV sajandi keskpaiku hakati asutama ka kindlate elureeglite järgi korraldatud munkade koondisi, milledest kujunesid *kloostrid*.

Juba samal sajandil hakkas munklus levima ka läänes. Siinse munkluse iseloomustavaks jooneks kujunes *töönõue*, vastandina Idamaale, kus mungad rõhutasid endassesüvenenud *kontemp-latiivse* elu pühadust. Esimesed mungaelu reeglid läänes andis itaalia munk *Benedictus*, kelle asutatud *Monte-Cassino* kloost-rist (529) teised eeskuju võtsid, moodustades *benediktiinide*

mungaordu. Benedictuse reeglite põhinõudeks olid eluaegsed mungatöötused: vaesus, vallaspõlv ja täieline sõnakuulmine oma vaimuliku ülema (abti) suhtes. Munga kogu aja veetmine oli reguleeritud usulisel toimingul või töös. Loobumine igast lõbust ja maisest huvist pidi ilmema juba ta välimuses, paljaks aetud pealaes ja pikas jämedas rüüs. Varsti tekkisid ka naiskloostrid, kus samalaadselt kujunesid *nunnade* elureeglid.

Õhtumaa rahvaste, eriti germaanlaste ürgse elukäsituse järgi ei ole maailm esmajoones mitte „hädäorg“, vaid *tegevusväli* võitluseks, tööks ja oma kohuste ausaks täitmiseks. Mitte „lihasuretamise“, oma meeleliste „patuste“ tungide mahasurumise kaudu ei saavuta inimene vaimset ja kõlblist tõusu ning täiuslikkust (pühadust), vaid enesevalitsemise ja seesmise õilistumise teel. Idamaise päritoluga munklus oma maailmapõlguse ja asketismiga tõi sellega Õhtumaa rahvaste sekka nende olemusele *võõra elusuuna*. Oma töö- ja tegeliku ligimesearmastuse kohuste täitmisel on ta siiski osutanud suuri teeneid Õhtumaa kultuurile. Kloostrite juurde asutati koole ja haigemaju. Kirjaoskajad mungad kirjutasid ümber ning kaunistasid käsikirju ja säilitasid neid kloostrite raamatukogudes. Mõnedki tegelesid teadusliku uurimisega, kroonikate kirjutamisega või vaimuliku

Mungad lugemistunnis.

kirjanduse loomisega. Kirikute kaunistamine pühade piltide ja kujudega oli samuti nende ülesanne. *Keskaja teadus ja vaimulik kunst on peamiselt munkade looming*. Sageli olid kloostrid oma ümbrusele eeskujuks ka hoolika ja asjatundliku põllu- ning aia- kultuuriga; aretasid uusi puu- ja aedviljasorte, olid pioneeri- deks metsade juurimisel ja soode kuivendamisel.

25. **Misjonitöö.** Misjonitöö kaudu, millega agarasti tegelesid mungad, tungis ristiusk ikka edasi põhja suunas. Kuna misjoni- töö organiseerijaks ja juhtijaks oli peamiselt rooma kirik, allusid vastristitud kogudused tema autoriteedile, laiendades ta võimupiirkonda.

Rooma kiriku üks tähtsaim misjonitöö saavutus oli *anglo- sakside* kiriku asutamine Gregorius I ajal. Enam kui sada aastat varem oli asutatud *iiri* kirik, mis mõnede omapäraste kommete ja korraldusega eraldus Roomast ega tunnustanud paavstivõimu. Anglosakside kirik ühines aga Roomaga. Iiri mõju avaldus tema eriti tugevas kallakus teaduslikule tegevusele.

Mandrigermaanlaste juures *ida pool Reini* algasid misjoni- tööd iiri mungad ning asutasid mitu kloostrit. Suurema eduga arenes aga *anglosakside misjonitöö*, kes alates VII sajandi kes- kelt ilmusid usukuulutajaina germaani hõimude juurde. Kõige edukamaks usukuulutajaks, „sakslaste apostliks“, sai siin üks anglosaksi munk, kes hiljem piiskopiks pühitseti *Bonifatius* nime all. Paavsti nimel ja volitusel kuulutas ta usku *Baieris*, *Tüüringis* ja *Hessenis*. Siin raius ta kord suure rahvahulga ees maha Donari püha tamme. Kui rahva senise pühaduse teotusele ei järgnenud karistust Donari piksenoole näol, uskus rahvas kristlaste Jumala vägevust. Eduka tegevuse põhjal nimetas paavst ta esimeseks *Saksamaa peapiiskopiks*. Saksa kirik sai tema kaudu tihedasti Roomaga seotuks. Raugaeas võttis Boni- fatius veel misjoniretke ette paganlike *friiside* juurde, kuid tapeti nende poolt (754).

Tunginud germaani rahvaste sekka, pidid ristiusu kujutlused ja kumbed kohanduma nende rahvaste seniste harjumuste ja

mõtteviisiga. Eriti soodsa pinna leidis *pühakute* austamine, kes rahva teadvuses suurel määral hakkasid asendama endisi jumalaid ning kelle poole võis pöörduda oma igapäevaste muredega. Jumal, nagu germaanlaste saatus, oli selleks liig kaugel ja range. Vahekorda Kristusega, tema „järel käimist“ ja talle „ustavaks jäämist“, kujuteldi ligikaudu nagu suhet germaani kuninga ja ta ustava kaaskodanlase vahel. Kirik omalt poolt soodustaski seniste põliste usuliste kommete ühendamist uute usukujutlustega, et neid rahvastele kiiremini omaseks teha.

26. **Vaimse elu kujunemine.** Ristiusu võidulepääsmisega paganluse üle Rooma riigis jäid vaimne elu ja looming täiesti kiriku eestkostmise ja juhtimise alla. Endine kreeka-rooma (antiik-) kunst, kirjandus ja teadus sattusid nüüd suurel määral põlu alla, sest vaimulikud, eriti mungad, suhtusid sellesse vaenuliselt. Hiljem pääsis küll mõjule mõõdukam suund. Paganlikku teadust hakati tunnustama ja uurima, kuivõrd see oli ühendatav ristiusu õpetusega, ning sellel põhjendama *kristlikku teadust*, peamiselt *teoloogiat* (usuteadust). Kahtlev ja kartlik suhtumine paganaisse jäi aga püsima. Isegi oma-aja harituim mees ja kuulus õpetlane, Sevilla piiskop *Isidórus* (560—636) kirjutab: „Paganate raamatuid ja ketserite kirju ärgu munk lugegu. Sest parem on nende hukatuslikke arvamusi mitte tunda kui nende läbi eksimuse püünistesse sattuda.“

Antiikfilosoofia ja -kirjandus langesid seetõttu osalt unustusse. Eriti kadus side vana-kreeka kultuuriga, sest lääne teaduslikuks keeleks sai *ladina keel*, kuna kreeka keele oskus jäi haruldaseks ning lõppeks hoopis kadus. Haridus omandas *puhtusulise ilme* ning selle kandjaks jäi vaimulik seisus. Endised ilmlikud koolid kadusid ning kirjaoskuski ilmlike isikute seas sai harulduseks. Teaduslikud harrastused koondusid peamiselt kloostreisse, kus teadusehuvilised mungad säilitasid vanu käsikirju, õppisid ja püüdsid ka iseseisvalt uurida. Erilist indu hariduse taotlemisel ja teaduslikus tegevuses osutasid noore anglosaksi kiriku vaimulikud, kellede seast tõusis ka varase keskaja

väljapaistvaim õpetlane *Beda Venerabilis* (auväärne, 672—735). Oma arvukais teoseis käsitles ta teoloogiat, grammatikat, matemaatikat ja teisi teadusi. Tema ajalooliste teoste mõjul pääsis üldisele maksvusele *meie praegune ajaarvamine*.

FRANGI RIIK.

Merovingide aeg.

27. **Riigikorraldus ja kuningate võimu langus.** Chlodowechi poolt asutatud Frangi suurriik lagunes osadeks juba ta poegade ajal, kuigi need nimeliselt moodustasid ühise riigi. Süüdi selles oli valitseva *Merovingide* perekonna omapärane *käsitus riigist kui eravarandusest* ning selle jaotamine pärijate vahel. Kujunesid kolm iseseisva valitsemisaparaadiga riigiosa, mis püsisid isegi siis, kui nad ajutiselt ühise kuninga alla olid koondatud. Riigi nõrgestamisele aitasid kaasa veel alatised omavahelised tülid ja võitlused võimuahnes Merovingide perekonnas.

Frangi kuningad püüdsid seda piiramatut võimu, mis neil rooma võimukandjate järglastena oli rooma rahvastiku suhtes, üle kanda ka frangi rahvastikule. Endisi rahvakoosolekuid asendasid nn. *märtsiväljad*, mis olid peamiselt sõjaväe ülevaatused ega võimaldanud rahvale aktiivset poliitilist osa. Riigi valitsemine oli koondatud *õukonda*, mis peatus kord ühes, kord teises kuninga mõisas, selle järgi, kuidas piisas elatumisvõimalusi; ühtlasi aitas see kuningal tihedamat kontakti pidada kogu oma riigi rahvastikuga. Rooma eeskujul loodi õukonna-*ametid*, mille kandjad olid ühtlasi kõrgemaiks riigi valitsemisametnikeks, nagu *referendaar* — kantseleiülem, *marssal* — tallide ülem jt. Kõrgeimaks ametnikuks oli *majordoomus* (majaülem), kogu kuninga

majapidamise juhtija, tema kaaskonna ülem ning kuningavõimu tähtsaim esindaja. Kohalikku valitsemist maakondades juhtisid kuninga poolt ametisse nimetatud *krahvid*. Sõjaliste juhtidena jäid kohati ametisse ka *hertsogid*.

Kuninga kaaskondlastest, õukonna ja provintsi ametnikest kujunes *teenistusaadel*, kes tasuks sai maid kuninga maatagavaradest. Aja jooksul muutusid sellised aadlikest suurmaaomanikud rikkamaks ja vägevamaks. Kasutades kuningliku perekonna tulidest tekkinud nõrkust, püüdsid nad omal maal saavutada võimalikult suurt iseseisvust ja võimu. Nad ümbritsesid endid *oma* sõjaliste kaaskondadega, mille liikmeile andsid tasuks kasutada osa oma maadest. Nende käsutuses oli sellega oma sõjaline jõud ning nende iseteadvus tõusis. Üksikud perekonnad püüdsid teha krahvi-, hertsogi- või muud ametid endile *päritavaks*. Nii tõusis riigis kuningavõimu arvel *aadlikest suurnike võim*. Ilmlike suurnike kõrval omandasid suure mõju majanduslikus ja ühiskondlikus elus ka juhtivad vaimulikud — piiskopid jt. Annetuste kaudu, mida tegid kuningad kiriku toetuse võitmiseks, või ka teised ilmlikud isikud, nii rikkad kui vaesed, oma hinge päästmiseks, oli kogunenud VIII sajandil ligi $\frac{1}{3}$ kogu maaomandist kiriku kätte.

28. Riigi taasülesehitamine Karolingide poolt. Alatistes võitlustes ja julmas üksteise hävitamises oli Merovingide perekond jäänud nõrgaks ja elujõuetuks. Kogu riigi võim koondus nende asemikkude, majordoomuste kätte, kes said tegelikeks valitsejaks. Viimaste seast tõusiski uus valitsev perekond — *Karolingid*, kelle juhtimisel riik tõusis uuele vägevusele ja õitsengule.

Esimene tähtsam Karolingide perekonna võimu põhjendaja *Pippin Vanem* tõusis kõige tugevama, jõulise germaani rahvastikuga riigiosa majordoomuseks. Üks ta järglastest *Pippin Keskmine* võitis selles ametis teised riigiosad ning seadis riigi ühtsuse jalule. Kogu riigi majordoomuse ameti tegi ta oma perekonnas päritavaks. Riigi ühtsust ja võimu kindlustas ta poeg ning järg-

lane *Karl Martell* (714—741), kelle sisepoliitilisest tegevusest eriti kaugeleulatuva tähtsusega oli ta sõjaline reform, *ratsateenistuse* sisseseadmine. Ta võttis oma sõjateenistusse suurel hulgal ratsanikke, kes tasuks said laenumaid ehk *lääne*; maade vastuvõtmisel pidid sõjamehed (kui kaaskondlased) andma *ustavusvande*. Et kokkusulanud kuninga maadest läänide andmiseks ei piisanud, *võõrandas* Karl Martell suure osa *kiriku maadest*, hoolimata viimase protestidest. Sellist sõjaväe ümberkorraldust vajab Karl eriti lähenevale *araablase hädaohule* vastuastumiseks.

Araablased ja nende tagasitõrjumine Euroopast.

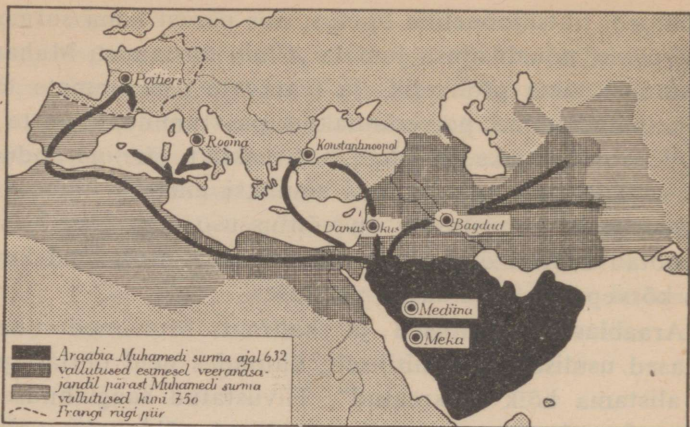
29. **Araablased ja islam.** Ajal, kui lääne suurim poliitiline võim — Frangi riik — oli killustatud seesmistest võitlustest, tõusis Idamaal vägev araablase riik, mille vallutuspoliitika sai Euroopale suureks hädaohuks. *Semi tõugu araablased* olid karjakasvatajad *nomaadid*, kelle kombes ja eluharjumused sellega Euroopa põlluharijate rahvaste omadest teravasti erinesid. Oma kaamelikarjadega liikusid nad ühelt oasilt teisele, tegelesid ka kauplemisega ja kui võimalik röövimisega. Killunenud suguharudeks, olid nad sageli omavahel sõjajalal. Ühiseks pühamuks oli *Kaaba tempel Mekas*, musta kiviga, mis pärimuse järgi oli kukkunud taevast.

Mekast tõusis araablase usukuulutaja — prohvet *Muhamed*. Poisikesepõlves karjane, siis paljureisinud kaupmees, sai temast veendunud *ainujumala austaja* (monoteist), mille kuulutamiseks ta uskus nägemuste kaudu olevat saanud isikliku kutsumuse. Kaaba preestrite vaenu eest, kes kartsid tema usukuulutusest endile hädaohtu, põgenes ta *Mediinasse* — aastal 622, mis on jäänud muhamediusuliste ajaarvamise aluseks. Siit levitas ta oma õpetust ja võis varsti usklike eesotsas sõjaga Meka vallutada. Kaaba usulise keskusena jättis ta püsima.

Muhamedi lihtsajooneline õpetus, mis pärast tema surma kogu *koraanis*, nõuab ainsa jumala *Allahi* austamist, Muhamedi tunnustamist tema prohvetiks ja teatavate usukommete täpset täitmist (palvetamine, palverännakud, paastumine, almuste andmine). Usu põhiideeks on *islam*, s. t. uskliku täieline andumine Allahi vankumatule tahtele, mis ainuüksi määrab inimese saatuse. Suurimaks kohustuseks on võitlus usu eest. Ususõjas langenut ootab suurim *õndsus paradiisis*, mida Muhamed kujutab kõiges kõrvepojale mõeldavas veetluses.

30. **Araablaste vallutused ja kalifaat.** Muhamed ühendas araablased usuliselt ja poliitiliselt, õhutades neid ühtlasi pühas sõjas alistama kõik „uskmatud“. Tiivustatud saagiahnusest ja usulisest fanatismist, siirdusid araablased võidukaile vallutusretkedele ning oma usu levitamisele. Prohveti järglased, *kaliifid*, kes ühendasid endi käes nii usulise kui ka poliitilise võimu, vallutasid üksteise järele Bütsantsi provintsid *Palestiina*, *Süüria*, *Egiptuse* ja *Põhja-Aafrika* ning algasid siit sissetungi Euroopasse. Samal ajal alistasid nad *Pärsia riigi*, *Turkestani* ja osa *Loode-Indiast*. Vähem kui saja aasta jooksul kujunes määratu suur araablaste riik — *kalifaat*, mis ulatus Induse jõest Atlandi ookeanini. Lühikese Muhamedi sugulaste valitsemise järel läks kaliifivõim *Omajaadide* dünastia kätte, kelle pealinnaks sai *Damaskus*. Ligi sada aastat hiljem võimu haaranud *Abassiidide* dünastia viis oma residentsi üle *Bagdadi*.

Vallutatud maa-aladel puutusid araablased kokku kreeka-
rooma, pärsia ja india kultuuriga ja sattusid nende mõju alla. Neist sugemeist kujunes nn. *araabia kultuur*, mis islami usundi ja elukäsituse mõjul sai teatava omapärase ilme. Linnades, eriti kaliifide residentsides, tõusid uhked *mošeed* ja *paleed*, kus Bütsantsi ja Pärsia eeskujul kujunes hiilgav ja luksuslik õueelu. Seda soodustasid nende tohutud sissetulekud maksudest, millega eriti koormati mittemuhameedlasi. Rikkuste koondumist linnadesse soodustas ka elav ja laialdane kaubavahetus kogu hiigla-
riigi territooriumil. Teaduslikud harrastused tuginesid kreeka

Araablaste vallutused.

teadusele ja filosoofiale, eeskätt Aristotelesele, kelle tööd tõlgiti araabia keelde. Nende alusel püüti arendada oma teoloogiat koraani seletamiseks ja tõlgitsemiseks. Luules harrastati eriti fantastilisi aineid, kuid kuulsad „araabia muinasjutud“, nagu kaliif *Harun-ar-Rašidi* ajal tekkinud „Tuhat ja üks ööd“, on enamasti võõrast — pärsia, india ja egiptuse algupära.

31. **Araablaste tagasitõrjumine Euroopast.** Põhja-Aafrikast, ühinenud sealsete muhamedi usku siirdunud *mauridega*, alustasid araablased pealetungi Euroopale. Aastal 711 tulid nad väepealiku *Tariku* juhtimisel Hispaaniasse, üle väina, mis siitpeale kannab tema nime (Džebel jal Tarik — Tariku kalju). Läänegoodid, kes maa pärisrahvaga segunedes olid kaotanud oma endise sõjalise tubliduse, pealegi lõhestunud seesmistes tülides, ei suutnud kaua vastu panna. Nende riik hävis ja vähesed suutsid end kaitsta mäestiku põhja-alal. Hispaaniast tungisid araablased Frangi riiki, kus majordoomus Karl Martell neile oma sõjajõududega vastu astus. Araablaste rohkearvulise ratsaväe vastu tarvitas Karl nüüd edukalt oma ratsaväge. Otsustavas

lahingus *Poitiers'* lähedal aastal 732 said araablased lüüa ja taganesid Püreneede taha.

Araablaste hädaoht ei olnud selle lahinguga kaugeltki möödunud. Vallutanud Sitsiilia, Sardiinia ja Lõuna-Itaalia, sooritasid nad ka edaspidi oma röövretki Lõuna-Euroopasse. Pikemaks ajaks jäi veel kogu Vahemeri nende võimu alla. Siiski ei suutnud nad enam iialgi tõelist vallutusretke Euroopasse ette võtta. *Germaani sõjameeste võit prohveti rohelise lipu üle oli päästnud Euroopa islami võimu alla langemisest.* Võidukas majordoomus Karl sai selle mälestuseks nimetuse *Martell* (haamer).

Samal ajal püüdsid araablased tungida ka Ida-Euroopasse. Vallutanud kogu Väike-Aasia, piirasid nad Konstantinoopolit (717—718), kuid löödi keiser *Leo III* poolt suurte kaotustega tagasi.

Karl Suure universaalriik.

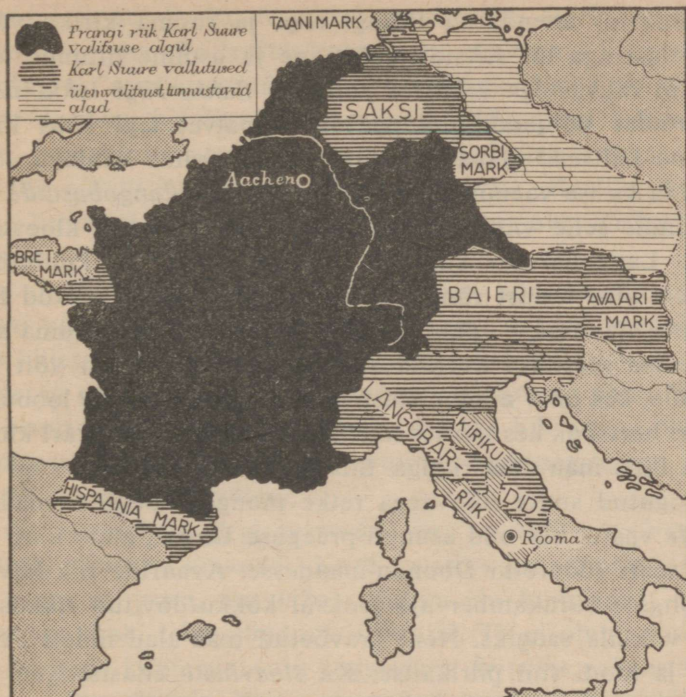
32. **Karolingide tõus Frangi troonile.** Karl Martelli võit araablaste üle oli tema perekonna mõju veel tõstnud. Ta poeg ning järglane *Pippin Noorem* võis riskeerida teha otsustava sammu: astuda Frangi troonile. Et peatakistuseks oli frankide eriline lugupidamine kuningliku soo vastu, vajas Pippin selleks paavsti kaasabi ja õnnistust. Saanud paavstilt järelepärimise peale — „kas see on hea või mitte, et Frangi riigis kuningas on, kel tõelist kuningavõimu ei ole“, — soovitud vastuse, laskis ta enese riigi suurnike poolt kuningaks valida (751). Viimne Merovingide soost kuningas sunniti minema kloostrisse. Rahva silmis vajaliku pühitsuse saavutamiseks oma võimule laskis ta end *paavsti poolt võida ja kroonida* (754). Esimesena germaani kuningas rajas ta sellega oma võimu *usulisele alusele* ja sidus selle kiriku autoriteediga.

Paavst omalt poolt vajas Pippini sõprust ja abi langobardide vastu, kes püüdsid omandada Rooma linna. Nimetatud paavsti poolt *kristliku kiriku kaitseisandaks*, tegi Pippin kaks sõjakäiku

langobardide vastu, võttis neilt ära endised Ravenna eksarhaadi maa-alad ja kinkis need paavstile. Koos Rooma linnaga moodustasid need sellest peale *paavstile kuuluva „päha Peetruse riigi“*. Paavstile sellist kingitust tegema mõjutas Pippinit nähtavasti ka sel ajal esilekerkinud *võltsitud ürik nn. Constantinuse kingitusest*, mille järgi Constantinus Suur pealinna üleviimisel Bütsantsi olevat Itaalia ja kogu lääne provintsid jätnud alaliseks paavsti ja ta järglaste valitsemise alla. Paavsti ja Frangi riigi valitsejate teineteise vastastikune toetamine jäi siitpeale traditsiooniks.

33. **Karl Suur ja tema vallutused.** Pippini järglaseks sai ta poeg *Karl* (768—814). Frangi riik oli tema valitsuse algul, ümbritsetuna vaenlastest, väga ohtlikus seisundis. Tugeva isiksusena alustas Karl ise pealetungi, millest kujunesid *võidukad vallutus sõjad*. Tema mitmekülgse ning suurte tagajärgedega poliitilise ja kultuurilise tegevuse tõttu nimetatakse teda õigusega *Suureks*.

Põhjas oli Frangi riik alalisel vaenujalal *saksidega*, võimsa germaani rahvaga, kes ainsana praeguse Saksamaa alal olid säilitanud iseseisvuse ning pidasid ühtlasi kinni ka oma esivanemate usust ja kombeist. Karl algas nendega sõda, vallutades süstemaatiliselt ühe maakonna teise järele, mida soodustas ka üksmeele puudus saksi hõimude vahel. Et neid kindlamini oma riigiga liita, *sundis Karl neid ristiusku vastu võtma*. Hävitanud sakside pühad paigad, ehitas ta nende asemele kirikud, seadis ametisse piiskopid ja preestrid, kellele rahvas pidi kümnist maksma. Endise „paganaisu“ kombeist kinnipidamise keelas ta surmanuhtluse ähvardusel. Iseteadvad, oma vabadust ja esivanemate kombeid austavad saksid osutasid aga visa vastupanu. Nende *vabadusvõitluse* hingeks ning juhiks sai hertsog *Widukind*, kes põgenes Karli eest taanlaste juurde. Kui Frangi peajõud maalt olid lahkunud, ilmus ta sakside etteotsa, kes põletasid nüüd kirikud ja hävitasid frankide võimukeskused, üritasid retke isegi frankide alale. Karl tuli nüüd suure sõjaväega ja Widukind pidi teist korda põgenema, kuid varsti pöördus ta

Karl Suure riik.

tagasi ja hävitas ootamatul pealetungil suure frankide väeosa. Kättemaksuks laskis Karl suurel hulgal vangistatud saksi sõjamehi hukata. Kui veel kord Widukindi ümber koondunud Saksi vägi oli löödud, otsustas ta alistuda võidukale Karlile ja ristiusu Jumalale, et vältida oma rahva edaspidiseid ohvreid. Vabatahtlikult ilmus ta Karli laagrisse ja laskis end ristida, kusjuures Karl ise oli vaderiks. Et oma võimu maal lõplikult kindlustada, laskis Karl ligi kümme tuhat saksi ümber asundada frankide sekka, viies nende asemele franke.

Sakside vägivaldse ristiusustamisega üle 30 aasta kestnud verises võitluses olid kõik germaani rahvad mandril (peale põhja-

germaanlaste) ühendatud Frangi riigi ja rooma kiriku võimu all. Ühtlasi aga lõi sakside poliitiline ja usuline liitmine teiste germaani rahvastega *eeldused tulevase Saksa riigi tekkimiseks*.

Kasutades põhjendusena paavsti abipalvet tegi Karl kiriku kõrgeima kaitseisandana sõjakäigu langobardide kuninga vastu, kellega ta ka ise vaenujalal seisis. Ta vallutas *langobardide riigi* ning sundis selle viimse kuninga ühes perekonnaga kloostriisse astuma. Langobardide kuninga „raudse krooni“ — kuldkrooni, mille seesmine rauast rõngas pärimuse järgi olevat tehtud Kristuse risti naeltest, — pani ta endale pähe, jättes püsima siiski riigi senise seesmise korralduse. See vallutus oli ka võit Bütantsi üle, kes oma nõudmistest Itaalia suhtes ei olnud loobunud.

Baieri hertsogi, kes taotles täielist iseseisvust, pani Karl kloostriisse ja liitis maa oma riigiga. Siis tegi ta kõigist oma riigi rahvaist kogutud suure sõjaväega retke mongoli tõugu nomaadide *avaaride* vastu, kes olid asunud praeguse Ungari alale ning sooritasid sealt röövretki Doonau-maadesse. Avaaride riik hävitati ja kuningate varakamber aja jooksul kokkuröövitud rikkustega langes võitjale saagiks. Neilt äravõetud maa-alad liideti Frangi riigiga ja loodi siin piirikaitse. Ka *slaavlaste* edasitungile pani Karl piiri, tõrjudes nad osaliselt tagasi ja eraldades kindla piirikaitsega.

Frangi riigi ja kristliku kiriku põlisvaenlasteks olid *maurid* Hispaanias. Nende vastu sooritas Karl kaks sõjakäiku ja vallutas maa-alad Pürenee mägedest *kuni Ebro jõeni*, kus ta organiseeris uue piirikaitse. Hispaania sõjakäigul langes ta väepealik *Roland*, kelle kangelassurmast jutustab tuntud prantsuse lugalaul.

34. **Keisriks kroonimine a. 800. Universaalse riigi idee.** Karli võidukate sõdade tagajärjel oli peaaegu kogu lääs ühendatud tema valitsuse alla. Tema riigi selline suurus ja võimsus elustas uuesti *Rooma maailmariigi idee*, mida eriti õhutas kirik eesotsas paavstiga. Kui paavst Leo III jälle kord kiriku kaitseisanda abi vajab, nimelt rooma rahvastiku vastu, kes teda süüdistas raskeis

roimades ja sundis Roomast lahkuma, ilmus Karl oma sõjaväe eesotsas Rooma. Ta lepitas rahvastiku paavstiga, kusjuures see oma süütust avaliku vandega pidi kinnitama. Kui Karl sel puhul Peetri kirikus pidulikul jõulumissal viibis, pani paavst talle rahva juubelduste saatel pähe kuldkrooni ning tervitas ja austas teda põlvili laskudes *kui Rooma keisrit*: „Karlile, Augustusele, Jumalast kroonitud suurele rahutoojale, pikka iga ja võitu!“

Kuigi Karl oli keisriks kroonimisega nõustunud, tuli talle *krooni pähe panemine paavsti poolt* siiski ootamatusena. Vähe-malt hiljem näis ta sellest kartvat hädaohtu keisrivõimu iseseis-vusele, ja oma pojale pani ta *Aachenis* ise krooni pähe. Tõepoo-lest osutuski see pretsedent üheks aluseks hilisemate paavstide nõudlustele nende kõrgeima võimu tunnustamiseks, kellelt keisrid saavad oma võimu.

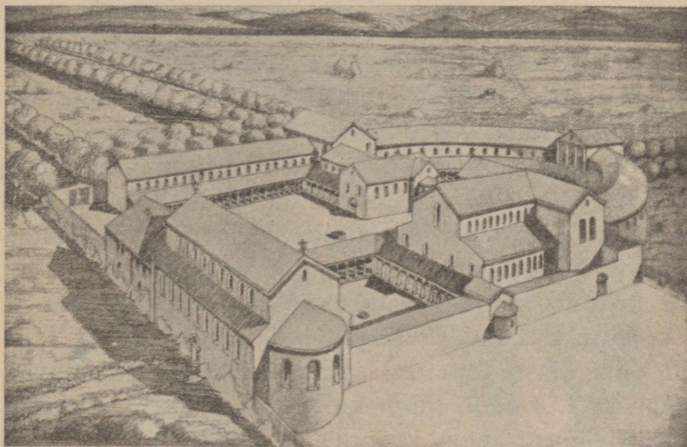
Tolle aja mõiste järgi *keisri kui ühe ja üldise (universaalse) valitseja võimust* omandas Karli keisriks kroonimine erakord-selt suure tähtsuse, mis lääne riikliku elu kujunemist mõjutas enam kui ükski teine sündmus keskajal. Ta ei olnud enam liht-salt frankide kuningas, vaid kogu *lääne kristlike rahvaste ilmlik ja vaimulik valitseja*. Tema suurnikud ja sõjamehed pidid talle kui keisrile ning kõrgemale kiriku kaitsjale uue truudusevande andma. Selle rikkumine oli nüüd ühtlasi usuline eksimus ja kiri-kust äralangemine. Usutruuduse ja kristlike kommete järeleval-vet pidas Karl nüüd eriti oma ülesandeks. Kuigi ta võim oli saa-nud oma pühitsuse kirikult, pidas Karl oma valitsemist kiriku üle endastmõistetavaks. Paavsti kohtles ta kui riigi esimest piis-koppi, keisri kõrgeimat vaimulikku abilist ja nõuandjat ning kiriku õpetuse järelevalvajat.

Nimeliselt oli Karl Suur Rooma keiser ning ideeliselt tähen-das tema kroonimine Lääne-Rooma keisrivõimu uuendamist. Tegelikult esines ta siiski *germaani valitsejana*. Tema riigi kes-kuseks ja raskuspunktiks jäid Reinimaad, kus ta peamiseks resi-dentsiks sai *Aachen*.

35. **Karl Suure riigikorraldus ja valitsemine.** Riigikorralduses hoolitses Karl kohalike võimukandjate kindlama alluvuse eest keskvõimule ja parema kontrolli eest nende üle. Maakondades jäid kuningavõimu esindajaiks *krahvid*, kuid nad nimetati ametisse ja vabastati kuninga poolt, sõltumatult kohalikust rahvast. Nad juhtisid kohtukoosolekuid ja kogusid sõjaks maakonna rahvaväe, tasuks said nad osa kohtumaksudest ja *läänid* riigimaadest. Vaenlaste poolt ohustatud piirkondades, mille kaitseks oli vaja eriti valvel olla, asutas Karl nn. *margid*, erilise piirikaitse korraldusega alad, suurte volitustega *markkrahvide* juhtimisel. Nii asutati *Hispaania* mark kaitseks mauride vastu, *Idamark* (Ostmark — praegune Austria) — avaaride ja teiste Ida-Euroopa stepirahvaste vastu. Keskvõimule ohtliku *hertsogiameti* kaotas Karl ja jagas senised suguharualad krahvkondadeks territoriaalsel põhimõttel. Kohalike võimukandjate tegevuse kontrollimiseks sõitsid ringi erilised suurte volitustega *kuningasaadikud*, harilikult koos üks ilmlik ja üks vaimulik, kes rahvastikult kaebusi vastu võtsid ja kohut mõistsid. Sel teel pidas keskvõim ühendust kogu riigi rahvastikuga ja pidurdas kohalike võimukandjate omavoli.

36. **Seadusandlus ja kohus.** Iga elanik Frangi riigis elas nagu ennegi oma rahvaõiguse järgi, mis nüüd Karl Suure poolt kästi üles kirjutada, kus seda veel ei olnud tehtud. Rahvaõigustest kõrgemana tekkis aga *kõigile ühtlane kuningaõigus*. Selle moodustasid seadused, mis esialgselt välja töötati kuninga õukonnas ning tulid arutusele kõigi suurnike ja aukandjate koosolekul *maiväljade* ajal. Need asendasid Merovingide-aegseid märtsivälju ja peale riigi suurnike võtsid neist osa kõik kuninga sõjamehed. Suurnike koosolekul otsustatud ja kuninga poolt kinnitatud eelnõud tehti maiväljadele kogunenud rahvahulkadele teatavaks ning loeti siis kogu rahva kohta kehtivaiks seadusteks, nn. *kapitulaarideks*. Need normeerisid nähtusi riigi, kiriku jne. elus, milleks rahvaste tavaõigused puudusid; sageli aga muutsid ja parandasid nad ka seniseid tavaõigusi.

Kohtumõistmises võttis Karl ette olulise reformi. Senise germaani kohtupidamise järgi võtsid kohtukoosolekust osa kõik vabad mehed, varem vürstide, siis krahvide juhtimisel. Et see aga eriti vaesemaile talupoegadele koormavaks sai, määrati nüüd ainult kolm üldist kohtukoosolekut aastas, kus otsustati kõige tähtsamaid asju. Vaheaegadel mõistsid kohut väiksemas asjus seitse krahvkonna lugupeetavamaist meestest nimetatud hirsnikku („õiguseleidjat“) ühe krahvile alluva ametniku juhtimisel. See muutus tegi kohtukorralduse lihtsamaks ja oli mõeldud eriti talupoegade huvides, aja jooksul aga tõrjuti selle kaudu lihtrahvas kohtumõistmisest hoopis kõrvale.

Kuningamõis Ingelheimis.

37. **Majandus.** Germaani põllukultuur oli viimaseil sajandil muutunud intensiivsemaks. Üldiselt oli tarvitusele võetud kolmehäljasüsteem endise kaheväljasüsteemi asemel, milleks tekkis vajadus rahvaarvu pideva kasvamisega külates. Ühtlasi õpiti põlde väetama ning intensiivsemalt harima. Karli riigis olid selleks eeskujuks teistele, nii mõisa- kui ka talumajandustele, *kuningamõisad*. Nende majandamine kuulus eriliste ametnikkude (meierite) juhtimisele, kuid kuningas valvas isiklikult hoolega nende tegevust ja juhtis seda üksikasjaliste eeskirjadega. Kogu suures riigis laiali olevad kuninga-

mõisad majandati ühtlaselt, kusjuures kohalikud paremad kogemused ja uuendused leidsid üldist rakendamist. Võidi aretada paremaid viljasorte ja karjatõuge. Mitmete aed- ja puuviljade kasvatamine levis Lõuna-Euroopast põhjapoolseisse maadesse.

Kaubandust, mis suuresti oli kannatanud araablaste võimulepääsuga Vahe-meres ja nende röövretkede tõttu Lõuna-Euroopasse, püüdis Karl taaselus- tada. Itaalia kui kõige elavama kaubandusega maa poliitiline ühendamine riigiga aitas selleks kaasa. Paremaks liiklemiseks ehitati sildu ja parandati teesid. Reini ja Doonau ühendamiseks algas ta kanali ehitamist, peamiselt küll sõjaliseks otstarbeks, mis jäi aga lõpetamata.

38. **Vaimne kultuur.** *Rahvahariduse* eest hoolitsemist pidas Karl enda kui kõrgeima kristliku võimukandja eriliseks üles- andeks. Preestrid pidid kogudustele kätte õpetama usupõhi- mõtted ja meieisapalve; poistele, kes selleks soovi avaldasid, õpetama lugemist ja laulmist. Tulevased vaimulikud said õpetust *kloostri-* ja *toomkoolides*, kus peamiseks õppeaineks oli *ladina keel*. Kõrgeima hariduse keskuseks, kus õppis ka kuningas ise koos oma õukondlastega, oli *õuekool Aachenis*.

Karli õukond kujunes vaimsete kultuuriharrastuste tähtsai- maks keskuseks, kuhu ta kogus enda ümber kõige väljapaist- vamaid oma ajastu õpetlasi ja kunstnikke. Tähtsaimad neist olid anglosaks *Alkuin*, mitmekülgne õpetlane ja kirjanik, *Ein- hard*, Karl Suure eluloo kirjutaja jt. Antiikkultuuri traditsioo- nide elustamine, kreeka-rooma kirjanduse ja teaduse uurimine ja edasiarendamine oli selle õpetlasringi eesmärgiks. Muidugi teos- tus see kiriklikus vaimus ning tähtsaimaks teaduseks oli *teo- loogia*. Karl ise hindas kõrgesti antiikkultuuri varasid, kõneles vabalt ladina ja mõistis isegi kreeka keelt. Tema püüded *ger- maani kirjandust* rajada, milleks ta *laskis koguda rahva muinas- lugusid jumalaist ja kangelastest* ning katsus koguni isiklikult koostada *frangi grammatikat*, ei andnud tulemusi. Tema õpet- lastest kaastöölised ei osanud hinnata rahva luulevara. Karli vagatseja poeg ning järglane *Ludvig* laskis kogutud rahvaluule kui paganliku ja kahjuliku hävitada.

Karl Suure ratsakuju.

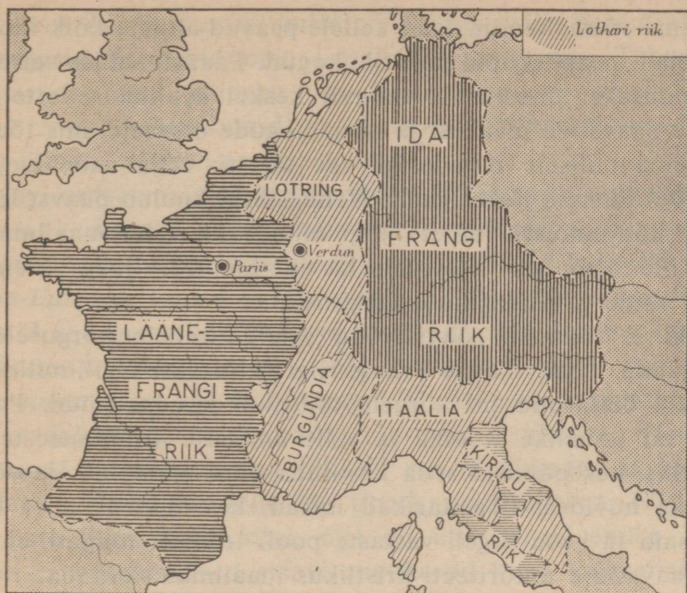
39. **Karl Suure isik ja eluviis.** Rooma kultuuri harrastusest ja Rooma universaalriigi idee omaksvõtmisest hoolimata jäi Karl Suur olemuselt ja kombeilt germaanlaseks. Nagu endisedki

germaani kuningad, elas ta oma mõisades, kandes harilikult lihtsat villast kuube, mis ta oma tütreid olid kudunud; armastas kehalisi pingutusi ja harjutusi, nagu ratsutamist, ujumist ja jahti. Oma-aja lapsena taotles ta kiriklikku vagadust, mis ei teinud teda aga kitsarinnaliseks ega takistanud teda hindamast kreeka-
rooma haridust ja germaani vaimuvara. Ta ideaaliks oli germaani jõulisuse ühendamine kristlik-
rooma haridusega. Selles mõttes luges ta oma mõtteosaliseks ja eelkäijaks idagootide kuningat Theoderichi, kelle kuju ta laskis Ravennast üle tuua Aacheni, oma armastatuimasse residentsi, eriti elu lõppjärgul. Karl Suure võimas isik seisis täiesti oma ajastu keskpunktis ning temast lähtus kogu selle poliitiline ja kultuuriline areng. Rahva fantaasia on tema mälestuse ümber põiminud rohkesti laule ja muinaslugusid.

Frangi riigi lagunemine.

40. **Riigi jagamine.** Karl Suure poeg ning järglane *Ludvig Vaga* (814—840) osutus nõrgaks valitsejaks ega suutnud keisri autoriteeti kõrgel hoida. Pojad, keda ta oli oma kaasvalitsejaiks teinud, hakkasid talle vastu ja tagandasid ta isegi ajutiselt troonilt. Pärast Ludvigi surma algasid nad sõda omavahel, mis lõppes riigi jagamisega *Verdunis a. 843*. Puhtgermaani rahvastikuga *Ida-Frangi* riigi sai *Ludvig Sakslane*, *Lääne-Frangi* romaani rahvastikuga maa-ala — *Karl Paljaspea* ja kitsa maariba nende vahel koos Itaaliaga — vanim vend *Lothar*, kes ühtlasi päris keisriaia. Nii jagunes Frangi universaaliik kolmeks iseseisvaks osaks.

Sellise jagunemise põhjuseks olid mitmed asjaolud, esmajoonel Frangi riigis traditsiooniks saanud vaade riigile kui valitseja eraomandile, mis kuulub jagamisele pärijate vahel. Samuti soodustas jagunemist ka elanike rahvuslik ja keeleline erinevus riigi eri osades. Geograafiliselt ja rahvastiku koosseisult eba-

Karl Suure riigi jagamine.

ühtlane Lothari riik jagunes tema peatse surma järel veel kolmeks osaks: *Lotringiks*, *Burgundiaks* ja *Itaaliaks*. Nendest *Lotringi* liidendati varsti *Ida-Frangi* riigiga.

41. **Paavstivõimu tõus riigi lagunemise ajal.** *Keisrivõim*, mis Karl Suure ajal oli endas ühendanud kõrgeima ilmliku ja vaimuliku autoriteedi, langes tunduvalt juba ta järglase ajal ja kaotas valitsejate edaspidiste võitluste ja riigi jagamise ajal täiesti oma tähtsuse. Lõppeks kadus see hoopis. Selles olukorras tõusis suuresti teise universaalvõimu — *paavsti* mõju ja tähtsus. Ilmlike valitsejate tüldes hakkasid paavstid esinema kõrgeima vahekohtunikuna ja pretendeerisid eriti õigusele oma äranägemise järgi loovutada keisrivõimu. Kõige vägevam paavst sel ajal *Nicolaus I* (858—867) esines tegelikult kristliku maailma

kõrgeima võimukandja osas, kellele peavad alluma kõik ilmlikud valitsejad, peapiiskopid ja kirikukogud. Paavsti sellise seisukoha põhjenduseks ilmusid IX sajandi keskel avalikkuse ette kogu endiste paavstide määrusi ja kirikukogude otsuseid, mis tõeliselt olid omavoliliselt muudetud või täiesti välja mõeldud, nn. *Pseudo-Isidoruse dekretaalid*. Nende järgi kuulub paavstile kõrgeima kohtumõistja amet kõigi muude kristliku maailma võimude üle. Muu seas leidis siin ka uue kinnituse juba varem esinenud väide Constantinuse kingitusest.

Siiski ei suutnud paavstivõim esialgu sellele kõrgusele püsima jääda. Tugev kaitse Frangi riigi valitsejate näol, mille najal paavstid õieti olid nii kõrgele tõusnud, puudus nüüd. Paavsti troon sai kohalike Rooma ja selle ümbruse võimumeeste tüliobjektiks, kes püüdsid seda kasutada oma perekondade võimupoliitika huvides. Ebaväärikad isikud, kes niiviisi tiaara kandjaks said ja keda sageli vastaste poolt troonilt tõugati, ei suutnud paavstluse autoriteeti kristlikus maailmas säilitada.

42. **Ida- ja Lääne-Frangi riigi edaspidine kujunemine.** Piir, mis oli tõmmatud Ida- ja Lääne-Frangi riigi vahel, vahtas ligikaudu kujunenud germaani ja romaani rahvaste piirile. Lääneriiki, mis säilitas oma nime frankide järgi, hakati nimetama *Prantsusmaaks* (Frankreich), kuna Idariigil kujunes uus rahvapärane nimetus *Saksamaa* (Deutschland).

Prantsusmaal osutusid *Karolingide* dünastiast kuningad nõrguks valitsejaks ega suutnud maad välisvaenlaste eest kaitsta. Kohalikud suurnikud hakkasid valitsema ja maa kaitset organiseerima iseseisvalt: krahvide amet muutus päritavaks. Ilmlikud ja vaimulikud suurnikud hakkasid jälle kuningaid *valima*. Aastal 987 valiti kuningaks *Hugues Capet*, perekonnast, kes oli eriti võitluses *normannidega* kuulsuse omandanud. Uuel *Kapetingide* dünastial läks hiljem korda tugev kuningavõim jälle jalule seada.

Saksamaal ei suutnud *Karolingide* soost kuningad samuti kaitsta maad igast küljest ümbritsevate vaenlaste vastu. Kuningavõimu nõrkuse tõttu tõusis suguharude ühistunne, kes eral-

dusid oma *hertsogite* juhtimisel. Võitluses välisvaenlaste vastu kindlustasid hertsogid oma iseseisvust ja võimu. Tähtsamate suguharude järgi kujunes viis hertsogkonda: *Saksi*, *Frangi*, *Baieri*, *Švaabi* (alemannid) ja *Lotringi*. Saksamaa näis lagunevat jälle mitmeks iseseisvaks osaks.

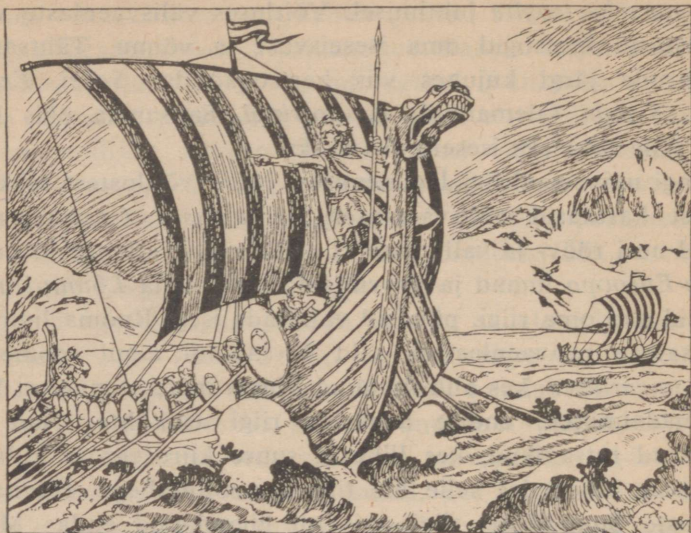
● Frangi universaalriigi lagunemisest ja sisevõitlustest tekkinud nõrkust kasutasid välisvaenlased. *Araablased* („saratseenid“) algasid uusi rööv- ja vallutusretki, mille ohvriks langesid paljud *Lõuna-Euroopa* linnad ja provintsid. *Sitsiilias* ja *Lõuna-Itaalias* asutasid nad oma riigi, püüdsid vallutada isegi Rooma linna.

Saksamaa peavaenlasteks said X sajandi algul soome-ugri tõugu *ungarlased*, kes olid ilmunud Musta mere steppidest Doonau madalmikku, endise avaaride riigi asukohta. Nad olid väsimatud ratsanikud, kes liikusid suure kiirusega ja külvasid vaenlasele lähenedes selle üle tiheda noolterahega. Hävitanud slaavlaste Suur-Määri riigi, mis oli ühendanud endas Määri, Böömi ja põhjapoolsed slaavi suguharud kuni Veikselini, hakkasid ungarlased sooritama hävitavaid röövretki Saksamaale, Põhja-Itaaliasse ja isegi Prantsusmaale.

Kõige ulatuslikumaks ja kardetavamaks kujunesid aga kogu Lääne-Euroopale, peamiselt Prantsusmaale ja anglosakside riigile, *normannide* retked.

Normannid.

43. **Normannide viikingiretked.** Germaani rahvaste rändamise kõige hilisema järguna algas Skandinaavia ja Jüüti poolsaarel elavate põhjagermaanlaste — *normannide* väljatung oma asukohtadest nn. *viikingiretkedena*. Selle põhjuseks oli, nagu varemmailgi germaanlaste rändamistel, peamiselt senise elamisruumi kitsaksjäämine. Pärast gootide, vandaalide ja teiste rahvaste siirdumist üle mere lõunasse oli ülejäänuil esialgu ruumi küllaldaselt. Kui aga kaljumägede, põlismetsade ja soodega kaetud aladel harimiseks soodsa põllumaa puudus end tunda hakkas

Viikingite laevad.

andma, asusid nad saagi- ja vallutusretkedele ülemeremaades. Nad ei siirdunud rännakuile tervete suguharudena, nagu idagermaanlased, vaid vürstide ja kuningate ümber koondunud tugevad *kaaskonnad* sõitsid *viikingitena* merele, aetud saagi- ja kuulsusihast, rikaste maade ja tundmatute kauguste veetlusest. Nii ligidale kui ka kaugele tegid nad julgeid retki oma kergeil ja kiireil laevadel, mida rikkalikult kaunistati nikerdustega ja mille ninal ilutses lohepea, kord saagivõtmiseks või kauplemiseks, kord vallutamiseks ning võõrsile asumiseks.

VIII sajandi lõpul algasid normannid oma viikingiretki, esialgu anglosakside riiki Britannias, Iiri- ja Šotimaale. Ka Frangi riigi rannikuid hakkasid nad tülitama juba selle ühtsuse ja suuruse ajastul. Et riigil laevastik täiesti puudus, pidi ta ainult enda kaitsmisega piirduma. IX sajandi teisel poolel, kui riik üha enam lagunes ja nõrgenes, said Frangi riigi alad, eriti Prant-

susmaa, üha suurenevate viikingiretkede peamiseks eesmärgiks. Laevastikuga sõitsid viikingid suuri jõgesid mööda, nagu Rein ja Seine, üles, asusid kindlustatud laagrisse ning algasid ümbruskonnas hävitavaid röövretki. Kuningad osutasid võimetuks maad küllaldaselt kaitsma. Normannid põletasid Hamburgi, rüüstasid Kölni ja Trieri, põletasid maha Karl Suure palee Aachenis, käisid korduvalt Pariisi piiramas. Mitte vähem ei saanud kannatada ka anglosakside riik ja Itaaliasegi ulatusid nende retked.

44. **Riikide asutamised läänes.** Nähes Prantsusmaa nõrkust hakkasid normannid siin endale püsivaid asumisalasid vallutama. Nad võtsid endi alla endisest rahvastikust hõredaks jäänud maad Seine'i suudmealal, mis sellest peale nimetatakse *Normandiaks*. Kuningas oli sunnitud olukorraga leppima ja andis maa lääniks nende juhile hertsog *Rollole*, kes lubas tunnustada kuningate ülemvalitsust ja võtta vastu ristiusu. Nagu varem frangid, romaniseerusid ka varsti normannid ja omandasid maa pärisrahva keele. Ka Britannias, Iiri- ja Šotimaal löid normannid oma asundused. *Aastal 1066* võitis hertsog *Wilhelm* (William) *Vallutaja* anglosaksid ning asutas Britannias oma normannidele toetuva kuningriigi. XI sajandi keskel vallutasid Normandia hertsogid araablaltelt *Sitsiilia* ja *Lõuna-Itaalia* ja löid siin endale vägeva riigi. Nende laevastikud võitlesid edukalt seni Vahemerel valitsenud araablade ja Bütsantsi omadega.

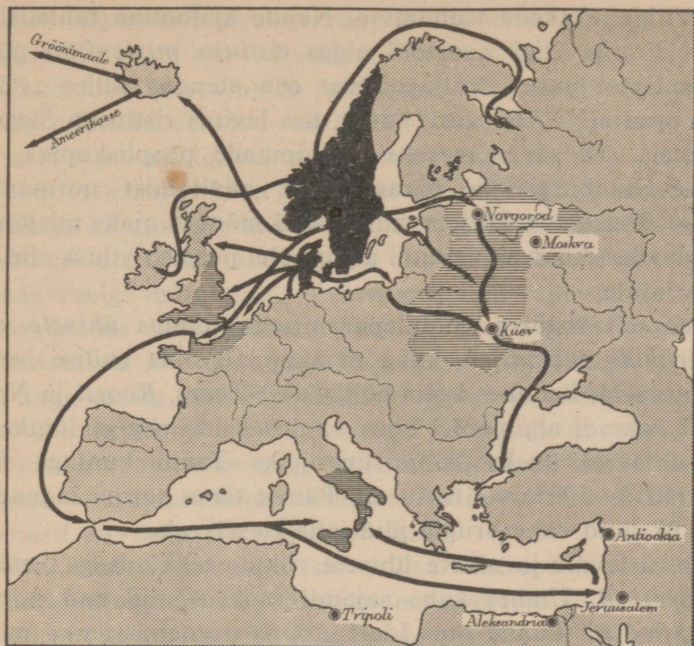
45. **Vene riigi asutamine.** Ka Ida-Euroopasse ulatusid viikingite retked. Balti merest sõitsid nad läbi Soome lahe, mööda „suurt veeteed“ Musta merre kaubanduslikuks suhtlemiseks Bütsantsiga. Ühest jõest teise veeti laevad rullidel. Peamiselt selle kaubatee ääres puutusid viikingid — *varjaagid* — kokku soomeugri ja slaavi rahvastega. Varjaagi pealikud alistasid neid oma kaaskondade abil ja löid siin oma riigid. Nii kujunesid IX sajandil *Vene vürstiriigid*.

Vana vene kroonika järgi olevat slaavlased ja soomeugri hõimud ise varjaage endile valitsejajaks kutsunud. Et üle saada omavahelistest tülidest,

olevat nad saatnud varjaagi pealikute juurde saadikud, kes ütelnud: „Meie maa on suur ja rikas, kuid korda temas ei ole. Tulge meile vürstideks ja valitsejaiks.“ Siis tulnudki kolm venda — *Rjurik*, *Sineus* ja *Truvor* (862). *Rjurik* hakanud valitsema *Novgorodis*, *Sineus* Valgjärvel ja *Truvor* Irboskas. Kahe viimase surma järel omandanud *Rjurik* ka nende valdused. Tema järglane vallutas *Kiievi*, mis sellest peale sai *Vene riikluse* tähtsaimaks keskuseks.

Varjaagi vürstid jätkasid elavaid kaubanduslikke suhteid Bütsantsiga, võtsid aga tema vastu ette ka sõjaretki. Alatise võitlusi pidasid nad Lõuna-Vene steppides elavate nomaadirahvastega. Suhtlemisel Bütsantsiga tungis Venemaale ka ristiusk. *Kiievi suurvürst Vladimir Püha* laskis end ristida a. 988 kreekatooliku kombe järgi, millest peale *Venemaa sattus Bütsantsi kultuurilise mõju alla*. *Kiievi riik* saavutas oma suurima vägevuse ja õitsengu *Vladimiri poja Jaroslav Targa* ajal (1019—1054). Tema järglaste ajal aga jagunes riik *osastis-vürstkondadeks*, mis omavahel alaliselt sõdisid. Riigi loonud ning korrastanud *varjaagi vürstid ja ülimuskiht olid selleks ajaks juba slaavistunud*, mis ilmnas ka riigielu laostumises ning korralageduse süvenemises. Tülidest lõhestatud ja nõrgestatud riik ei suutnud end kaitsta Lõuna-Vene stepinomaadide vastu. Rahvastik hakkas siirduma kirdepoolseile aladele, mis seni olid hõredasti asustatud soome-ugri hõimude poolt. Viimased tõrjuti põhja poole või sulasid aja jooksul enamasti slaavlaste sekka. Uueks poliitiliseks keskuseks Kirde-Venemaal kujunes XII sajandil *Vladimiri linn Suzdali maakonnas*, kuhu suurvürst viis üle oma asukoha.

46. **Normannide maadeavastused.** Normannid olid keskaja kõige julgemad meresõitjad, kes ainsatena tol ajal riskisid välja sõita lahtisele ookeanile, randa silmist kaotades ning orienteerudes taevakehade seisu ja liikumise järgi. Nad avastasid Norrast lähtunud julgel mereretkel *Islandi* (872), mis varsti asustati. Kuigi maa oli looduselt karm ja vaene, pakkus ta suuri avarusi, mis meelitas neid, kel kodumaal kitsaks läks. Normannid *asustasid Islandi riigi*, mis oma eraldatuse tõttu säilitas kõige puhtamalt vana-germaani ühiskondliku elu pärimused vaba talu-

Normannide retked ja riikide asutamine.

pojariigina. Kõige kauemini ja puhtamalt säilisid siin ka germaani jumalate- ja kangelaslood, mis on „Edda's“ üles kirjutatud, ja ajaloolised pärimused — saagad.

Islandist lähtunud mereretkel avastas Eerik Punane Gröönimaa; värskest rohelusest, mis esines saare läänerannikul maandunud normannide vaatele, päris saar oma nime. Ka siin tekkis Islandist tulnud normannide asundusi. Eerik Punase poeg Leif sõitis edasi läände ja jõudis Ameerikasse Floriida randa (umb. a. 1000). Avastatud maa, kus kasvas metsikus olekus viinamari, nimetasid viikingid Winland'iks. Nende siin tekkinud asundus aga hävitati varsti pärismaalaste poolt ning sidemed avastatud maaga katkesid.

47. Viikingiretkede vaibumine. Nende ajalooline tähtsus. Ki-riku ja Frangi riigi koostööl algas ristiusu misjonitöö põhja-germaanlaste juures. Väljapaistvat osa etendas selles „Põhja-
maade apostel“ *Ansgarius* († 865), kes levitas ristiusku Šlesvigis ja Rootsis. Ta sai esimeseks Põhjamaade peapiiskopiks, asu-
kohaga Hamburgis ja pärast selle hävitamist normannide
poolt — *Bremenis*. Hiljem vaibus küll mõneks ajaks misjonitöö
Põhjamaades, kuid XI sajandi algupoolel pääsis ristiusk siin lõp-
likult võidule.

Üheaegselt ristiusu võidulepääsmisega toimus *ühtsete suur-
kuningriikide tekkimine*, kuna maakonnad oma endise iseseis-
vuse kaotasid. Kujunes kolm põhjariiki: *Taani*, *Rootsi* ja *Norra*,
mis XI sajandi algupoolel koos anglosakside riigiga lühikeseks
ajaks ühinesid üheks Põhja-suurriigiks Taani kuninga *Knut
Suure* (1016—1035) valitsuse all. Pärast tema surma lagunes ta
riik ja üksikud rahvusriigid jäid jälle iseseisvaks.

Ristiusu leviku ja suurte ühtsete riikide tekkimisega *vaibusid
viikingiretked*. Umbes kahe sajandi jooksul olid nad mitmeti
mõjutanud nii Lääne- kui Ida-Euroopa arenemist: nad mõjus-
tasid suuresti ühiskondlike olude kujunemist; tekkis rida uusi
riike, mis osutasid erilist aktiivsust ja elujõudu. Normannide
näol toimus Lõuna- ja Ida-Euroopasse väärtusliku *põhjarassi
juurdevool*, mis kohalike rahvastega segunedes suurendas nende
elujõudu ja kultuurilist loomisvõimet.

EUROOPA ÜHISKOND LÄÄNINDUSE ÕITSEAJAL.

Lääninduse kujunemine ja põhijooned.

48. Läänindus ja selle tekkimine. Kuningavõimu languse taga-
järjel, ühenduses normannide ja teiste rahvaste rüüsteretkedega,

kujunes lagunenud Frangi riigi territooriumil välja poliitilis-ühiskondlik kord, nn. *läänindus* ehk *feodalism*, mille alged olid tekkinud juba Merovingide ja esimeste Karolingide ajal.

Majandusliku eelduse selleks lõi X sajandil lõplikult mõjulepääsnud *naturaalmajandus*, endise Rooma keisririigi aegse rahamajanduse asemel. Juba keisririigi langusjärgul oli kaubavahetus ja sellega ühenduses rahakäive tunduvalt vähenenud. Rahvasterändamise aja sõjad ja hävitused olid majanduse arenemist selles suunas veelgi mõjutanud. Vahemeremaades oli võrdlemisi elav kaubavahetus siiski püsima jäänud, kuni peamiselt araablaste hävitusretked IX sajandil sellele lõpu tegid. Nüüd hakkas ka siin, nagu varem germaani maades, valitsema *kodumajandus*: iga mõis ja talu valmistas ise peaaegu kõik, mis ta vajab. Kaubavahetust oli väga vähe ning kallismetallid kadusid käibelt. Sõjasaagina või maksudena kuningate valdusse läinud raha seisis enamasti tarvitamatult varakambreis.

Selles olukorras omandasid erilise tähtsuse ja majandusliku mõju *suurmaapidajad*. Neiks kujunes esmajoones kuningate teenistuses tõusnud teenistusaadel: ametnikud ja sõjamehed, kes tasuks teenistuse eest *lääne* said. Andes traditsioonilise *kaaskondluse põhimõttel* oma isandale *ustavusvande*, nimetati neid selle *vasallideks*. Kuninga eeskujul hakkasid ka tema *suurnikud* endile vasalle soetama, oma võimu kindlustamiseks, andes osa maast neile lääniks. Suurmaaomanikuks kujunes ka *kirik*, mille eestpalvete saavutamiseks ilmlikud, eriti kuningad, olid kinkinud palju maid. Kirikujuhid, piiskopid ja abtid haldasid suuri maid ja andsid neid lääniks.

Kui kuningavõim nõrgaks jäi ega suutnud maad kaitsta vaenlaste sagedaste rüüsteretkede vastu, hakkasid kohalikud suurmaapidajad omal käel ja algatusel maa kaitset organiseerima, linnuseid ehitama ja neid meeskondadega varustama. *Tõusis nende iseseisvus ja võim kohaliku rahva üle*. Krahvid ja hertsogid tegid, kuninga nõrkust kasutades, oma võimu päritavaks, said sellega kuningliku kesk võimu esindajaist pärilisteks pro-

vintside valitsejaks. Siiski jäid ka nemad kuninga vasallideks, olles temaga *isiklikult* seotud ustavusvandega.

Endised vabad talupojad kaotasid aja jooksul oma iseseisvuse ja muutusid ühel või teisel viisil sõltuvaks suurmaapidajaist. Juba Merovingide ja esimeste Karolingide ajal olid paljudele vaesemaile talupoegadele sõjateenistuskohustus, kohtukoosolekuist osavõtmine ja muud vaba mehe kohustused läinud liig koormavaks; õiguslik kaitse riigivõimu poolt jäi aga sageli puudulikuks. Nad hakkasid endid vabatahtlikult andma mõne ilmliku või vaimuliku suurmaapidaja võimu ja kaitse alla (*kommendeerused*) ning muutusid neist *sõltuvaiks* „inimesteks“, kindlustades aga sellega endale teatava julgeoleku ja vabanedes riiklikest kohustusist. Riigivõimu nõrgenemisega läksid riigivõimu ülesanded ja õigused üle kohalikele võimumeestele, suurnikele ja vasallidele, nn. *feodaalidele*. Lihtrahva sõltuvus neist kujunes nüüd üldiseks.

49. **Läänide kujunemine.** Alguses oli nii kuningal kui ka ta suurnikel kombeks teenistuse eest *eluaegseid lääne* anda (beneficium), mis pärast valdaja surma läksid lääniisandale ehk *senjööri* tagasi. Hiljem muutusid need pärilikeks meesliinis (feodum), ainult iga uus valdaja pidi lääni uuesti isiklikult vastu võtma, andes ustavusvande; samuti pidid kõik vasallid ilmuma ustavusvannet uuendama lääniisanda surma puhul pärijaile. Lään loeti *senjööri otseseks omandiks, kuid selle pärilik kasutamisõigus kuulus vasallile*. Täieliselt sõltumatut maaomandit nimetati *alloodiks*. Lääninduse kujunemise ajastul kadusid mitte ainult iseseisev väikemaomand, vaid enamasti ka suured alloodid. Viimaste valdajad hakkasid vabatahtlikult kuningate või suurnike vasallideks, mis neile kindlustas kaitse ja vastava koha senjööri teenistuses. Hiljem hakkasid vasallid taotlema oma pärimisõiguste laiendamist ja isegi läänide muutmist alloodideks.

Ühes maa valdusega omandasid vasallid mitmed riiklikud õigused koha peal, nagu õigused makse võtta, kohut mõista, linnuseid ehitada, nn. *immuniteedid*. Eriti tähtis oma võimu

maksmapanekul kohaliku rahva üle oli kohtumõistmise õigus — *kohtuhärrus*. Väikestele vasallidele kuulus harilikult ainult *madalam kohtuhärrus*, s. t. kohtumõistmise õigus lääniala rahvas-tiku tsiviil- ja väiksemais süüasjus. Nende otsustamisel oli kohtu eesistujaks vasall või ta asemik, kuna hirsnikena esinesid koha-likud talupojad. Kõrgem kohtumõistmise õigus, eriti raskemate süütegude üle, mille eest oli karistusena ette nähtud surmanuhtlus või kehavigastus („kaela- ja käeõigus“), kuulus suuremaile feo-daalhärradele. Kohtuhärruse ja muude immunitetide kaudu kujunes vasall enamvähem iseseisvaks pärilikuks valitsejaks oma läänialas. See moodustas nagu väikese omaette riigi — *mõisriigi*.

50. **Feodaalriik ja -hierarhia.** Feodaalriigis oli kujunenud olu-kord, kus *kuningal puudus otsene võim* rahvastiku suurte hul-kade üle. See oli tal ainult läänistamata aladel, *domeenidel*, kuna teised kõrgemad *feodaalhärrad*, päritava võimuga *hert-sogid*, *markkrahvid* ja *krahvid*, omasid samasugust võimu oma-del maadel. Siiski tunnustasid viimased kõrgemat kuningavõimu, mis kroonimise läbi oli saanud erilise jumaliku pühitsuse. Nad andsid kuningale *ustavusvande* ja tunnustasid end ta vasalli-deks. *Kuningas oli sellega kõrgeim senjäär riigis*. Kuninga- ehk *kroonivasallid* valdasid harilikult suuri maa-alasid. Suurem osa neist ei olnud nende otseses valduses, vaid olid antud läänidena *keskmistele* ja *väikestele* vasallidele. Keskmised feodaalid, nagu parunid, valdasid harilikult lääni ühe või paari linnusega ja paarikümne külaga. Osa maadest läänistasid nad väikestele vasallidele, lihtrüütelitele ehk *allvasallidele*, kelledele nad oma-korda olid senjäärideks. Nii kujunes feodaalriigis suurmaaval-dajate *feodaalide astmestik* — hierarhia, kes madalamast kõrge-male üksteisest sõltusid läänivahekordade kaudu.

51. **Senjööri ja vasalli vahekord.** Senjööri ja vasalli suhetes oli oluline *isiklik ustavusvahekord*. Lääni andmisel ühelt poolt ja vastuvõtmisel teiselt poolt töötasid senjäär ja vasall teine-teisele vankumatut ustavust ja oma kohuste vastastikust täit-mist. *Vasalli peakohustuseks oli sõjateenistus* senjöörile. Viimase

kutsel pidi ta sõtta ilmuma koos oma allvasallidega, väesalgaga, mis vastas tema valduses oleva lääni suurusele. Lihtrüütliid pidid ilmuma isiklikult mõne sõjasulase saatel. Hiljem hakati kohustusliku sõjateenistuse aega piirama, enamasti 40 päevaga aastas. Pealeselle pidi vasall osa võtma nõupidamistest senjööri õukonnas, aitama tal valitseda ja kohut mõista. Läbisõidul vasalli maa-alalt pidi viimane senjööri koos saatjaskonnaga austavalt vastu võtma ja ülal pidama. Erakordseil juhtumel pidi vasall

Piiskopi investituur kuninga poolt.
Kaasaegne joonis.

senjööri aineliselt toetama: kui senjäär vangi langes, pidid vasallid koos ta välja lunastama; kui senjööri vanim poeg rüütliks löödi, pidid vasallid talle relvad muretsema ja pidu korraldama; senjööri vanimale tütrele pidid vasallid kaasavara andma. Omalt poolt pidi senjäär vasalli iga ülekohtu vastu kaitsma; ta tüliasju pidi otsustama senjööri kohus kaasvasallide („võrdsete“) osavõtul. Lääni ära võtta võis senjäär ainult vasallikohustuste mittetäitmise või truudusemurdmise pärast.

Läänistamine toimus tavaliselt pidulikul kujul. Vasall, põlvitades senjööri ees ja oma kätt tema kätte andes, tunnustas end tema „inimeseks“ (homagium), misjärel senjäär ta üles tõstis ja suudles. Siis andis vasall oma ustavusvande, millele järgnes nn. *investituur*: senjäär andis vasallile üle lääni valdamise sümboolid — valitsuskepi, sõrmuse, lihtsa rüütli lääni üleandmisel tüki mulda jne.

52. **Rüütlikeisus.** Lääni valdavad suured ja väikesed feodaalid moodustasid ühiskondlikult juhtiva ja valitseva *aadli*. Et nad enamikus olid saanud oma läänid ratsateenistuse eest, hakati neid kutsuma *rüütlikeks* (ratsanikeks). Alguses oli rüütlikssaamine üsna vaba, hiljem aga, alates XII sajandist, moodustasid nad kinnise sünnipärase *rüütlikeisuse*, mille liikmeil oli rüütlläänide pidamiseks ainuõigus.

Rüütteleil kujunesid oma *seisuslik moraal ja kombed*, mis omandati vastava rüütlikeisuse teel. Kuigi seisus oli päritav, ei saanud ometi keegi *rüütli* osaliseks enne, kui ta oli end näidanud selle väärilisena. Poisikesena andis rüüttele oma poja mõne tähtsama rüütli, harilikult oma senjööri juurde („õukonda“) kasvatada. *Paažina* teenis ta seal eriti daame ning pidi õppima väärikaid ja peeni „rüütlike“ kombeid. Senjööri, kelle juhtimisel ta ratsutamist, relvade käsitlemist ja muid rüütlikunste õppis, teenis ta *kannupoisina* ja hil, turniiridel ja sõjakäi-

Rüüttele sõjariius ja rüütli daam.

Kujutus hauasambal.

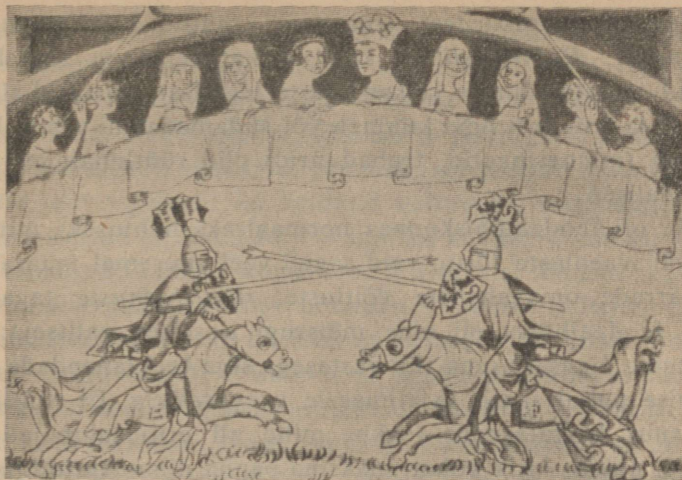
kudel. Täisealiseks saades, enamasti 21-aastaselt, *löödi ta pidulikult rüütliks*. Valvanud öö läbi oma relvi, käis ta hommikul pihil ja armulaual; ilmus siis kogunenud külaliste ette. Preester võttis talt *rüütliõotuse*. Ta tõotas olla vapper ja ustav oma senjöörile, teenida daame ja kaitsta abituid, võidelda usu ja kristliku

Rüütliklõõmine.
Puulõige XV sajandist.

kiriku eest. Siis andis senjäär talle kolm kerget lööki lapiti mõõgaga selga, üteldes: „Löön su rüütliks Jumala auks“. Eriti valvel pidi ta sellest peale olema oma rüütliau eest. Iga solvamist sõna või teoga oma seisusekaaslaste poolt pidi ta relvaga tasuma *ausas kahevõitluses*. Rüütlimo-raali väga iseloomustavaks jooneks oli *daamide austamine* ja teenimine, mitte ainult seltskonnas, vaid isegi lahingus. Vapraid tegusid sooritades, lahinguis või turniiridel, oli sobiv mõtelda oma „südamedaamile“. *Rüütlipreilid* said oma kasvatuses enamasti kloostreis rüütlikeisusest päritoluga abtissi juhtimisel. Seal pidid nad vagaduse ja jumalakartlikkuse kõrval omandama veel seisusekohase väärikuse ja head kombes, õppisid lugemist, kirjutamist, naiste käsitööd ja majapidamise juhtimist, harjutasid kristlikku heategevust.

Rüütlikeisuse *peategevuseks oli sõda*. Kuulsaks saada sõjaliste tegudega oli rüütli peamiseks ihalduseks. Kuulsust omandada

Turniir. Keskaegne joonis.

võis ta mitte ainult sõjas, vaid ka *turniiridel*, võitlusmängudel, mis ikka olid suuremate rüütlipidustuste põnevaimaks ja kõige oodatavamaks osaks. Sinna ilmusid võistlejad oma perekonnavappidega ehitud pidurüüs ja -relvastuses. Võideldi paaridena või suuremate gruppidena nüride relvadega. „Murti piike“ seni, kui üks pool sadulast maha langes; kaotaja relvad ja sõjarüü langesid võitjale tasuks. Auväärsed piduvõõrad ja daamid vaatasid turniiri ehitud tribüünilt. Kõige suursugusem neist ulatas võitjale autasusks määratud eseme, nagu pärja, kuldketi või hõbekarika.

Sõjalised harjutused ja sport oma keha karastamiseks, oma osavuse ja võimete tõstmiseks olid rüütlite harilikuks tegevuseks rahu ajal. Armastatud spordiks ja meelelahutuseks oli jaht, eriti jahikullidega, millest osa võtsid ka daamid. Rüütlid juhtisid ka oma mõisade majapidamist, kuid niihästi talupojatööd kui ka linlase käsitööd ei peetud seisusevääriliseks. Talupojale, samuti ka linna-käsitöölisele või kaupmehele vaatas „õilis“ rüütel üleolevalt ja halvustavalt.

Vaimseist harrastustest armastasid rüütliid kandlemängu ja luuletamist. *Rüütellaulikud* kandsid kandlemängu saatel ette lugusid endiste rüütlite ja kangelaste tegudest, ülistasid rüütlite vaprust ja truudust oma kuninga või südamedaami vastu. Rändlaulikud (minnesingerid, trubaduurid) olid rüütlimajades oodatud külalised.

Sõda oli feodaalühiskonnas normaalseks nähtuseks mitte ainult välisvaenlaste tõttu, vaid sageli veel suuremal määral feodaalhärrade omavaheliste võitluste, *rüütli vaenuste* tagajärjel. Kuna feodaalhärra oli oma mõisriigi iseseisev valitseja, loeti seda tema õiguseks oma tüli vastasega sõja teel lahendada. Selle algamise puhul saatis ta viimasele *vaenusekirja*. Et rüütli sõdadest suur korralagedus tekkis, mille all eriti talupojad kannatasid, püüdis kirik kohati maksma panna niinimetatud *jumalarahu*. Kiriklike karistuste ähvardusel keelati sõdida neljapäeva õhtust esmaspäeva hommikuni, suurte kirikupühade ajal, hävitada põllul vilja, rüüstata kirikuid jne.

Alaliste sõdade hädaohus ehitasid feodaalisandad endile eluasemeks kindlustatud linnused. *Rüütli linnused* asetsesid võimalikult looduslikult kaitstud kohas, järsul mäenõlvakul, mida ümbritses jõgi või kraav. Müürid olid tugevad ja kõrged, mille taha pääsis tõstetava silla kaudu. Lossiõue ümber olid hooned: härrasmaja, kabel, sulastemaja, relvaladu, tallid ja muud majapidamisruumid. Keskel asetses kaev. Viimseks pelgupaigaks vaenlase eest oli peatorn, mille alt sageli viis maa-alune tee lähedasse metsa. Suurtes linnustes oli palju maa-aluseid käike ja urkaid, kuhu ümberkaudne rahvas vaenlase eest varjule põgenes, sest rüütli linnus oli asukohaks mitte ainult feodaalhärrale, vaid sõjaliseks kantsiks ja varjupaigaks kogu ümbrusele.

53. **Vaimulik seisus.** Ilmliku lääniaadli — rüütli seisuse — kõrval etendas tähtsat osa ühiskondliku elu juhtimisel *vaimulik seisus*. Tema mõju põhjenes kiriku suurel autoriteedil uskliku rahva seas. Kirik oli asutus, mille kaudu ainuüksi oli võimalik õndsust pärida, ja vaimulikud (*kleerus* = äravalitud) olid need,

kes võisid tema ande jagada või keelata. Vaimulikud karistused, eriti *kirikuvanne*, millega inimene kirikust oli välja heidetud, olid tugevaks relvaks vaimulike käes ja nad kasutasid neid kaugeltki mitte ainult usuliste eksimuste puhul. Kõrgemad vaimulikud (prelaadid), *piiskopid*, *peapiiskopid* ja suuremate kloostrite *abtid* olid tegelikult ka ilmlikud valitsejad, sest nende valduses olid suured kirikumaad. Nii ilmliku kui ka vaimuliku valitsemise asjades abistas piiskoppi temale alluvaist tähtsaist vaimulikest *toomhärradest* koosnev nõukogu — *toomkapittel*.

Läänindussüsteem selle täielisel maksvusele-pääsmisel tõmbas kaasa ka kirikuvürstid. Piiskopid ja teised prelaadid muutusid kuningate või muude suurte senjööride vasallideks, läänistades ka ise maid vasallidele. Nagu ilmlikud feodaalhärrad, kasutasid nemadki sõjajõude ja täitsid oma vasallkohustusi. Sellega omandasid kirikumehed veelgi suurema *poliitilise mõju*. Teiselt poolt oli *see ohtlik nende vaimulikule autoriteedile*. Loovutades piiskopile tema ameti ei pidanud senjäär silmas esmajoones ta sobivust oma vaimulikule kutsele, vaid ta ilmlikku teovõimet; sageli sai ameti ja lääni see, kes selle eest paremini suutis tāsuda. Kirikumeeste sekka tungisid ilmlikud, nende vaimuliku väärkusega sobimatud eluviisid. Nagu rüütliid käisid nad jahil, võtsid osa joomapidudest, läksid sõtta oma sõjaväe eesotsas ja võitlesid lahinguis kaasa. Seepärast ilmnēs lääninduse tungimisega kirikusse tema vaimuliku mõju langus laialdastes hulkades.

54. **Talupojad.** Kaugelt kõige suurema osa rahvastikust moodustas lihtrahvas, nimelt *talupojad*, kuna linnakodanike osatähtsus lääninduse varasemal järgul oli üsna väike. Koos lääninduse maksvusele-pääsmisega sattusid talupojad sõltuvusse feodaalidest. Vabu talupoegi säilis ainult üksikuis kohtades, nagu Šveitsi mägismaal, kus suurmaaomand ei olnud levinud. Talupoegade sõltuvus ja nende kohustuste ulatus feodaalide suhtes kujunes väga erinevalt. Võib siiski sel alusel eraldada kaks põhiliiki feodaalajastu talupoegi. Esiteks *sunnismaised*, maa külge kinnistatud liiklemisvabaduseta talupojad (servid), kes

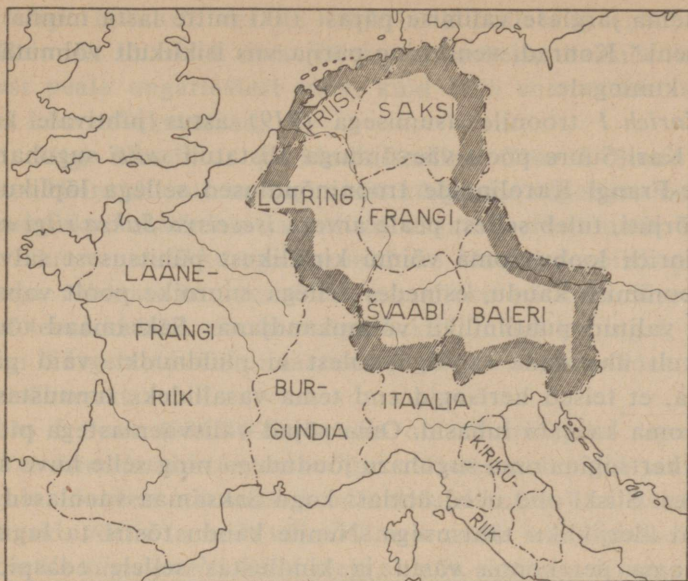
kuulusid maavaldajaile *päriks* ühes maaga. Kui keegi neist oma asupaigast lahkus, võis „pärihärä“ teda otsida ja väevõimuga tagasi tuua. Nad kasutasid oma isandalt saadud maatükke, ilma et neil sellele oleks olnud mingit kindlat õigust. Maa eest pidid nad isandale tööd (tegu) tegema ja andameid viima. Et mõisapõllud ei olnud suured, olid peamiseks kohustuseks andamid: osa viljasaagist, loomi, kodulinde, lina jne. Andamite suuruse määramises oli pärihärä vaba, harilikult pidas ta aga kinni kord kujunenud tavadest. Teine, väiksemaarvuline talupojakiht oli säilitanud *isikliku vabaduse* (vaba-adrikud, villaanid). Nad sõltusid feodaalidest, sest allusid nende kohtumõistmisele ja kasutasid nende valduses olevat maad, kuid võisid vabalt oma elukohta vahetada ja teise feodaali maale asuda. Maatükid olid neil päritavaks kasutamiseks, kindlaks määratud kohustustega, mis olid suhteliselt väikesed.

Ühe feodaali valdusest — *mõisriigist* oli harilikult kaugelt suurem osa maapinnast tegelikult talupoegade kasutuses. Väiksem osa ($\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{3}$) moodustas otseselt feodaali kasutuses oleva *mõisapõllu*, mida harisid teolised ja mõisapere. Karjamaad ja metsad olid, nagu varemgi, *ühismaaks* — nii mõisniku kui ka talupoegade ühiseks kasutamiseks.

SAKSA-ROOMA RIIGI VÄGEVUSE AEG. KEISRI JA PAAVSTI VÕITLUS.

Saksa-Rooma keisririigi loomine ja esivõim Euroopas.

55. Saksa riigi rajamine Heinrich I poolt. Ida-Frangi riik, kus germaani rahvad võimsate kuningate ajal olid vägivaldselt ühendatud, lagunes, kui kuningavõim nõrgaks jäi. Suguharude hert-

Ida-Frangi riik X sajandi algul.

sogid said jälle iseseisvaks. Ühiste vaenlaste — viikingite, slaavlaste, peamiselt aga ungarlaste poolt ähvardav hädaoht sundis neid siiski riiklikku ühtsust vähemalt väliselt säilitama. Sellepärast, kui suri viimne Karolingide soost Ida-Frangi kuningas Ludvig Laps (911), valisid suurnikud tema järglaseks selle lähima sugulase, Frangi hertsogi *Konrad I*. Viimane püüdis aga asjata oma võimu taotlemaid hertsogeid sõnakuulmisele sundida ja üldise asja teenistusse rakendada. Et riik lõplikult ei laguneks ja vaenlaste saagiks ei langeks, otsustas Konrad enne surma oma kõige tugevama ja iseseisvama vastase, Saksi hertsogi Heinrichi oma järglaseks soovitada. „Tundes surma lähenevat“, jutustab kroonikakirjutaja (Widukind), „kutsus ta frangi suguharu suurnikud oma surivoodi juurde. Tungivalt vannutas ta

neid tema järglase valimise pärast riiki mitte lasta minna lagunemiseni.“ Konradi vend ning pärija viis isiklikult võimutähised uuele kuningale.

Heinrich I troonile asumisega (919) astus juhtivale kohale riigis Karl Suure poolt väevõimuga alistatud *saksi* suguharu. Et Lääne-Frangi Karolingide trooninõudlused sellega lõplikult tagasi tõrjuti, tuleb sellest peale arvata *iseseisva Saksa riigi algust*.

Heinrich loobus oma võimu kiriklikust pühitsusest salvimise ja kroonimise kaudu, esinedes sellega suurnike poolt vabatahtlikult valitud puhtilmliku võimukandjana. Saksamaad tõeliselt riiklikult ühendada ta õigupoolest ei püüdnudki, vaid piirdus sellega, et teised hertsogid end tema vasallideks tunnustasid ja sõjas oma kaasabi lubasid. Oma sõjad välisvaenlastega pidas ta Saksi hertsogina oma suguharu jõududega ning selle huve silmas pidades. Siiski olid need ühtlasi kogu Saksamaa vaenlased ja ta võidud üleriikliku tähtsusega. Nende kaudu tõstis ta lugupidamist oma perekonna vastu ja kindlustas sellele edaspidiseks Saksamaa trooni.

Saksamaa peavaenlasteks sel ajal olid *ungarlased*, kes oma väledail hobuseil sooritasid sagedasi hävitavaid röövretki. Heinrichil läks korda vangistada üks nende tähtsamaist juhtidest, kelle vabastamise eest nad nõustusid tegema relvade rahu üheksaks aastaks, kusjuures Heinrich kohustus iga-aastasteks maksumudeks. Seda aega kasutas Heinrich agarasti sõja ettevalmistusteks. Suurte jõupingutustega kogu rahvale laskis ta ehitada igal pool Saksi ja Tüüringi piirmaades *linnuseid* ning endisi uuesti korda seada. Nagu omal ajal Frangi majordoomus Karl Martell araablaste vastu, lõi Heinrich ungari ratsanikega võitlemiseks oma Saksi *ratsaväe*. Vaherahu kestel ungarlastega proovis ta seda sõjas *slaavlaste* vastu, kellega saksid elasid alatistes piirivõitlustes. Mitmed suguharud Elbe ja Oderi vahel, isegi Böömi kuninga sundis ta makse maksma ja tunnustama oma ülemvalitsust. Kui pärast vaherahu lõppu Heinrich ungari maksunõudjad pilgates tagasi saatis, ilmus varsti nende kardetud

ratsavägi. Linnuste ees jäi ungarlaste pealetung aga peatuma ja Heinrich lõi neid oma värske ratsaväega. Saksid maa sai sellest peale ungarlastest rahu, kuid seda enam rüüstasid nad nüüd Lõuna-Saksamaad.

56. Riigi ülesehitus ja kindlustamine Otto I Suure poolt. Pärast Heinrichi surma kogunesid kõigi viie suguharu hertsogid ja suurnikud Aachenis ja valisid üksmeelselt troonile ta poja *Otto*. Suure pidulikkusega krooniti see Mainzi peapiiskopi poolt, millega rõhutati kuningavõimu jumalikku päritolu. Kroonimispidul teenisid kõik viis hertsogit isiklikult uut kuningat, endiste frangi kõrgemate õukonnaametite täitjatena, osutades sellega oma sõltuvust.

Otto I Suur (936—973) seadis oma eesmärgiks *suguharude täielise ühendamise ühtseks riigiks*. Hertsogid pidid saama kuningale tõeliselt alluvaks ja sõnakuulelikuks. Kui need vastu hakkasid, võttis ta neilt võimu ära ja andis hertsogiametid *oma lähemale sugulastele*. Kuid seegi abinõu ei suutnud murda suguharude lahkprüudeid. Ottol tuli võidelda isegi oma vennaga ja pojaga. Raskete võitluste järel pani ta siiski oma võimu maksma, vähendas hertsogite õigusi, eriti võttis ta neilt õiguse vaimulikke ametisse määrata, jagas nende maid väiksemaiks osadeks.

Et luua kuningavõimule alalist kindlat tuge ilmlike suurnikkude vastu, *läänistas ta suuri maid piiskoppidele ja abtidele* koos ilmliku valitsemisõigusega. Ka oma lähemad abilised ja nõuandjad võttis ta vaimulike seast, kes olid haritumad ja laiem silmaringiga. Vaimulikud isandad tõusid vägevamaks kui ilmlikud. Et nende amet ei olnud päritav, ei taotelnud nad sellist iseseisvust kui ilmlikud suurnikud. Nende surma korral oli kuningal jälle täieline vabadus tühjaks jäänud koha täitmisel. Vaimulike vasallide abil, keda ta võttis endale ustavamaist mees- test, läks tal tõepoolest korda suuresti kuningavõimu tõsta. Nende kõikjal laiali olevate valduste sõjajõud olid kuninga alatisteks toetuspunktideks tõrksate ilmlike suurnikkude vastu.

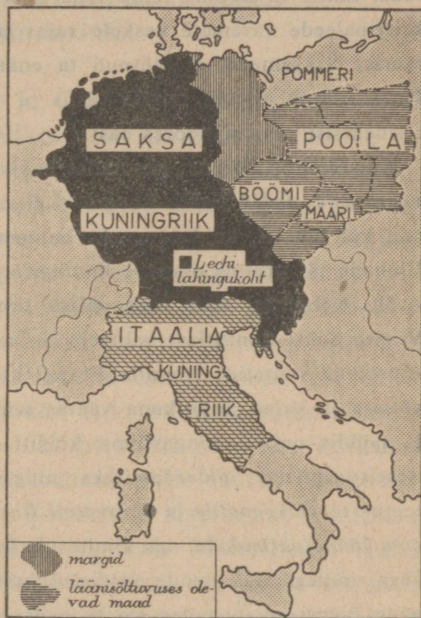
Teiselt poolt oli *see poliitika kuningavõimule ohtlik*, sest vaimulikud vürstid olid ühtlasi ka universaalse kiriku esindajad ja sellega alluvad paavstile. Viimase teenistuses võis piiskoppide võim kergesti pöörduda kuninga enda vastu, mis tõepoolest teostuski enam kui sada aastat hiljem.

Riigi ühendatud jõude võis Otto edukalt kasutada välisvaenlaste vastu. *Slaavlaste* suhtes ei piirdunud ta ainult maksudega, nagu ta isa, vaid alistas täieliselt riigivõimule *suguharud Elbe ja Oderi vahel*. Karl Suure eeskujul asutas ta seal kindlustatud *margid*. Poola ja Böömi valitsejad pidid endid tunnustama maksumohuslikeks. Vallutatud maades asutas ta uusi piiskopkondi *Magdeburgi peapiiskopi* juhtimisel, kasutades sellega kirikut ristiusu levitamiseks ja Saksa võimu kindlustamiseks alustatud maades. Kasutades kuninga võitlusi oma sugulastega tegid ungarlased jälle suure sõjaretke Lõuna-Saksamaale. Kogu riigi sõjajõududega astus Otto neile vastu ja lõi neid hävitavalt *Lechi jõe ääres* (955). Selle lahingu tagajärjel vabanes Saksamaa jäädavalt ungarlaste hävitusretkedest. Suure kaotuse pärast loobusid ungarlased röövretkist ja *võtsid omaks paigalise eluviisi*. Nende valitseja *Istvan Püha* võttis vastu ristiusu, mispuhul paavst läkitas talle kuningakrooni (1001). Aja jooksul kujunesid nad põlluharijaks euroopalik-kristliku kultuuriga rahvaks.

57. Keisririigi uuendamine a. 962. Poliitiliselt täiesti killunud Itaalia sisevõitlused ahvatlesid Ottot vahele segama, et seda lääne rikkaimat maad oma võimu alla heita. Ka juba pikemat aega vakantse keisrikrooni ning sellega ühenduses oleva kristliku maailma esivõimu omandamise võimalust pidas ta silmas, kui ta oma sõjaväega Põhja-Itaaliasse tungis (951). Ta abiellus viimse Itaalia kuninga lesega ja laskis kohalikke suurnikke endale kui *langobardide kuningale* vasallivande anda. Kümme aastat hiljem andis vastaste poolt ohustatud paavsti abipalve talle soodsa võimaluse oma kaugema eesmärgi teostamiseks. Uuel sõjaretkel tungis ta Rooma ja laskis end paavsti poolt *Saksa rahvuse Püha Rooma riigi* (Saksa-Rooma) *keisriks kroo-*

nida a. 962. Paavstile kinnitas ta Pippini ja Karl Suure poolt antud maad, kuid talle jäi paavsti ametisse kinnitamise ja kõrgema järelevalve õigus. Kui paavst ta vastu hiljem hakkas vaenu õhutama ja teda püüdis Itaaliast jälle välja tõrjuda, tagandas ta selle oma võimuga troonilt ja pani uue tema asemele. Rooma rahvastik pidi vandega töötama mitte iialgi kedagi paavstiks valida ilma keisri nõusolekuta. Paavstivõim jäi sellega täiesti keisrist sõltuvaks, mida viimane tungivalt vajas oma kirikuvürstidele toetava valitsemisüsteemi säilitamiseks.

Otto I tegevuse tulemusena tõusis Saksamaa esivõimuks Euroopas mitmeks sajandiks. Ajalooline traditsioon, mis teda nimetab *Suureks*, sellega ainukesena keskaja Saksa valitsejaist teda tõstes Karl Suure kõrvale, on sellega põhjendatud. Keisrivõimu uuendamiseks asus ta Karl Suure eeskujul ülerahvuslise *universaalriigi* idee teostamisele. Ka *edaspidiste Saksa valitsejate peamiseks eesmärgiks* jäi kõrge, kuid ebareaalne maailmavalitsemise idee, milleks esmajoones nad püüdsid endile kindlustada võimu Itaalia ja Rooma üle. Sajandeiks jäi sellepärast valitud Saksa kuningate esimeseks mureks sooritada retk Rooma, et seal end keisriks lasta kroonida. See mõjutas neid mõnikord jätma tagaplaanile *rahvuslikud* riigi seesmise kind-

Otto Suure riik.

lustamise ja rahva eluruumi laiendamise ülesanded idas ning viis nad hiljem vastollu paavstiga.

58. **Otto Suure järglased.** Otto Suure lähemate järglaste, Otto II ja Otto III ajal langes ajutiselt keisrivõim. Viimane nimetatud keisreist, ema kaudu bütsantsliku päritolu ja kasvatusena, oli täieliselt andunud omal ajal levinud askeetlikule usuliikumisele. Püüdes tõelist kristlikku maailmariiki luua, tahtis ta Rooma linna teha oma valitsemiskeskuseks. Endiste Rooma keisripaleede varemete keskele rajas ta endale asukoha. „Oma sünnimaad, armast Saksamaad, ei tahtnud ta enam näha,“ kaebab kaasaegne kroonik. Kuid rahutu rooma rahvas tõstis ta vastu mässu. Ta pidi lahkuma oma residentsist ja suri noores eas.

Keisrivõimu nõrkust kasutades hakkasid vastu *slaavlased* ida pool Elbet ja *vabastasiid endid* Saksa-Rooma riigi ning kirikuvõimu alt. Hiljem alistati nad küll uuesti, kuid tugevaks kujunenud *Poolat* ei suudetud enam võita. Viimane jäi püsima omaette *kuningriigina* (alates aastast 1025).

59. **Keisririigi tõus oma võimu tipule Konrad II ja Heinrich III ajal.** Viimse Saksi dünastiast valitseja surma järel valisid ilmlikud ja vaimulikud suurnikud (vürstid) troonile Frangi hertsogi Konrad II (1024—1039). Teo- võimsa ja kaine poliitikuna vaatas see endale kui eeskätt *Saksa valitsejale* ja püüdis oma kuningavõimu kõigiti tõsta. Hertsogite ja muude vürstide iseseisvuspüüete pidurdamiseks ning nende sõnakuulmisele sundimiseks toetus ta väikeaadlile ja õõsvatele linnadele. Väikeaadlikele andis ta õiguse oma lääne pärandada, mis kindlustas keisrile nende toetuse võitluses suurnikega, millega aga nende valdused kujunesid väikesteks mõisriikideks. Linnade õigusi soodustades sai ta neilt oma võimu kindlustamiseks vajalikke *rahamakse*. Kasutades *Poola* sisetülisid sundis ta selle jälle, samuti ka Böömi, tunnustama oma ülemvõimu. Läänes omandas ta erilise päranduslepingu teel *Burgundia*, laiendades sellega keisririigi kuni Rhône'i ja Saône'i jõeni. Oma osava ja sihikindla poliitikaga läks Konradil korda keisririigi võim viia kõrgemale kui kunagi enne. Kaasaeglased võrdlesid teda Karl Suurega: „Konradi sadula küljes,“ üteldi, „ripuvad Karli jalgrauad.“

Konradi poja ning järglase *Heinrich III* ajal (1039—1056), kes liitis riigiga Böömi ja sundis isegi Ungari lühikeseks ajaks tunnustama oma ülemvõimu, tõusis keisririigi võim haripunkti. Kuid Heinrich III juhtis jälle oma pea-

mise tähelepanu keisri universaalvõimule ja kiriklikele ülesandele. Et oma maise võimuga jumalariigi võidule maa peal kaasa aidata, püüdis ta tõsta kiriku mõju ja kõlbeliselt langenud paavstide autoriteeti. Sellega valmistas ta aga ise teed keisrivõimule vaenulise paavstluse tõusule.

*Esimene võitlus keisri ja paavsti vahel.
Investituuritüli.*

60. **Cluny reformiliikumine ja Gregorius VII.** Vaimulikkude sattumine läänisõltuvusse ilmlikest oli mõjutanud ilmlike eluviiside tungimist kirikusse: eriti kloostreis olid täiesti kadumas endised mungaelu (Benedictuse) reeglid. Laialdastes hulkades langes lugupidamine kiriku vastu. Seevastu tõusis X sajandi lõpul *reformiliikumine kloostreis*, mille eesmärgiks oli esmalt askeetlike kloostrielu reeglite uuesti ausse tõstmine ja kloostrite vabastamine ilmliku mõju alt. Omalt poolt soodustas seda kogu ajastu usuline elevus, eriti 1000. aasta lähenemisel, mil ennustuste järgi arvati hukkuvat maine riik, et aset anda tuhandeaastasele rahuriigile. Reformiliikumise tähtsaimaks keskuseks sai *Cluny* klooster Lõuna-Prantsusmaal, mille eestvõttel see levis kõigis kristliku lääne maades. Kloostrite sisemisest liikumisest muutus see varsti *kogu kirikuelu reformi liikumiseks*. Hakati nõudma kõigilt vaimulikelt ärapöördumist ilmlikust eluviisist, sellega munkliku vagaduse ning askeesi omaksvõtmist, ja kiriku täielist vabastamist ilmliku võimu eestkostmise alt.

Kirikuelu reformi hakkasid soodustama ka paljud ilmlikud suurnikud. Keiser Heinrich III pidas oma ülesandeks selle läbi viia kirikupea enda juures. Tagandanud troonilt kolm Rooma erakondade poolt korruga valitud ja üksteisega võitlevat paavsti, tõstis ta troonile Cluny reformiliikumise pooldaja (sakslase Leo IX). Nii see kui ka järgnevad, samuti sakslastest paavstid tõstsid oma isikuga ja tegevusega suuresti lugupidamist paavstide vastu ja nende võimu. *Cluny vool pääsis paavstikojas (kuu-*

rias) mõjule. Esimeseks tähtsaks uuenduseks oli *paavstivalimise andmine kardinalidele*, selleks eriliselt nimetatud tähtsamaile paavstikoja ja kirikuriigi vaimulikele (1059). Sellega sai paavstide trooniletõus vabaks Rooma aadliparteide otsesest mõjust, teiselt poolt aga ka sõltumatuks keisrist. Viimase kinnitamisiõigus ei leidnud enam tunnustamist.

Paavstivalimise reformi peamiseks algatajaks ja läbiviijaks oli Cluny voolu agaraim eestvõitleja kuurias munk *Hildebrand*. Täieliselt asus ta reformiliikumise programmi teostama, saades ise paavstiks *Gregorius VII* (1073—1085) nime all. Kujutus paavsti võimust ja ülesandeist oli tal suurem kui kellelgi ta eelkäijaist. Jumalariigi võim maa peal, mis üldiselt tunnustatud õpetuse järgi on kogu inimkonna ajaloo mõtteks ja eesmärgiks, võib teostuda kiriku kaudu ainult siis, kui kirik siin täieliselt juhtima pääseb. Mitte ainult vabanema ei pea kirik ilmliku võimu alt, vaid *selle üle valitsema*. Paavstile peab kuuluma kõrgeim võim, ka õigus keisreid troonile seada ja tagandada. „Ühtki nime ei või maailmas tema kõrvale seada.“ Selle *kirikliku maailmavalitsuse* (teokraatia) idee eest võitles Gregorius VII, päritolult Toskaana talupoeg, vankumatu kindlusega. Välimuselt väike ja kahvatu askeet, oli ta raudse tahtejõuga ja väsimatu, veendunud oma kutsumuses ja asja õiguses, valmis ületama kõik takistused. „Pühaks saadanaks“ nimetas teda üks tema vägahest kardinalidest.

Cluny liikumise nõudeile vastavalt viis Gregorius VII läbi kaugeleulatuvat tähtsusega reformid. Vaimulike ärapööramiseks ilmlikust huvist ja eluviisist, et nad täieliselt anduksid ainult kiriku teenimisele ja oma vaimulikule kutsele, pani ta kehtima vaimulike abielukeelu, nn. *tsölibaadiseaduse*. Et vabastada kirikut ilmliku mõju alt, keelas ta nn. *simoonia*, vaimuliku ameti andmise maksu eest, samuti *ilmliku investituuri*, ilmlike valitsejate õiguse vaimulikke ametisse seada. Esimene reform puutus otseselt ainult kirikusse, ning suurest opositsioonist hoolimata viis paavst selle läbi: vallandati kõik abielulised preestrid.

Simoonia ja ilmliku investituuri keeluga sattus ta teravasse vastollu valitsejate, eriti keisri huvidega. Loobudes maksust piiskoppide poolt nende ametisse määramisel, oleks keiser kaotanud ühe oma tähtsaima tuluallika. Investituuri-õigusest loobumisega oleks ta kaotanud võimu ligi poolel oma riigi maa-alal, mis kuulus vaimulikele vürstidele.

61. **Saksamaa sisevõitlused Heinrich IV ajal.** Heinrich III poeg ning järglane *Heinrich IV* (1056—1106) sai troonile kuueaastaselt. Keisrivõimu ajutist nõrkust kasutasid suurnikud oma võimu ja iseseisvuspüüete huvides. Üks neist, Kölni peapiiskop, laskis koguni noore kuninga röövida, et ta eestkostjana riiki juhtida. Noormehena iseseisvalt valitsema hakanud, pidas Heinrich oma esimeseks ülesandeks kuninga langenud autoriteeti jalule seada, kuid puuduliku kasvatuses ja ettevalmistusega, toimis ta alguses liig isemeelselt ja järsult, olles suures arvamises oma kuninglikest õigustest, suutmata arvestada tõelist olukorda. Alläs raskete kogemuste mõjul muutus ta ettevaatlikuks ja osavaks poliitikuks, kellena ta hiljem suure visaduse ja meelekindlusega võitles oma õiguste ning riigi ühtsuse eest.

Oma võimu kindlustamise püüdes sattus ta eriti *vastollu saksidega*. Ehitades nende maal linnuseid ei arvestanud ta küllaldaselt nende päritud õigusi ja vabadusi, mille tulemuseks oli saksid mäss. Piiskoppide ja Lõuna-Saksa hertsogite toetusel võitis ta küll saksid ja sundis nad tingimusteta alistuma. Mahalõhutud linnused pidid nad uuesti üles ehitama. Kuid saksid jäid edaspidigi ta vaenlasteks ja ka mujal oli suurnike seas palju neid, kes tundsid kuninga tegevusest oma õigusi puudutatud olevat ning ootasid soodsat võimalust talle vastuhakkamiseks.

62. **Investituuritäli.** Heinrich IV ei mõtelnudki tunnustada paavsti kirikureforme, mis ähvardasid hävitada ta võimu alused, kuna just nüüd vajas ta eriti endast sõltuvate ustavate piiskoppide toetust. Ta astus järsult paavstile vastu ning puhkes niinimetatud *investituuritäli*, mis tõeliselt kujunes *kahe kristliku maailma kõrgeima võimukandja võitluseks esivõimu pärast*. Kui Gregorius VII mõned saksa vaimulikud, kes ta seaduste

vastu olid kohale määratud, kirikuvande alla pani ja kuningale endale ähvardava hoiatuskirja saatis, vastas see otsustava samuga. Tema poolt kokkukutsutud saksa piiskoppide koosolekul Vormsis otsustati Gregorius VII troonilt tagandada. Isiklikus kirjas „Hildebrandile, mitte enam paavstile, vaid valemungale“, käskis Heinrich tal troonilt lahkuda: „Mina, Heinrich, kuningas Jumala armust, koos kõigi oma piiskoppidega, ütlen sulle: astu maha, astu maha, sa igaveseks neetu!“

Gregorius VII vastas sellele *kuninga kirikuvande alla panemisega ja kõigi alamate vabastamisega truudusvandest tema vastu*. Sellel ennekuulmatul sündmusel oli määratu suur mõju. Kohe puhkesid mässud Saksamaal ja mujal: ka piiskopid ja ilmlikud suurnikud, kes kuningat varem olid toetanud, ei julgenud enam kirikust väljatõugatud kaitsta. Lühikese ajaga varises kuninga võim kokku. Vürstidepäevale kogunenud suurnikud otsustasid kuninga troonilt tõugata, kui see „aasta ja päeva“ jooksul ei vabane kirikuvandest, ühtlasi kutsusid nad paavsti isiklikult Saksamaale ilmuma, et olla vahekohtunikuks kuninga ja vürstide vahel. Eriti viimast ei võinud Heinrich lasta sündida, sest sellega oleks paavsti kui ülemkohtuniku õigus kuninga üle olnud tunnustatud ning paavsti esivõim kindlustatud. Äärmiselt raskest olukorras tegi ta kõiki üllatava otsuse: minna patukahetsejana paavsti juurde, et see vabastaks ta kirikuvandest. Oma abi-kaasaga, pojaga ja väikese saatjaskonnaga läks ta salaja teele ning jõudis vaevalisel teekonnal läbi südataalve külma üle Alpide Itaaliasse. Paavst, olles teel Saksamaale, läks Heinrichi tulekust kuuldes tagasi ja ootas teda ühele oma ustavale austajale kuulvas *Canossa* lossis. Siia tuli Heinrich patukahetseja rüüs ta palvele a. 1077. Kui ta külmast hoolimata kolm päeva järjest lossi värava taga oli käinud, ei võinud paavst enam keelduda teda vastu võtmast. End alandavale patukahetsejale pidi ta andestama ja tema kirikuvandest vabastama. Selle suure *isikliku alandamisega päästis Heinrich IV aga oma kuningliku võimu*.

Kuigi Heinrich oli vabanenud kirikuvandest, valisid vürstid talle vastukuningaks Švaabi hertsogi Rudolphi. Võitluses tema vastu jäi Heinrich alamaadli, linnade ja paljude piiskoppide toetusel võitjaks, kuna Rudolf lahingus langes. Et see võitluses kaotas parema käe, millega ta Heinrichile truudust oli vandunud, pidas rahvas Jumala kohtuks. Paavst pani Heinrichi küll teist korda vande alla, kuid sel ei olnud enam endist mõju. Sõjaväe eesotsas tungis Heinrich nüüd Rooma, pani ametisse vastaspaavsti ning laskis end selle poolt keisriks kroonida. Gregorius VII, kes ümberpiiratuna kaitses end Ingli lossis, kutsus abiks normannide hertsogi Lõuna-Itaaliast, kes oli paavstile vasallivande andnud. Normannid vabastasid Gregorius VII-nda. Nende kaitse all pidi ta põgenema Lõuna-Itaaliasse, kuid suri teel. Ta viimased sõnad olid: „Ma armastasin õigust ja vihkasin ülekohut, sellepärast suren pagulasena.“

Et Heinrich ei olnud oma investituuri-õigusest loobunud, puhkes hiljem võitlus jälle uue paavstiga. Uuesti pani paavst ta kirikuvande alla ja õhutas ta vastu Saksa vürste. Viimastega ühines ka ta oma poeg, kes isa langemisest kartis hädaohtu oma troonile. Heinrich pidi viimaks troonist loobuma ja suri varsti pärast seda. Ta laip seisis viis aastat matmata, kuni paavst ta vande alt vabastas.

63. **Vormsi konkordaat a. 1122.** Investituuri tüli jätkus Heinrich IV poja Heinrich V ajal, kes lõppeks saavutas kokkuleppe *Vormsi konkordaadiga a. 1122*. Piiskoppide valimine sündis selle järgi *toomkapiitli* poolt kuninga või ta asemiku juuresolekul. Kirik loovutas neile vaimuliku ameti märgid, kepi ja sõrmuse, kuna keiser kinnitas nad ametisse ja andis neile läänimaad. Kirik oli sellega saavutanud tähtsa võidu, kuid tugevale keisrile jäi selles olukorras siiski küllalt võimalusi piiskoppide valimist mõjutada ja neid endast sõltuvuses hoida. Võitlus esivõimu pärast ei olnud sellega lõplikult otsustatud. Et selle aja oludes ilmliku ja vaimuliku valitsemise alad tihedasti olid seotud ning mitmeti ristusid, oli kahe paralleelse, teineteisest sõltumatu kõr-

geima võimu püsimine vaevalt võimalik. Saavutatud kokkulepe oli seepärast ainult ajutise iseloomuga.

Ristisõjad.

64. **Ristisõdade tekkimine.** Oma suuresti tõusnud vaimset ja poliitilist mõju kõigile lääne kristlikele rahvaile kasutas kirik võitluse õhutamiseks „uskmatute“ muhameedlaste vastu. Selle otseseks eesmärgiks sai *Püha maa vabastamine*, kuhu vagadel kristlastel oli alati kombeks olnud palverännakuid teha. Kuni Palestiinas valitsesid araablased, ei teinud need palverändajaile takistusi, kuid XI sajandi teisel poolel pääsis seal võimule Turkestani pärinev *türgi suguharu* — *seldžukid*. Nad haarasid endi kätte võimu kalifaadis, jättes Bagdadi kaliifile ainult ta vaimuliku ameti, ja asutasid endale tugeva riigi. Kristlastesse suhtusid nad sallimatult ning röõvisid ja tapsid palverändajaid. Kui seldžukid olid vallutanud kogu Väike-Aasia, sattus Bütsants äärmisse hädaohtu ja hakkas kristlikust läänest abi otsima. Bütsantsi suhtlemine läänega oli viimaseil sajandeil olnud väga piiratud, milleks kaasa mõjus usuline eraldumine. Pikka aega kestnud vastolude ja tülide tulemusena lõi Bütsantsi (kreeka-katoliku) kirik rooma-katoliku kirikust täiesti lahku (1054). Türgi hädaohu survel pöördus aga Bütsantsi keiser abipalvega paavsti poole, lubades selle eest tunnustada paavsti vaimulikku ülemvalitsust Bütsantsi kiriku üle.

Lootus Bütsantsi kirikut Roomaga ühendada õhutas omalt poolt paavst *Urbanus II-st* võitluse algamiseks. Clermonti kirikukogus Lõuna-Prantsusmaal otsustati niinimetatud *ristisõjad* (1095). Vägevas jutluses kutsus Urbanus II kõiki kristlasi üles pühale sõjale, lubades tasuks osavõtjaile tühistada nende pattude eest määratud kiriklikud karistused ning langenuile igavese õndsuse. Vaimustatud hüüetega „Jumal tahab seda!“ kinnitasid paljud sealsamas endi külge ristimärgi, andes sellega

„Jumal tahab seda!“

töotuse ristsõtta minekuks. Nii vallandus ristsõdade liikumine, mis alguses haaras Prantsusmaa, Itaalia ja Lõuna-Saksamaa, hiljem aga tõmbas kaasa ka kõik teised Lääne maad.

65. **Esimene ristsõda 1096—1099.** Esimesed peamiselt liitrahvast kogunenud ristsõditjate hulgad asusid teele ilma pikema ettevalmistuseta ning korraldamatult, fanaatilise ristsõja-õhujaja, eremiit (üksiklase) *Amiens'i Peetri* ja rüütel *Valter Vaese* juhtimisel. Suurelt osalt hävis see ristivägi juba oma teekonnal läbi Saksamaa, Ungari ja Balkani maade kokkupõrkeis kohalike rahvastega, kelle juures hädasunnil rüüstama hakati. Ülejäänud langesid türklaste mõõkade all Väike-Aasias.

Samal aastal aga läksid teele hästivarustatud rüütliväed. Lotringist asusid ristiretkele prantsuse ja Lõuna-Saksamaa rüütlid *Bouilloni hertsogi Gottfriedi* ja ta venna *Balduini* juhtimisel. Lõuna-Prantsusmaa rüütlite tähtsaimaks juhiks oli Toulouse'i krahv *Raimond*; Itaalia, peamiselt normannide rüütliväge juhtis Tarenti krahv *Bohemund*. Kõik koondusid Konstantinoopolis, kus neil aga varsti tekkisid lahkkelid Bütsantsi keisriga. Viimane kartis ristsõitjaist Bütsantsile hädadohtu, teiselt poolt lootis ta nende abil türklastele kaotatud maid tagasi võita. Vallutatud maades nõudis ta endale ülemvalitseja õigusi. Varsti tõmbus

Bütsants kogu liikumisest tagasi ning ristisõitjate vahekord temaga kujunes pinevaks, koguni vaenuliseks.

Vaevarikkal teekonnal, raskeis võitlustes türklastega läksid ristirüütlid läbi Väike-Aasia, vallutasid *Antiookia*, *Edessa* ja teised Süüria linnad. Kolmeaastase sõjakäigu järel jõudis väike osa esialgsest sõjaväest *Jerusalema* juurde ning vallutas selle tormijooksul. Hukanud suures veresaunas kõik „uskmatud“ türklased ja juudid, siirdusid nad, olles nüüd igatsetud eesmärgile jõudnud, suures harduses tänapalveks Pühale hauale.

66. **Ristisõitjate riigid.** Vallutatud maa-alade valitsemise jagasid ristisõitjate juhid omavahel ning moodustasid siin riigid.

Jerusalema valitsejaks valiti hertsog Gottfried, kes vaga mehena võttis endale „Püha haa kaitsja“ tiitli, sest ta ei tahtnud kuningakrooni kanda seal, kus Kristus kibuvitsakrooni oli kandnud. Tema järglane Balduin nimetas end *Jerusalema* kuningaks, kellest teised vürstkonnad (*Antiookia*, *Edessa*, *Tripolis*) olid vormilises läänisõltuvuses. Lääne eeskujul seati sisse *lääninduskord*.

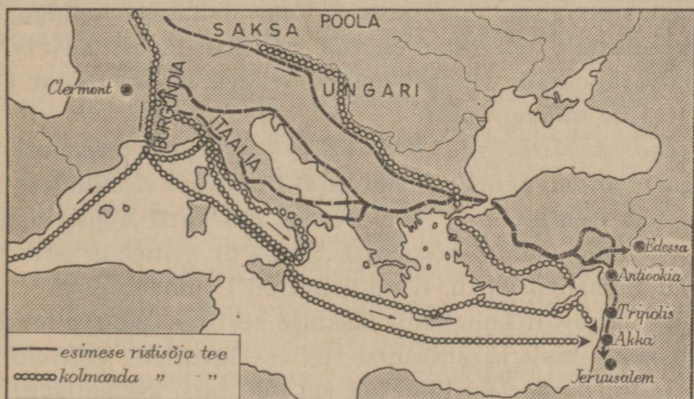
67. **Rüütliordud.** Maal laialivalgunud, ilma ühtse juhtimiseta ristisõitjail tekkis varsti suuri raskusi maa kaitsmisega pealesuruvate türklaste vastu. Maa kaitseks ja palverändajate abistamiseks

loodi sellepärast erilised *rüütliordud*, millele liikmed andsid *mungatöötused* ja kohustusid alaliseks võitluseks uskmatute

Templirüütel.

vastu. Esimesena asutasid itaalia ja prantsuse rüütlid *Johanniitide* ordu, mis alguses tekkis palverändajaid abistava vennaskonnana ja võttis oma nime püha Johannese järgi. Varsti asutasid prantsuse rüütlid *Templiordu*, mille peakorter asus endise Saalomoni templi kohal. Hiljem asutasid saksa rüütlid *Saksa ordu*. Selle liikmete tunnuseks oli valge mantel musta ristiga. Ordud valisid endile ise juhid — *ordumeistrid*, kes allusid Jeruusalema kuningale. Nad moodustasid tähtsaima kristlike riikide sõjalise toe Pühal maal.

Ristisõjad.

68. **Edaspidised ristisõjad.** Suurte ohvritega vallutatud maade säilitamiseks ja türklaste kätte langenud alade tagasivõitmiseks tuli korraldada üha uusi ristiretki. Edessa langemine türklaste kätte kutsus läänes esile uue ristisõja-liikumise, mille tulemuseks oli *teine ristisõda* (1147—1149). Seda juhtisid keiser Konrad III ja Prantsuse kuningas Louis VII, kes aga mõlemad juba Väike-Aasias kaotasid suurema osa oma jõududest ega suutnud midagi korda saata.

Nelikümmend aastat hiljem vallutas sultan *Saladin* Jeruusalem, milline masendav sündmus kutsus läänes veel kord esile suure ristsõja-liikumise. Võeti ette kolmas ristsõda (1189—1192), mida juhtisid keiser *Friedrich I Barbarossa*, Prantsuse kuningas *Philippe II Auguste* ja Inglise kuningas *Richard I Lõvisüda*. Friedrich I uppus aga ühte jõkke Väike-Aasias ja ta sõjavägi pöördus enamikult koju tagasi. Prantsuse ja Inglise kuningas olid omavahel vaenujalal ja esimene neist lahkus varsti Pühalt maalt. Richard Lõvisüda omandas küll suure kuulsuse oma rüütli-vaprusega, aga osutus väepealikuna ja poliitikuna nõrgemaks oma vastasest sultan Saladinist. Ta tegi viimasega lepingu, mille järgi kristlastele jäi rannikuäärne maariba Palestiinas ja vaba pääs palverändajaile Jeruusalemma. Sellega ei saavutanud ka see suur ettevõtte midagi olulist.

Neljandasse ristsõtta (1202—1204) kogunenud prantsuse rüütli-d segasid endid Veneetsia õhutusel Bütsantsi sisetülidesse, vallutasid Konstantinoopoli ja suure osa Bütsantsi riigist ning asutasid seal oma *Ladina keisririigi*. Seega oli ristsõda pöördunud kristliku Bütsantsi vastu. Kuid asutatud Ladina riigilgi ei olnud pikka iga. Vaevalt kuuekümnenaastase kestuse järel vallutati see bütsantslaste poolt ja Bütsantsi riik restaureeriti. Võitnud kogu ettevõttes oli *Veneetsia* linn, kes sai Bütsantsi asemel suurimaks võimuks Vahemeres.

Usulise entusiasmi üleskihutamise tulemusena tekkis Prantsusmaal ja Lõuna-Saksamaal niinimetatud *laste ristsõja*-liikumine. See oli kantud naiivsest usust, et Kristuse võim just süütute laste kaudu pidi ilmsiks tulema. „Laske lapsukesed minu juurde tulla!“ oli Kristus ütelnud. Itaaliasse kogunenud poisikeste hulgad lagunesid aga varsti ja hukkusid suurelt osalt nälja tõttu. Osalt langesid nad orjakauplejate ohvriks, kes müüsid nad orjadeks Egiptusse.

Kõigi nurjumiste tulemusena kadus aegamööda ristsõjavaimustus ning võttis maad pettumus. Peamiselt poliitilistel kaalutlustel võttis keiser *Friedrich II* ette ristsõja ja lepingu teel sul-

taniga läks tal korda veel kord omandada võim Jeruusalema üle. Puhkenud võitluse ajal keisri ja paavsti vahel langes aga see varsti jälle türklaste kätte. Usulisest vagadusest juhitud, sooritas veel Prantsuse kuningas *Louis IX Püha* kaks ristiretke, mis aga mõlemad lõppesid õnnetult. Aastal 1291 langes viimne kristlaste kants Palestiinas *Akka* türklaste kätte, millega kogu liikumine tegelikult lõppes. Kuigi kirik veel kaua edaspidigi ristasõda õhutas, ei leidnud see enam küllaldast vastukõla.

69. **Ristisõdade tulemused ja tähtsus.** Ligi kaks sajandit kestnud ja suuri ohvreid nõudnud ristisõjad ei saavutanud oma eesmärki — Püha haa vabastamist. Nende kaudne mõju Euroopa elu arengule oli siiski suur. Vahemerel tekkis elav *kaubavahetus Idamaadega*. Egiptuse ja Süüria linnade kaudu saadi kaupu, mis karavanidega kohale toimetati kaugemalt — Bagdadist, Indiast, Hiinast ja mujalt. Euroopasse hakati sisse vedama kaupu, nagu siidi ja sametit, kallihinnalisi vaipu, kalliskive ja elevandiluud, Idamaa puuvilja, India vürtse, suhkrut jne. Vahemere-äärsed, eriti *Itaalia linnad*, nagu Veneetsia ja Genua, tõusid selle kaubandusega majanduslikule õitsengule ja kujunesid ühtlasi tähtsaks poliitiliseks tegureiks. Euroopa rüütliid ja kaupmehed õppisid tundma Idamaa rikaste luksuslikke eluviise ning, muutes nõudlikumaks, hakkasid ka ise *loobuma senisest lihtsusest*. Üha rohkem kasvas tarvidus Idamaa kaupade järele rüütli linnustes ja jõukate linnakodanike majades. Kaubanduse arenemisega suurenes rahakäive. *Rahamajandus* astus üha rohkem senise naturaalmajanduse asemele.

Ühenduses ristisõdadega laienes ka Euroopa rahvaste *vaimne silmaring*. Õpiti tundma võõraid maid ja rahvaid, nende kombeid ja eluviise ning hakati suurema kriitikaga suhtuma oma senisesse kitsalt-usulisse elumõistmisse. Kannatas ka kiriku autoriteet, kes oli õhutanud järjekindlalt ebaõnnestunud ristisõdu ja neile oma õnnistuse andnud. Hakkas süvenema *ilmlik suund* rahvaste vaimuelus.

70. **Keisrivõimu ajutine langus. Hohenstaufenid ja Welfid.** Võitluse mõjul paavstiga oli Saksa kuningavõim tugevasti kannatanud. Ilmlikud vürstid olid oma *sõltumatust tunduvalt suurendanud paavsti abiga*, kes oma huvides toetas nende iseseisvuspüüdeid; vaimulikud vürstid ei olnud enam endised kuninga- võimu sõnakuulelikud käsilased. Kuningavõimu langust soodustas veel Frangi valitseva perekonna lõppemine Heinrich V surmaga, mille järel vürstid oma huvide kohaselt võisid kuningat valida. Nad valisid esmalt Saksi hertsogi ning selle surma järel ta peavastase Švaabi hertsogi *Konrad III*, kellega troonile tõusis *Hohenstaufenite perekond*. Konrad ei püüdnudki kiriku suhtes keisrivõimu maksuma panna, samuti säilis keisrivõim Itaalias ainult nimeliselt. Saksi ja Baieri valitseva perekonna *Welfide* ja Hohenstaufenite vahel puhkes aga sellest peale visa ning hävitav võitlus võimu ja kuningakrooni pärast, kus osa vürste ja aadlit toetas üht, teine osa teist perekonda. Rahvas kannatas alatistest sisevõitlustest tekkinud korralageduse all. „Selle kuninga ajad olid väga kurvad,“ jutustab kroonika Konrad III kohta, „halvad ilmad, näljahäda, rohked vaenused. Ta ise oli vapper sõjamees ja nagu kuningale kohane, uhke, suursuguse meelsusega. Siiski viis õnnetu saatus riigi tema ajal peaaegu laostumiseni.“

71. **Keisrivõimu restaureerimine ja tõus Friedrich I Barbarossa ajal 1152—1190.** Konrad III järglaseks valisid vürstid ta vennapoja *Friedrich I* (oma punaka habeme pärast itaallaste poolt nimetatud Barbarossaks). Olles tüdinud sisevõitlustest ja korralagedusest, lootsid nad temas leida sobiva mehe, kes sellele lõpu teeks. Friedrich I esimeseks mureks oli *lepituse saavutamise Hohenstaufenite ja Welfide vahel*. Welfi hertsogile *Heinrich Lõvile*, kes ema kaudu oli Friedrichi sugulane, andis ta Konrad III poolt äravõetud Baieri tagasi, lisaks tema Saksi hertsogkonnale. Ühtlasi saavutas Heinrich oma valdustes, mis

suuruselt kuninga omad ületas, peaaegu täielise iseseisvuse. Osavasti kasutades Vormsi konkordaadiga antud õigusi, seadis Friedrich piiskoppideks ja peapiiskoppideks endale ustavaid mehi väikeaadlist ning tegi kirikuvürstid jälle kuningavõimu parimaiks tugedeks. Nende seast võttis ta enamasti mitte ainult oma riigimehed, vaid ka väejuhid. Rohkearvuliselt astusid *rüütli* keskmisest ja väikeaadlist kuninga teenistusse. Ligitõmbavalt mõjus neisse juba kuninga isik, kes ise oli eeskujulik rüütel, vapper ja suurmeelne, meister relvade käsitlemises, lahke ja sõbralik inimeste kohtlemises. Üllatavalt ruttu seadis Friedrich jalule kuninga võimu ja autoriteedi ja lõpetas korratud riigis, nii et „näis, nagu oleksid inimesed muutunud, nagu maa oleks teine, isegi õhk pehmem ja mahedam“ (Otto v. Freising).

Muutunud siseolud mõjusid ka väljaspool: Poola ja Ungari kuningas tunnustasid keisri ülemvõimu; Böömi hertsog sai kuningatiitli ja jäi keisri ustavaks vasalliks. Abielludes Burgundia printsessiga kindlustas Friedrich keisrivõimu selles riigiosas.

72. Võitlus Itaalia linnadega ja paavstiga. Friedrich I otsustas jalule seada endised keisriõigused ka *Põhja-Itaalia linnades*. Kaubanduse tõttu Idamaaga tõusnud majanduslikule õitsengule, püüdsid need linnad saavutada poliitiliselt seismist iseseisvust. Tõrjunud välja keisri poolt määratud piiskoppide ja krahvide võimu, valisid nad ise oma *konsulid*, löid raha, võtsid tole. Põhjendades *rooma õigusele*, mida olid taaselustanud Pavia ja Bologna õigusteaduse koolid, nõudis Friedrich kõigi endiste keisriõiguste tunnustamist, kuna „riigi omand ei või aegumise tõttu kaotsi minna“. Sellekohaselt seadis ta linnadesse oma valitsevad ametnikud — *podestad*. See aga äratas suurt opositsiooni, mille etteotsa asus rikas ja vägev *Milaano*. Linnade vastupanu õhutas ja toetas paavst *Aleksander III*, kellele keisrivõimu kasvamine Itaalias tundus kardetavana. Friedrich murdis aga linnade vastupanu *Milaano vallutamise*ga pärast üheksakuist piiramist ja selle hävitamisega, kuna elanikud asundati laiali küladesse. Varsti vallutas ta ka Rooma ja tõstis troonile vastupaavsti, kuna Alek-

sander III-l läks korda põgeneda Prantsusmaale. Seal aga tuli ta suurel eduteel ootamatu pööre: sõjaväes puhkes taud, mis lühikese ajaga viis hauda enamiku ta rüütleist. Suure vaevaga pääsis ta ise läbi mässulise Lombardia Saksamaale.

Mitme aasta jooksul ei suutnud Friedrich enam mõjuvalt Itaalia asjadesse segada. Lombardia linnad asutasid keisrivastase liidu, ehitasid maa kaitseks kindlustuse, mille nimetasid paavsti auks *Alessandriaks*. Ka Milaano ehitati uuesti üles. Kui Friedrich lõppeks suutis sooritada uue sõjakäigu Lombardiasse, osutasid ta jõud liig nõrgaks, sest ta vägevaim vasall Heinrich Lõvi keeldus abiväe saatmisest. *Legnano lahingus* sai keisri vägi kodanike palgaväelt lüüa. Nüüd otsustas ta otsida lepitust paavst Aleksander III-ga. Veneetsias oli tal viimasega kokkusaamine, kus ta „austas Jumalat paavstis“ ja heitis end selle jalge ette. Paavst omalt poolt osutas taktilist mõõdukust ja vastutulelikkust. Senised vaenlased leppisid ja tunnustasid teineteise võimu (1177). Paavst sobitas ka rahu Lombardia linnadega. Need tunnustasid keisri ülemvalitsust ja andsid talle ustavusvande. Teatava iga-aastase maksu eest säilitasid nad oma õigused ja omavalitsuse. Sellega ei olnud Friedrich oma poliitika eesmärki Põhja-Itaalias täieliselt saavutanud, kuid keisri ülemvõimu oli ta seal siiski maksma pannud.

Suure edusammu Itaalia-poliitikas saavutas Friedrich *Lõuna-Itaalia* normannide riigi pärijanna Konstanze kosimisega oma pojale ning troonipärijale Heinrichile. Sellega läks keisrivõimu alla kogu Itaalia peale Kirikuriigi. Tsentraliseeritud korraldusega ja tugeva merevõimuga normannide riigi omandamine tähendas suurt võitu keisrivõimule, oli aga samuti suureks ohuks paavstile. Nii sai see edaspidiste konfliktide ajendiks mõlema kristliku universaalvõimu vahel.

73. Friedrich I ja Heinrich Lõvi. Heinrich Lõvi keeldumine oma vasallikohuse täitmisest Friedrichi Itaalia-sõjakäigul kutsus vana vaenu Hohenstaufenite ja Welfide vahel uuesti ellu. Heinrich oli oma maa-alasid ja võimu tunduvalt suurendanud slaav-

laste aladel, ajades sellega saksa *rahvuslikku poliitikat* idas. Kuid isemeelse ja kõrgi suhtumisega oma vassalidesse ja naabervürstidesse oli ta äratanud enda vastu laialdast vaenu. Võitluses kuulsa ja rahvaliku keisriga ei olnud tal seepärast väljavaateid eduks. Pöördunud tagasi Itaaliast, kutsus keiser Heinrichi oma läänikohtu ette, ja kui see ei ilmunud, kuulutati ta põlu alla. Rohkete vaenlaste pealetungi all varises Heinrichi võim varsti kokku ning ta alistus keisrile tingimusteta. Friedrich tegi temaga rahu ja vabastas ta põlust, aga ta pidi kolmeks aastaks maalt lahkuma. Ta suured maavaldused jagati mitmeks osaks, mis läänistati eraldi. Nagu varem teised suguharuhertsogkonnad, jagunes nüüd ka sakside maa *territoriaalvürstkontadeks*. Saksimaa nimetus jäi ühele osale endisest Heinrich Lõvi riigist Elbe keskjooksul, kuna põline sakside maa selle kaotas.

74. **Friedrich I tegevuse tulemused.** Friedrich I poliitiline tegevus oli kindlustanud keisrivõimu ja viinud Saksa-Rooma riigi uuele suurusele ja vägevusele. Oma isikuga ja sõjaliste tegudega oli ta omandanud suure populaarsuse mitte ainult Saksamaal, vaid ka väljaspool seda ning kujunenud kogu oma-aja poliitilise elu keskpunktiks. Eriti ilmekalt tuli see nähtavale suurel *Mainzi nelipühapidustusel* a. 1184, Friedrichi kahe poja rüütliklõõmisel,

Friedrich I Barbarossa oma poegadega.
Kaasaegne miniatuur.

Walter von der Vogelweide.

Kaasaegne joonis.

kuhu oli kogunenud ligi 40 000 külalist Saksamaalt, aga ka Prantsusmaalt, Inglismaalt, Taanist ja mujalt. Saksa *rüütlikultuur*, mis tõusis õitsengule Friedrich I ajal, esines siin oma parimas valguses. Ka saksa *rüütlikuule* parimad esindajad *Walter von der Vogelweide* ja *Wolfram von Eschenbach* said inspiratsiooni tol ajal kujunenud vaimust.

Friedrichi surm kaugel kodumaast, kolmandas ristsõjas, kuhu minema ta end tundis olevat kutsutud kui Öhtumaa kristluse kõrgeim eestvõitleja, süvendas veel tema kui ülla valitseja

ideaalkuju saksa rahva mälestuses. Hilisemal raskeil aegadel, pärast riigi suuruse kokkuvarisemist, elavnes jälle mälestus temast ning jutustati, et ta ei olevatki surnud, vaid magavat ja tulevat kunagi riiki endises hiilguses üles ehitama.

75. Keisrivõimu kõrgpunkt Heinrich VI ajal. Friedrich I pojal Heinrich VI läks korda keisririigi vägevust ja välist hiilgust veelgi tõsta. Suure tahtejõuga, külmalt arvestava poliitikuna taotles ta oma eesmärgi, keisrite maailmavõimu, valimata selleks abinõusid. Lõuna-Itaalias surus ta enda vastu tõusnud normanni suurnike mässu julmalt maha. Normannide kuningate pärijana omandas ta siin suured varandused ja tugeva laevastiku. Juhuse tõttu sattus ta võimusesse Welfide sugulane ja toetaja Inglise kuningas Richard Lõvisüda. Pöördudes ristsõjast koju tahtis see

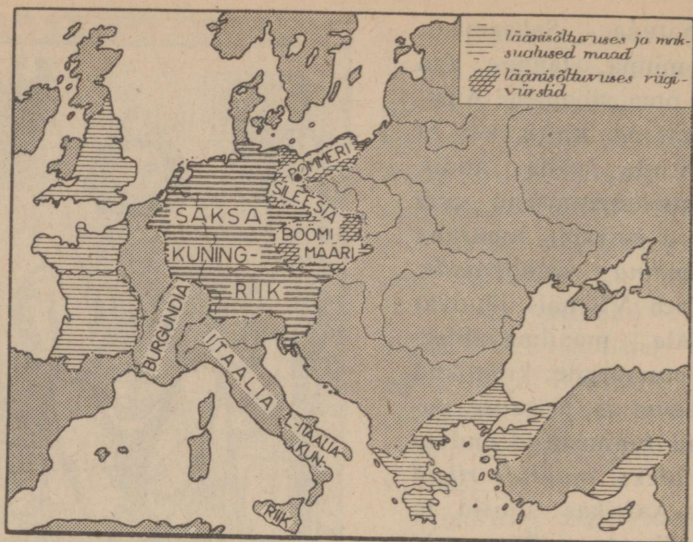
tundmatuna Saksamaalt läbi minna, langes aga vangi oma vihamehe Austria hertsogi kätte, kes ta Heinrichile välja andis. Vabastustingimusena pidi Richard maksma lunaraha ja *andma vasallivande*. Heinrich VI näis jõudvat lähedale maailmavalitsemise eesmärgile: kristlikud *Armeenia* ja *Küprose* kuningad tunnustasid end ta vasallideks, *mauride riigid* Põhja-Aafrikas allusid ta ülemvõimule. Bütsantski tunnustas end maksukohuslikuks. Paavstivõim jäi keisri kõrval täiesti varju.

Keiser Heinrich VI. Kaasaegne joonis.

Aga suurte ettevalmistuste keskel ristisõjakäiguks, et vallutada Idamaa, suri Heinrich ootamatult kolmekümnekaheaastasena (1197). Tema maailmavõimu seesmine nõrkus tuli siis ilmsiks: liialt seotud keisri isikuga, purunes see ta surmaga. Läänisõltuvused katkesid lääniisanda surmaga ning omakasu-püüdlike vürstide erihuvid tõusid jälle esile. Puhkes *troonisõda* Hohenstaufenite ja Welfide pooldajate vahel; Heinrichi poeg ja järglane Friedrich oli aga alles kaheaastane.

76. **Paavstivõimu tõus oma suuruse tipule Innocentius III ajal (1198—1216). Usulised liikumised.** Heinrich VI maailmavõimu tõeliseks pärijaks osutus paavst Innocentius III, kes tõusis varsti pärast tema surma „püha Peetruse troonile“. Osava diplomaadina ja organisaatorina suutis ta, kasutades eriti Saksa troonisõda ja keisrivõimu nõrkust, paavstide maailmavalitsemise ideaalile lähe-

Keisrivõim Heinrich VI ajal.

male jõuda kui ükski teine. Ta põhimõtteks oli, et ilmlik võim oma õigused saab vaimulikult, „nagu kuu saab oma valguse päikeselt, millest ta oma jõu ja suuruse poolest maha jääb“. Tõepoolest tal läks korda saavutada juhtiv võim kogu Õhtumaal, kuna kõik ilmliku valitsejad kaugele tema varju jäid. Inglise, Skandinaavia, Aragoonia, Portugali ja Ungari kuningad andsid talle *vasallivande*. Ka Heinrichi lesk võttis oma Lõuna-Itaalia riigi paavstilt läänina vastu.

Saksa troonisõjas toetas Innocentius alguses üht, siis teist võitlevat erakonda, silmas pidades kirikuvõimu huve. Pärast oma võistleja, Heinrich VI venna Philipp Hohenstaufeni surma saavutas Heinrich Lõvi poeg Otto IV paavsti toetusel üldise tunnustuse. Kuid juba järgmisel aastal sattus ta kirikuvande alla, sest endistest lubadustest hoolimata jätkas ka tema Hohenstaufenite Itaalia-poliitikat. Paavst kahetses nüüd, et ta „inimese oli loo-

nud“, ja seadis Ottole vastaskuningaks noore Friedrich Hohenstaufeni. Järgnevas uues võitluses sai Otto lüüa ja pidi edaspidisest võitlusest loobuma. Troonile astus Friedrich II (1215—1250).

Kirikuvõimu kasvamisega suurenesid ka ta majanduslikud tulud. Innocentius III arendas eriti välja paavsti finantssüsteemi: läänimaksudena ilmlikelt valitsejailt, piiskoppidelt ametisse kinnitamise puhul, vaimuliku kohtu maksudena jne. voolasid kõigist lääne maadest paavstikuuria käsutusse suured rahasummad. Kiriku rikkus ja vaimulike sekka tungiv ilmlik toreduseharrastus mõjutas *lahkuskude* tekkimist. Põhja-Itaalias ja Lõuna-Prantsusmaal levis Bulgaariast risticõdade ajal läände tunginud *katarite* (puhaste, sellest „ketser“) lahkusk. See valmistas teed *valdeslastele*, lahkusule, mille põhjendajaks oli Lyoni kaupmees Petrus *Valdus*. Viimane eitas paavstivõimu ja mõistis hukka vaimulike toreduse. Ta tunnustas Piibli ainsaks autoriteediks ja nõudis vaimulikelt vaesust apostlite eeskujul. Ketserite vastu võitlemiseks asutati eriline vaimulik kohus — *inkvisitsioon*, mis pidi avastama, sageli piinamiste abil, õigest usust ja kirikukorrast kõrvalekaldujaid ja need andma karistamiseks „ilmlikule mõõgale“. Kui ketserlus Lõuna-Prantsusmaal üha enam maad võttis, kuulutas Innocentius III nende vastu *ristisõja*. Niinimetatud *albigenslaste sõdades* (ketserite linna Albi järgi) hävitati ketserlus suure julmusega. Seni rikkaim Prantsuse maa-ala, rüütlikultuuri kodumaa Provence, muutus mõneks ajaks täiesti kõrveks.

Valitseva kiriku rüpes hakkasid usulist vagadust süvendama *kerjasmunkade* ordud. Esimese neist lõi itaallane *Assisi Franciscus*, üks keskaja kuulsamaid pühakuid. Jõuka kaupmehe pojana loobus ta ilmlikust elust ja varandusest ning hakkas Kristuse jüngrite eeskujul teostama täielise vaesuse ideaali. Jämedas hallis rüüs, nõör vöö asemel, rändas ta ringi, elades armuandides, jutlustades ja jagades usulist lohutust neile, kes seda vajasid. Enesega seltsinud õpilastele andis ta lihtsad, Jeesuse mäejutluse järgi koostatud elureglid. Pärast Franciscuse surma kin-

Püha Franciscus. Kaasaegne maaling.

nitati need paavsti poolt — tekkis *frantsiskaanide* ehk *minoriiitide* (vähemate vendade) ordu, mis otseselt allus paavstile ja oli varustatud eriliste eesõigustega, näiteks õigusega pihile ja armulauale võtta kirikukeelu (interdikti) all olevais maades, kus vaimulikud talitused muidu olid keelatud. Jutlustajate vendadena omandasid frantsiskaanid suure populaarsuse lihtrahva hulgas. Varsti tekkisid ka Franciscuse reeglite järgi elavad nunnad. Suure mõju omandas ordu eriti sellega, et peale munkade ja nunnade kuulusid siia veel *ilmlikud* vennad ja õed, isikud, kes jäid oma hariliku eluseisundi juurde, kuid töötasid elada Franciscuse reeglite järgi. Neid leidis kõigis ühiskonnakihtides, ka riigivalitsejate seas, nagu Prantsuse kuningas Luis IX Püha.

Franciscuse eeskujul asutas hispaanlane *Dominicus* (Domingo) ordu, mis samuti võttis omaks kerjus-

munkade põhimõtte. Kuna aga Franciscuse elu ja tegevus olid kantud sügavast *usutundest* ja kristlikust ligimesearmastusest, juhtis Dominicuse tegevust kiriku õpetuse ja autoriteedi eest võitlemise tahe väärõpetuste vastu. Dominikaanidegi peamiseks vahendiks oli jutlustamine, aga ka vaimulik *tsensuur* ja *inkvisitsioon* usaldati enamasti nende kätte. Hiljem sai dominikaanide ordu eriti kuulsaks oma *teadusliku tegevusega*, niihästi uurimistöös kui ka õpetuse andmises *ülikoolides*.

Kerjasmunkade kaudu eriti süvenes kiriklik vagadus rahvahulkades. Nad olid paavstile sõnakuulelikeks agitaatoreiks ilmlike või liig iseseisvate vaimulike võimukandjate vastu; nende kaudu võis sisendada rahvale soovitavaid ideid ning võidelda väärõpetuste vastu. *Kiriku autoriteedile ja paavstivõimule olid kerjasmunkade ordud sellega suureks toeks.*

77. Friedrich II Sitsiilia kuningriik. Senised keisrid olid oma maailmavõimu püüdeis jäänud siiski eeskätt Saksa valitsejaiks ning oma võimu aluseks pidanud Saksa kuningavõimu. Friedrich II oli üles kasvanud oma ema Lõuna-Itaalia kuningriigis ja oskas ainult vaevaliselt saksa keelt. Osalt sellepärast, et ta end siin kodus ei tundnud, osalt Saksa vürstide liig iseseisvaks kujunenud võimu tõttu, mis ei olnud soodus ta plaanidele oma võimu ülesehitamisel, lahkus ta varsti Saksamaalt. Siin laskis ta kuningaks valida oma poja, kuna ta ise asus Lõuna-Itaalia ja *Sitsiilia kuningriiki*. Kasutades eestleitud bütsantsi ja araabia valitsemis-traditsioone, kaotas ta siin läänisüsteemi ja *rajas piiramatu kuningavõimuga tsentraliseeritud riigi*. Otseseist ja kaudseist maksudest ning riigi monopolidest soolale, rauale jne. omandas kuningas suured sissetulekud, mille abil ta lõi oma võimu põhitoad: hästikoolitatud *ametkonna* ja *palgaväe*. Viimane koosnes suurelt osalt muhamediusulistest araablastest. Sellega on Friedrich II Lääne-Euroopa *absolutismi* (piiramatu valitsejavõimu) rajaja, kellest teised valitsejad hiljem eeskujuga võtsid. Saanud põhjaliku ja mitmekülgse hariduse, oli ta ka esimene Euroopa valitseja, kes ületas kiriklik-keskaegse mõtteviisi kitsad piirid.

Ta piiras seaduslikult piinamist kohtupidamises, keelas kohtulikud kahevõitlused ja muud nn. *jumalakohtu* viisid. Riikliku keskvõimu kaudu organiseeris ta maaparandustöid, liiklemist, isegi tervishoidlikku hoolekannet; hästiharitud ametnike ettevalmistamiseks asutas *üliskooli* Napolis. Oma pealinnas *Palermos* arendas ta poolidamaise luksusliku õueelu, kus lääne rüütlikultuuri kõrval ei puudunud ka bütsantsi ja araabia mõjud. Läbi käimine araabia teadlastega võimaldas paavstil süüdistada keisrit isegi ketserluses.

78. **Keisrivõimu ja paavstluse lõppvõitlus.** Friedrich II tegevus Lõuna-Itaalias oli ähvarduseks paavstile ja viis võitluseni mõlema universaalvõimu vahel, mis oli ägedam ja pinevam kui kunagi varem. Keisriks kroonimisel oli Friedrich andnud lubaduse risticõtta minna, kuid lükkas selle teostamise ikka edasi, ja kui ta lõppeks laevastikuga teel oli, pöördus tagasi sõjaväes puhkenud taudi tagajärjel. Lubaduse täitmata jätmise põhjendusel kuulutas paavst Gregorius IX keisri kirikuvande alla. Sellest hoolimata võttis Friedrich ette sõjakäigu ja, kasutades oma sõbralikke suhteid Egiptuse sultaniga, saavutas temaga diplomaatilisel teel soodsa kokkuleppe. Veel kord läks Jeruusaleem ühes teiste pühade paikadega kristlaste kätte ning Friedrich kroonis end ise Püha haua kirikus Jeruusalema kuningaks. Pöördunud tagasi Itaaliasse, ajas ta välja riiki tunginud paavsti sõjaväed ja sundis selle rahu tegema, millega ta vabanes ka kirikuvandest. Tundes oma võimu kindlana hakkas Friedrich taotlema tsentraliseeritud ainuvalitsust Sitsiilia eeskujul kogu Itaalias. Põhja-Itaalia linnad hakkasid aga uuesti vastu ja paavst ühines nendega, pannes keisri teist korda vande alla. Kogu Itaalias puhkes nüüd pikk ja vihane võitlus keisri pooldajate *gibelliinide* (Hohenstaufenite lossi Vaiblingeni järgi) ja paavsti ning Itaalia iseseisvust pooldajate *gvelfide* (Welfide, Hohenstaufenite saksa vastaste järgi) vahel. Kumbki partei ei valinud abinõusid võitluses, mille juurde kuulus ka keisri ja paavsti teineteise vastastikune laimamine. Paavst Innocentius IV, kes pidi keisri eest

Prantsusmaale põgenema, kutsus siin kokku kirikukogu, mis omalt poolt kuulutas keisri troonilt tõugatuks. Viimane jatkas siiski võitlust veel viis aastat, kuni oma surmani.

Friedrich II poeg ja järglane *Konrad IV* osutus nõrgaks võitlust edukalt jätkama ja suri nelja aasta pärast. Tema Lõuna-Itaalias valitsema saanud poolvenna Manfredi vastu kutsus paavst Prantsuse kuninga venna *Anjou hertsogi Charles'i*, et teha täieline lõpp „Hohenstaufenite ussipesale“. Manfred langes lahingus ja Anjou hertsog omandas paavsti läänina Lõuna-Itaalia kuningriigi. Veel kord tegi Konradi poeg *Konradin* (Yäike-Konrad) katset oma perekonna trooni tagasi vallutada, kuid langes vangi ja hukati kuningas Charles'i käsul tapalaval (1268), millega lõppes ka Hohenstaufenite perekond.

79. **Friedrich II poliitika Saksamaal.** Andunud täieliselt oma Itaalia-poliitikale, osutas Friedrich II vähe tähelepanu Saksamaa siseasjadele. Saksa edasitung idas teostus sellega ilma tema kaastegevuseta, ilma ühtse juhtimiseta. Isegi mongolite pealetung, mis ähvardas hävinguga kogu Euroopat, ei suutnud pidurdada kristlike universaalvõimukandjate omavahelist võitlust. Friedrichi peahuviks Saksamaal oli kindlustada endale vürstide poolehoid ja sõjaline toetus võitluses paavstiga ja teiste vastastega. Selleks tunnustas ja kinnitas ta nende poolt tegelikult omandatud õigused. Vaimulike vürstide valimise jättis ta täiesti toomkapiitli asjaks; nii vaimulikele kui ilmlikele vürstidele kinnitatud privileegidega tunnustas Friedrich vürstide *kõrgeimat kohtuvõimu* oma maades, rahalöömise õigust ja muid varem kuningale kuulunud õigusi. Endised läänivürstid hakkasid endid sellest peale õigusega nimetama *maahärradeks*. Püüdes jäädvustada oma iseseisvust, ei valinudki vürstid pärast Hohenstaufenite perekonna lõppu enam tõelist kuningat. Tekkis niinimetatud *interregnum*, mille tagajärjel Saksamaa langes mõneks ajaks täielisse korralagedusse.

Itaalia, kus nüüd võidule pääsis gvelfide erakond, eraldus siitpeale tegelikult Saksa-Rooma riigist ja *lagunes paljudeks*

iseseisvateks riikideks, milledest maa-alalt kõige suuremad olid Kirikuriik ja Napoli kuningriik Lõuna-Itaalias.

80. **Keisri ja paavsti võitluse üldised tulemused.** Hohenstaufenite perekonna langemisega lõppes ligi kaks sajandit kestnud võitlus maailmavõimu pärast keisri ja paavsti vahel *keisrivõimu langusega*. Kuigi ilmliku universaalvõimu idee püsis ka edaspidi ning mõne aja pärast jälle uuendati, ei suutnud see enam kunagi saavutada endist mõju ega tähtsust. Kuid ka võitjaks jäänud paavstivõim ei suutnud kaua püsida endisel kõrgusel. Võitluses võimu pärast olid paavstid mõnikord kasutanud kõlbeliselt hukkamõistetavaid võitlusvahendeid, oma vaimulikke relvi, nagu kirikuvannet, rakendanud puhtilmliku võimupoliitika huvides. Selle tulemusena kannatas rängasti kiriku autoriteet, milleks omalt poolt kaasa mõjus ka ristisõdade nurjumine. Püüdes võimu ja rikkust sattus kirik üha rohkem *vastollu oma usulise ideega*, mis äratas kahtlust ta püüete siiruses. Pealegi puudus pärast keisrivõimu langust paavstidel kindel ilmlik tugi, mida nad varem sageli olid vajanud. Nagu pärast Frangi riigi langust, sattus paavstitroon jälle kohalike võimukandjate mõju alla ja sai nende tüliobjektiks. Kõigil neil põhjustel ilmnes poolsada aastat pärast Hohenstaufenite langemist ka *paavstivõimu järsk langus oma kõrgelt positsioonilt*. Kokkupõrkes *Prantsuse kuninga Philippe IV ja paavst Bonifatius VIII* vahel jäi kuningas oma rahva üksmeelsel toetusel võitjaks. Paavstid olid sunnitud pikemaks ajaks asuma Prantsusmaale *Avignoni*, kus nad esinesid Prantsuse kuningate sõnakuulelike käsilastena. Ilmlik suund tungis üha rohkem kirikuellu ning XIV ja XV sajandil tuleb ikka enam esile katoliku kiriku ja paavstluse langus.

Niinimetatud kõrgkeskajale, millal kristlikus läänes juhtivat osa etendasid omavahel võitlevad universaalvõimud, järgnes neil sajandeil *hiliskeskaeg*. Seni esivõimu omanud Saksa-Rooma riik oli nüüd langenud iseseisvaiks (Itaalias) või pooliseseisvaiks (Saksamaal) *territoriaalriikideks*, kuna nende kõrval tähtsat osa

hakkasid etendama tugeva kuningavõimuga *rahvusriigid*, eeskätt Prantsusmaa ja Inglismaa.

Vaimse kultuuri põhijooned kõrgkeskajal.

81. **Maailmavaade.** XI—XIII sajandil, mida nimetatakse kõrgkeskajaks, omandas kiriku õpetusest kantud *usuline maailmavaade* suurema mõju Lääne-Euroopas kui kunagi enne või pärast. Inimese *elu tõeline eesmärk* on selle järgi ülemaine *hingeõndsus*, millele maine elu on ainult ettevalmistuseks. Selle saavutamiseks tuleb taotella kristlikke voorusi, vagadust ja ligimesearmastust ning võidelda maiste kiusatuste ja lihalike himude vastu, millega saadan inimest püüab patuteele meelitada, et ta hinge hukatusse saata ja endale pärida. Ideaalkujuks on sellepärast *pühak*, inimene, kes kristlike vooruste teostamises on kaugele jõudnud; munklik-asketlik eluviis aga on selle eriliseks eelduseks. Tunnustamist leiavad ka ilmlikud voorused, nagu rüütlivaprus ja -truudus, aga needki peavad olema esmajoones kantud usulisest meelsusest. Kirik kui jumalariigi maine kehastus oli selleks kõiki usklike haaravaks koguduseks, mille kaudu ja mille juhtimisel inimene võis saavutada oma elu eesmärgi. Tema võim ja mõju suurtele hulkadele on seepärast täiesti mõistetav. Ometi leidis ka kõige suurema vagaduse aegadel küllalt neid, kes teadlikult julgesid vastu astuda kiriku võimupüüdeile ning kaitsta ilmliku riigi iseseisvust ja õigusi.

82. **Haridus.** Haridus, mida pakuti *koolides*, nagu kloostri- ja toomkoolid, oli teoloogiline ja ülerahvuseline, *universaalne*. Selle vahendajaks oli kõikjal *ladina keel* ning ta peamiseks eesmärgiks oli vaimulikke ette valmistada. Algõpetusele, millesse kuulusid lugemine, kirjutamine, arvutamine, usutunnistuse ja palvete päheõppimine ning kirikulaul, järgnesid niinimetatud *seitse vaba teadust*. Siia kuulusid esmajoones ladina keele grammatika ühes ladina värsimõõdu tundmisega, retoorika ja

dialektika (loogika). Arvutamisel oli tähtis oskus arvutada liikuvaid kirikupühi ning tunda arvude usulist sümboolikat. Distipliin koolides oli range ja ihunuhtlus etendas tähtsat osa.

Ristisõdade ajal hakati Bütsantsist ja Idamaalt saadud mõju-
tustel asutama *ülikoole*. Esimesed ülikoolid tekkisid XII sa-
jandil *Itaalias* Salernos ja Bolognas. Viimane sai kuulsaks oma
õigusteaduskonnaga, kus õpetati *rooma õigust*. Rooma õiguse
tundjaid *legiste* võtsid valitsejad meelevdi oma teenistusse, sest
nad aitasid põhjendada valitsejate õigusi ja neid kaitsta nii
kiriku kui ka läänivürstide vastu. Legistide kaudu levis rooma
õigus Saksamaal ja mujal, surudes kõrvale kohalikud rahva-
pärased õigusnormid. Kõige kuulsamaks oma usuteaduskonnaga
sai *Pariisi ülikool*, asutatud XIII sajandi algul. Hiljem asutati
ülikoolid *Oxfordis* ja *Cambridge'is*, *Prahas*, *Leipzigis* ja mujal.
Kiriku ja valitsejate poolt varustati ülikoolid omavalitsustega,
kohtuvõimuga ja muude privileegidega. Et õpetus kõikjal toi-
mus ühes keeles, võisid igas ülikoolis õppida kõigist rahvustest
üliõpilased. Nii õppejõud kui ka üliõpilased rändasid sageli
ühelt ülikoolist teise. Kujunesid ühtlased õpetlastekraadid:
bakkalaureus, magister ja doktor.

83. Skolastiline teadus. Juhtivaks teaduseks oli *teoloogia*,
millega kõik teised teadused pidid olema kooskõlas. Kirik oma
dogmadega määras kindlad raamid teaduslikule uurimisele ja
valvas selle järele, et neist üle ei astutaks. Lähedas ühenduses
teoloogiaga, tema *ümmardaja*, oli *filosoofia*, mis pidi jumalikul
ilmutusel põhjenevaid usutõdesid aitama *mõistuspäraselt* selgi-
tada ja kooskõlasse viia. Filosoofia abil püüdis teoloogia aren-
dada loogiliselt põhjendatud ja selgitatud usutõdede süsteemi.
Oma uurimustes ei põhjenenud filosoofia aga vabal iseseisval
mõtlemisel, vaid tugines kindlatele, kiriku poolt tunnustatud *au-
toriteetidele*, milledest esikohal olid pühakiri ja kirikuisad, kuid
ka üksikud antiiksed filosoofid, eriti *Aristoteles*. Sellise tunnus-
tatud autoriteetidel põhjeneva uurimismeetodi tõttu nimetatakse
keskaja teadust *skolastiliseks* (kooliteadus).

Kõige täiuslikum skolas-tilise teaduse esindaja oli dominikaan *Thomas Aquino*'st († 1274), kelle teos *Summa Theologica* hõlmab kogu kristliku teoloogia filosoofilises põhjenduses ning on katoliku kiriku poolt tänapäevani tunnustatud. Ta sai edaspidiseks tähtsaimaks autoriteediks dogmaatilistes küsimustes ja eeskujuks järgnevaile skolastikuile.

Hoolimata teaduslikule mõtlemisele seatud kindlaist raamidest tekkisid siiski eri voolud ja lahk-
arvamised, millede puhul kujunesid pikad, aastaküm-
neid ja -sadugi kestvad vaidlused. Ülikoolidel oli kombeks kor-
raldada *avalikke vaidlusi* (disputatsioon), kus üliõpilased ja
õpetajad võisid näidata oma dialektilisi võimeid ja oskusi ning
püüdsid sageli suure ägedusega vastaspoole väiteid kummu-
tada.

Ka teised teadused, nagu arstiteadus ja õigusteadus, lähtusid autoriteetidest. Viimasele oli tähtsaimaks autoriteetseks allikaks Justinianuse „*Corpus iuris*“. Loodusteadused põhjenesid peamiselt Aristotelesel. Araablaste mõjul levisid ristsõdade ajal Euroopas erilised *ebateadused*: *astroloogia* (tähetarkus), mille eesmärgiks oli taevakehade seisu ja liikumise järgi inimeste saatust ennustada, ja *alkeemia*, mille peamiseks ülesandeks oli „tarkade kivi“ leiutamine, et selle abil kõiki metalle kullaks muuta.

Astroloogid. Kaasaegne miniatuur.

Oma-aja skolastilise teaduse kitsaist raamidest tõusis välja inglise õpetlane *Roger Bacon* († 1294), keda ta mitmekülgete teadmiste pärast kutsuti Doctor mirabilis'eks (imesteldav). Esi- mesena hakkas ta *arendama iseseisval vaatlusel ja katseil põhje- nevat uurimust*, millega ta oli uueaegse Lääne-Euroopa teaduse esimeseks teerajajaks.

84. **Saksa müstika.** Skolastika mõistuspärased arutlused vas- tasid enam *romaani* rahvaste loogilist selgust taotlevale vaimu- laadile, kuna germaani rahvaste, eriti *saksa* sügavamat usulist tunnet nad ei rahuldanud. Siin võttis skolastika kõrval maad *müstika*, ühenduse otsimine nähtamatu maailmaga ja Jumalaga ning selle tunnetamine vahetu *tundeelamuse* kaudu. Selle vaimse suuna suurim esindaja Saksamaal oli dominikaan *Eckhart* († 1327). *Et inimese hing on vahetu osa Jumalast*, tunnetab ini- mene teda endassesüvenemise kaudu, loobudes maisest huvist ja enesearmastusest. Inimene, kes on saavutanud sel teel tõelise osaduse Jumalaga, ei vaja õndsakssaamiseks kindlaid usudog- masid ega väliste kommete täitmist. Isegi välised moraalinormid on talle ülearused. Eckharti õpetus tundus aga kirikule karde- tavana ega leidnud selle poolt tunnustamist. Hilisemaist müsti- kuist omandas suure populaarsuse madalmaalane *Thomas a Kempis* oma teosega „De imitatione Christi“ („Kristuse jäl- gedes“).

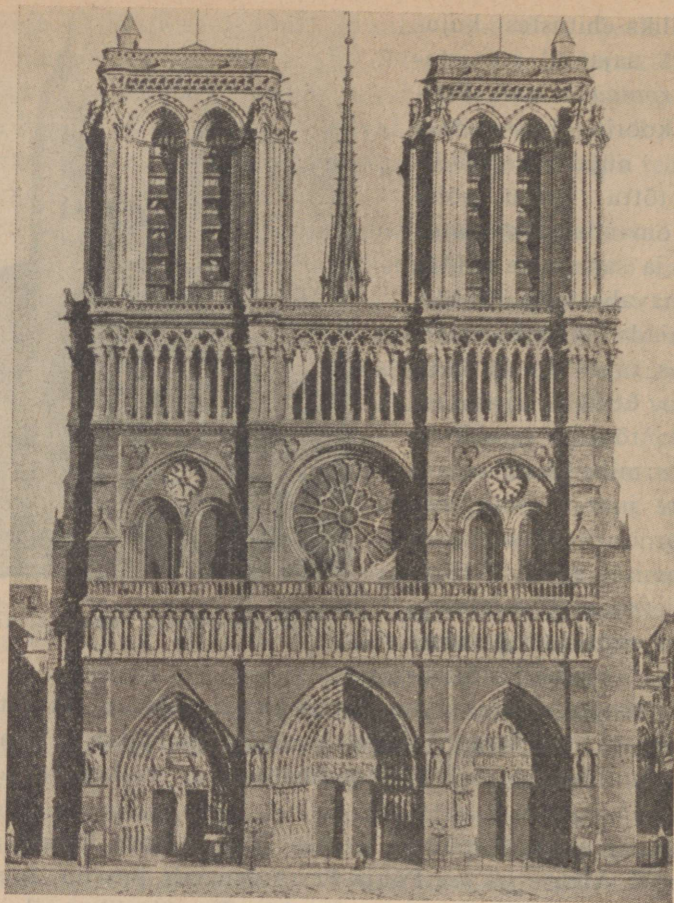
85. **Kujutav kunst.** Usulise elutunde kõige vahetumaks ja sel- gemaks avalduseks oli kujutav kunst, eriti *ehituskunst*, mis arenes peamiselt kirikute ehitamisel. Varasel keskajal jätkus mõnede muutustega hilisantiikaja *basiilika*-kirikute ehitamine Rooma kohtuhoonete (basiilikate) eeskujul. Selles stiilis kirikud koos- nesid tavaliselt kolmest piklikust osast, *löövist*, mis olid üks- teisest eraldatud sammaste reaga, kusjuures kesklööv oli kõrgem külglöövidest ja asetseis eri katuse all. Sambad olid omavahel ühendatud lühikeste kaartega. Kiriku peaosa — koguduseruumi otsa oli ehitatud poolümarik võlvitud juurdeehitus — koori- ja altariruum.

Basiilika-ehitustest kujunes XI sajandil niinimetatud *romaani stiil*. Pikilöövi kooripoolsesse otsa ehitati nüüd *ristilööv*, mille tõttu kiriku põhiplaan omandas *risti kuju*. Seinte ja sammaste ehitus, mis omavahel olid ühendatud laiade *ümargaartega*, kujunes tugevaks ja *massiivseks*. Löövide ristumise kohalt tõusis *massiivne peatorn*, mille kõrval suurte kirikute juures esines teisi torne. Romaani stiili kujunemisel avaldus tugevasti *germaani omapära*, mis oli endasse sulatanud laenatud (rooma) arhitektuurielemendid. Oma raskete, massiivsete seintega ja jõuliselt ülestõusvate tornidega, väikeste akendega jätab „romaani“ kirik rüütli linnuse-taolise monumentaalse, raskepärase üldmulje.

Romaani stiili vormidest arenes XII sajandi lõpust alates *gooti stiil*. Alguse sai see Põhja-Prantsusmaalt, kust ta levis teistes Lääne- ja Põhja-Euroopa maades. Ta täiuslikemaiks avaldusteks on *Jumalaema katedraal* Pariisis, *Kölni toomkirik* jt. Kadunud on romaani stiili raskepärased seinad on muutunud õhemaks ja kergemaks, raskuse kandjaks on ehitatud välisseinast väljaulatuvad *tugipiidad*, ümargaared on asendatud kõrgete *teravkaartega*. Kõrged teravkaarelised aknad on enamasti kaetud värviliste *klaasimaalingutega*, mis annavad kirikule poolhämara salapärase valgustuse. Ehituse välist ilmet valitsevad

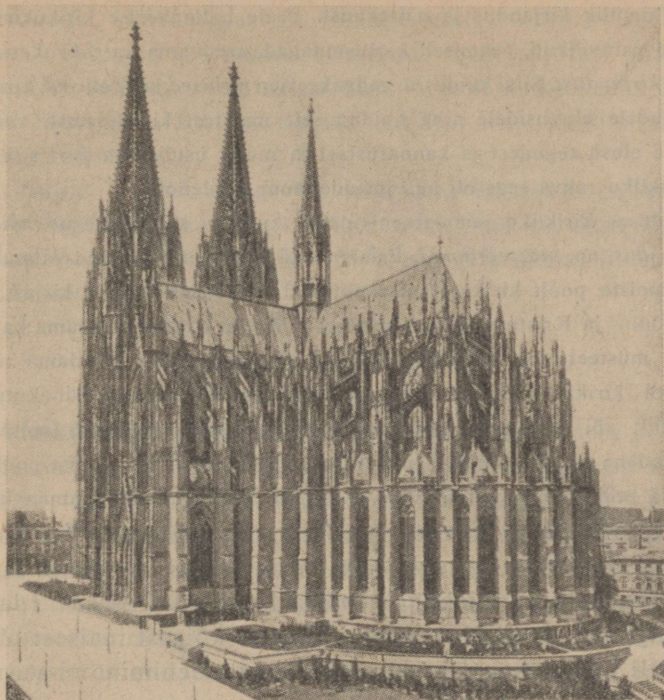

Speieri toomkirik. Romaani stiilis.

Jumalaema katedraal Pariisis.

kõrged ja teravad, erilise kergusega ülestungivad *tornid*. Nii kiriku sisemus kui ka esikül on rikkalikult kaunistatud mitmesuguste kujunditega, mis koos annavad ühtlase ja väljendusrikka terviku. *Gooti kirik oma maisest raskusest lahtipüüdvate*

Kölni toomkirik.

ülelungivate vormidega on põhjamaise, eriti germaani usu- ja elutunde kõige täiuslikum avaldus.

Kirikute kaunistamisel arenes usuline *maali- ja raidkunst*. Tähtsaimaks aineks sai *jumalaema* (madonna) kujutamine, kelle kultus kõrgkeskajal, osalt rüütlikultuuri mõjul, tõusis esikohale. Nii madonna kui ka teiste pühade piltide loomisel taotleb eriti romaani kunst usulisi tundeid äratavat pühalikku ilmet. Gooti kunstis, mis on väljendusrikkam ja ainekult mitmekülgsem, tuleb selgemini nähtavale germaani rahvuslik omapära.

86. **Vaimulik kirjandus ja näitekunst.** Peale ladinakeelse kirikukirjanduse hakkasid vaimulikud, peamiselt kerjsumungad, arendama ka *rahvakeelset vaimulikkirjandust*. Siia kuulusid rahvakeelsed *jutlused* ja *õpetused*, kus manitseti vagadele eluviisidele ning hoidumisele maistest kiusatustest, *vagajutud* pühakute elust, tegudest ja kannatustest ja muud usulist *hardust* sisendavad lood. Uskliku rahva seas oli neil juttudel suur poolehoid.

Ühenduses kirikliku jumalateenistusega kujunes ka keskaegne *näitekunst* ja *-kirjandus*, nn. *müsteeriumid*. Esialgu olid need ladinakeelsed vaimulikkude ja kooripoiste poolt kirikutes ettekantavad etendused pühast kirjast, esmajoones jõulu- ja Kristuse kannatamisloost. Hiljem hakati koostama ka rahvakeelseid müsteeriume, laiendama nende ainevalda ning etendama neid ka väljaspool kirikuid. Esitati draama kujul imelisi lugusid pühakute elust (miraaklid) või õpetlikke, mõnikord satiirilise sisuga lugusid (moraliteed). Vahepaladena hakati esitama ka rahvapäraseid nalju, mis erilist poolehoidu leidsid ja millest edaspidi kujunes iseseisev *naljamäng* (vastlamängud jm.).

87. **Rüütlikultuur.** Ülerahvuselise kiriku õpetusest kantud usu- lise kultuuri kõrval arenes siiski ka rahvapärane *ilmlik* kultuur, mille peamiseks kandjaks ja etendajaks oli rüütlikeisus. Idamaise päritoluga maailmapõlgus ning irdumine kõigest maisest oli võõras rüütli ürggermaani loomusele. Jumalateenimine ei seisnenud temale mitte endassesüvenemises, palves ja paastumises, vaid vaprais tegudes, oma senjööri, kiriku, südamedaami jne. teenimises, oma maiste kohuste ausas täitmises. Hoolimata usklikkusest olid ilmlikud voorused, kuulsus ja maine armastus temale kõrged väärtused. Rüütlike elutunde kohaselt kujunesid nende seisu-lik moraal ja peen *seltskondlik kultuur* ning vastavalt sellele *rüütlikuule* ja *kunst*. Saanud alguse Provence'is, levis rüütlikultuur ka Saksamaale ja kaugele Põhjamaadesse, omandades siin rahvapärased vormid ja ilme. Suurte senjööride ja kuningate, eriti kuulsate Hohenstaufenite õukonnad kujunesid selle kultuuri keskusteks. Rüütellaulikute luules elustusid uuel kujul endised germaani luulevormid, tõusid uuesti ellu lood endistest kangelastest Siegfriedist, Hagenist, Dietrich von Bernist jne. Nad ülistasid oma luules ka rüütlike tegusid, oma südamedaamide

ilu ja voorusi, rüütliarmastust (Minne, sellest *minnesingerid*) ja truudust. Tekkisid ka *rüütliromaanid*, kus kujutati enamasti rändrüütlite seiklusi ning armusuhteid. Üheks keskseks kujuk oli neis müüdiline Briti kuningas Arthur oma kaheteistkümne „ümarlaua rüütliga“.

Rüütliuule kõrval esines ka lihtrahva huvidele ja maitsele vastav *rahvaluule*, laulud ja jutud, mida lõid ja edasi kandsid *rahvalaulikud*. Rüütli- ja rahvaluule alusel kujunes hiljem *rahvuslik kirjandus*.

Saksa ida-kolonisatsioon.

88. **Ida-kolonisatsiooni põhjused ja iseloom.** Alates Heinrich I-st olid Saksa valitsejad hakanud alistama oma võimu alla ida pool Elbet asuvaid slaavi suguharusid, ehitanud siin linnuseid ja levitanud ristiusk. Pikemat aega jäid need siiski puhtslaavi aladeks. Sakslaste massilist asundamist siia ei teostatud, sest selleks puudusid vajalikud eeldused. Olukord muutus XII sajandi alguseks, millal rahvaarv külades oli tunduvalt kasvanud ning maapuudus end teravasti hakkas tunda andma. Põllukultuur oli Saksamaal viimaseil sajandeil tunduvalt intensiivsemaks muutunud. Oli õpitud põlde väetama, võeti tarvitusele *vikat* sirbi asemel; oli üldiselt üle mindud kolmeväljasüsteemile. Kasvava rahvastiku mahutamiseks oli üles haritud palju uut maad; kohati oli jõutud olukorrani, kus edaspidiseks põllupinna laiendamiseks võimalused puudusid. Piirmaade vürstid hakkasid nüüd vallutatud, hõredasti asustatud slaavlaste aladele kutsuma *saksa talupoegi*. Tekkis massiline väljarändamine, eriti tihedasti asustatud aladelt, nagu Madalmaad (flaamid). Suurtes voorides, koos karjaga ja muu vallasvaraga, siirdusid talupojad vürstide kutsel uuele kodumaale. Asumiseks said nad siin suured maa-osad, pealegi kindlustati neile siin *isiklik vabadus*, mis endisel kodumaal enamasti puudus. Üksikute väljarändamis-aktsioonide tegelikeks juhtideks olid harilikult rüütliid, kes maa vallutamisel olid

Saksa ida-kolonisatsioon.

kaasa aidanud ja kellele vürstid läänistasid suuremaid maa-alasid. Viimaste asustamise eest pidid nad ise hoolitsema.

Maade vallutamine toimus enamasti ristiretkede näol, kuna slaavi rahvad Elbe ja Oderi vahel olid seni oma endisele usule truuks jäänud. Alistunud ja ristiusu vastuvõtnud slaavlased jäid oma endistesse asukohtadesse. Kõrgema saksa kultuuri mõjul omandasid nad aja jooksul saksa keele ja kombed ning sulasid sajandite jooksul sakslaste sekka.

89. **Saksa vallutused idas.** Koloniseerimispoliitika kõige edukamaks arendajaks oli *Heinrich Lõvi*, kes vallutas ja koloniseeris *Ida-Holsteini*, *Meklenburgi* ja *Pommeri*. Lüübeki linna asutamisega (1143) pani ta alguse Saksa kaubandusele ja võimule Balti

meres, mis varsti tõrjus kõrvale siin valitsenud taanlased. Kesk-Elbe aladel omandas *Albrecht Karu Brandenburgi* ja teostas siit edukat koloniseerimispoliitikat. Friedrich I Barbarossa sundis Poolat loobuma *Sileesiast*, mille ta läänistas saksasõbralikule *Piastide* perekonnale. Piastide hertsogid kutsusid oma võimu kindlustamiseks ise maale saksa rüütleid, linnakodanikke ja talupoegi, mille tulemuseks oli maa täieline saksastamine. Kagu suunas, mööda Doonau jõge, arendasid kolonisatsiooni *Baieri* hertsogid. Baierlased koloniseerisid *Austria* (endise Idamargi), *Steiermargi*, *Kärnteni* ja *Tiroomi*. Poliitiliselt eraldusid need varsti Baierist ja etendasid hiljem ajalooliselt tähtsat osa.

Suure tähtsusega Saksa võimu ning kolonisatsiooni edasitungimisele idas oli *Saksa ordu tegevus Preisimaal*. Kõrgemeister *Hermann von Salza*, nähes, et ordu tegevus Palestiinas vilja ei kannu, viis selle esialgu Ungari kuninga soovil üle *Transilvaaniasse*. Kuid varsti pidi ta siit vastolu tõttu kuningaga lahkuma ja asus ühe Poola hertsogi kutsel Preisimaale. Keiser Friedrich II andis talle lääniks kõik vallutatud maad ja tõstis ta *riigivürstiks* (1226). Raskeis võitlustes paganliku *baltj rahva preislastega* vallutas ordu järk-järgult kogu maa ja kindlustas selle paljude linnuste asutamisega. Teda abistasid selles võitluses ka saksa ja teiste maade *ristisõitjad*. Böömi kuningas Ottokar II asutas oma sõjakäigul linnuse, mis tema auks nimetati *Königsbergiks*. Enam kui poolsada aastat kestnud võitlustes hävis preisi rahvas suurelt osalt ja tühjaks jäänud aladele asusid saksa talupojad, kuna linnuste ümber tekkisid saksa linnad.

Slaavlaste ja preislaste alade vallutamise ja koloniseerimisega kasvasid saksa rahva asumisalad *ligikaudu kahekordseks*. Elbe jõgi, mis varem oli piirjõeks, voolas nüüd Saksamaa keskel.

90. Sakslaste väljarändamine kodumaalt võõraste vürstide kutsel. Slaavi rahvad *poolakad* ja *tšehhid* olid ristiusu vastu võtnud ning kuulusid sellega lääne kristliku kultuuriga rahvaste peresse. Enamasti tunnustasid nende valitsejad endid keisri vassallideks ja olid tihedais sidemeis Saksamaaga, eriti sugulusside-

meis Saksa vürstidega. Püüdes arendada oma maa kaubandust, käsitööstust või isegi põllukultuuri, kutsusid nad meeleldi sakslasi oma maale. Nii asus massiliselt sakslasi Böömi piirmaadele (Sudeedimaa) talupoegadena ja mäekaevuritena. *Praha, Brünn* ja teised Böömi linnad omandasid saksapärase ilme ning neis pandi kehtima *saksa linnaõigus*. Ka mitmed Poola linnad, nagu *Krakov* ja *Lemberg*, asutati alguses saksa linnadena, samuti *Kaunas* Leedumaal. Ka Ungarisse ulatus Saksa kolonisatsioon. Ungari kuninga kutsel asus XII sajandi keskel umbes kümme tuhat saksa perekonda Reinimaalt Transilvaaniasse (Siebenbürgen), mida umbes sada aastat hiljem täiendas uus väljarändajate juurdevool. Oma rahvuse on nad seal tänapäevani säilitanud. Sakslaste sisserändamine aitas tunduvalt kaasa nende maade majanduse ja kultuuri tõusule.

EESTI ÜHENDAMINE SAKSA-ROOMA RIIGIGA.

Noorem rauaaeg Eestis (800—1200).

91. **Kultuuriline ja majanduslik tõus. Maa asustus.** Alates IX sajandi algusest kujunesid meie esivanemail hoopis tihedamad suhted skandinaavia rahvastega (normannidega) kui seni. Tol ajal algasid need oma ulatuslikke viikingiretki, mis suurelt osalt suundusid ka idasse. Eriti arendasid nad elavat *kaubavahetust Bütsantsiga ja Araabia kalifaadiga* mööda veeteid, mis lähedalt möödusid meie kodumaast või seda riivasid. Peale tähtsaima kaubatee — Soome lahest Dneprile või Volgale — pääsis samale eesmärgile *Liivi lahest Väina ja Koiva jõe kaudu*. Kasutati ka teed mööda *Narva jõe Peipsile ja sealt Velikaja jõe*le jt. Eesti osutus sellega „majaks maantee ääres“, mis teda loomu-

likult juhtis osa võtma siin toimuvast liiklemisest. Ta algas omalt poolt aktiivset kaubavahetust Skandinaaviaga, mille tähtsaimad keskused olid *Ojumaa* saar, *Birka* linn Rootsis Mälari järve ääres ning hiljem *Sigtuna*. Väiksema tähtsusega kaubapunkte leidis ka Eesti ja teiste Baltimaade sadamate ja jõesuudmete juures. Ühes kaubavahetussuhetega algasid ka vastastikused sõjaretked. Skandinaavia rahvaste mõjul asusid eestlasedki *viikingiretkedele*, mis Balti mere piirkonnas kestsid edasi veel kaua pärast skandinaavlaste retkede vaibumist.

Lähem suhtlemine, nii kaubandusliku kui ka sõjalise iseloomuga, tekkis nüüd ka idas *venelastega* ning jätkus endiselt lõunas balti rahvastega. Erilise tähtsusega olid aga suhted skandinaavlastega, mis mitmeti viljastavalt mõjustasid meie rahva vaimse kultuuri ja majanduse arenemist. *Noorem rauaaeg* kujuneb sellega eesti rahva *kultuurilise tõusu ajaks*. Kahjuks ei võimalda muinasleiud ja vähesed kirjalikud allikad täielist pilti meie esivanemate elust ka sel, nende eelajaloo kõige hilisemal järgul. Üksikasjalisemaid usaldusväärseid teateid annab *Läti Henriku kroonika* ühenduses sakslaste tulekuga ja ristiusustamisega, millega loeme ajaloolise aja algust meie kodumaal.

Eesti *asustus* kujunes sel ajastul märksa tihedamaks ja ühtlasemaks. Hõredasti asustatuks jäid eriti madalad ja soised või väga kehva liivase pinnasega alad, nagu Pärnu jõe ümbrus, Hiiu-
maa ja teised saared. Rahvaarv jäi siiski praeguse ajaga võrreldes üsna väikeseks ning võis tõusta umbes 150 000—180 000 hingeni. Tolle aja majandusolude kohaselt andis see küllalt suure tiheduse. Eesti *rahvuspiir* oli kujunenud tol ajal ligikaudu samaks, mis ta on praegu. Ainult läänepoolne osa Läti piirist on hiljem veelgi põhja poole nihkunud. Härgmäe ja Ruhja kihelkond, mis nooremal raua ajal olid Eesti omad, on muutunud Läti aladeks.

92. **Rahva töö ja elatusviisid.** Juba rooma rauaajal oli põllundus tõusnud esikohale meie esivanemate elatusaladest ning omandas järjest kasvava tähtsuse. Küla põllumaa jagunes *põlis-*

põlluks ja alemaaks. Põlispõllud olid jaotatud lappide kaupa peredele alaliseks kasutamiseks, kusjuures, nagu vanade germaanlastegi juures, valitses *segiasendlik põllujaotus* ja ühine *sunduslik külvikord*. Ale-, heina- ja karjamaad moodustasid ühismaa ehk *sarase*, mis kuulus ühest või mitmest külast koosnevale *saraskonnale*. Alemaid haris kogu küla- või saraskond ühiselt. Igal aastal võeti alemaast kasutamisele teatav osa, külvati sellele vilja 3—4 aastat järjest ning jäeti siis 15—20 aastaks „puhkama“. Selleks ajaks oli alemaa kasutamising täis saanud ja algas uuesti. Vaheajal pealekasvanud võsa raiuti maha ja põletati, kuna tuhk jäi väetusaineks. Põlispõllu harimisel oli tarvilusel *kaheväljasüsteem*. Kuigi tunti ka juba põllu väetamist sõnnikuga, oli see puudulik, ning harilikult andis tuhaga väetatud alepõld paremat saaki.

Tähtsamaiks põllutööriistadeks olid juba rooma rauaajal *vannasader* ehk „seanina“ või *harkader*; äestamiseks tarvitati *karuäket*. Viljakoristamise abinõudeks olid *vikat* ja *sirp*, kuna rehepeksmine toimus *vartadega*. Kasvatati rukist, nisu, otra, kaera, herneid, ube, lina, kanepit, tatart ja naereid. Viimaseid kahte külvati just alemaale. Igal perel oli *käsikivi*, millega terad peeneks jahvatati.

Talude suuruse mõõtühikuks oli *adramaa*. Alguses mõisteti selle all põllumaa määra, mille harimiseks võidi tarvitada üht atra; hiljem aga hakati adramaid arvama kindlamal alusel, nimelt viljahulga järgi, mida vajati vastava põlluala seemendamiseks. XIII sajandil loeti üheks adramaaks põlluala, millele külvati 8 tündrit seemet. Üldiselt vastas adramaa tolle aja harilikule talule, kuid oli ka kahe, isegi kuni viie adramaa suurusi talusid. Vastavalt talu suurusele oli tal õigus kasutada ka saraskonna ühismaid, samuti pidi ta osa võtma ühiseist kohustustest, nagu linnuste ehitamine, laevade ja sõjaväe varustamine.

Vastavalt talu suurusele oli tal võimalik *karja* pidada. Igale adramaale oli määratud osa heinamaast, mida kutsuti *vikati*-*maaks*. Koduloomad, eeskätt hobused ja veised, olid muistse

eestlase tähtsaimaks varaks. Peeti ka lambaid, kitsi, sigu ja kanu. Eesti tolle aja karjanduse ulatust iseloomustavad need suured arvud, mis Läti Henriku järgi olevat saagiks langenud sakslastele ja nende liitlastele sõjakäikudel Eestisse. Sõjakäigul Soontaganasse (1210), ühte Eesti kihelkonda, olevat nende kätte langenud 4000 veist, pealeselle hobuseid ja muid loomi. Toreida piiramisel (1211) olevat eestlased põgenemisel jätnud sakslaste kätte 2000 sõjaratsut.

Rahvaarvu kasvamisega ja põllupinna suurenemisega vähenesid metsad ja jahiloomad. Mõned suured jahiloomatõud, nagu tarvas, surid välja või jäid harulduseks. Tammemetsade kahane misega vähenesid ka metssead. Siiski oli *jahindusel*, eriti suurte põlismetsade juures, rahvamajanduses veel suur osatähtsus. Samuti tähtsaks kõrvaltuluks oli *kalandus* suuremate veekogude ääres. Kalastamise õigus kuulus küladele, kelle päralt oli vastav rannikuosa. Harrastati ka *mesindust*, nimelt metsmesindustena. Mett tarvitati eriti mõdu ja õlle valmistamiseks, ühtlasi oli ta, veel suuremal määral aga vaha, hinnaliseks kaubaartikliks.

Iga pere tegeles loomulikult ka *käsitööga*, sest peaaegu kõik elamiseks ning majapidamiseks vajalikud esemed ja riistad, nagu riided, nõud, põllutööriistad, valmistati kodus. Riiete valmistamine, ketramine, kudumine jne. oli naiste ülesandeks. Meeskäsitööde alalt nõudis erioskusi *sepatöö*, mis oli suures lugupidamises ja andis väljapaistvaile meistreile suuremaid tulusid. Sellepärast olid just sepad harilikult jõukamad teistest. Peale lihtsepatöö valmistasid nad ka pronksist ja hõbedast ehteasju, mis olid välja töötatud ning kaunistatud peenelt ja maitsekalt. Metallid toodi enamasti väljastpoolt, ainult rauda saadi osaliselt ka omast soomaagist.

Nooremal rauaajal elavnenud *kaubavahetusest* annavad tunnistust eriti sellest ajast pärinevad rikkalikud mündileiud, millede seas esineb Bütsantsi, Araabia, Skandinaavia, Saksa Reiniaärsete linnade jt. münte. Erilist kaupmeeste-kihti meil veel ei olnud, vaid sellega tegelesid põlluharijad-talupojad vajaduse ja

võimaluse kohaselt. Oma iseloomult oli tollaegne kaubandus *vahetuskaubandus*. Kuigi tarvitati vahetusesemeina rohkesti münte ja kallismetalle, mõõdeti nende väärtust kaaluga. Nende kõrval olid laialt levinud maksuvahendiks väikeste karusloomade, nagu orava- ja kärbinahad.

Kauplemine toimus peamiselt mererannikul, jõesuudmete ja sadamate juures, nagu praeguse Tallinna, Pärnu, Toolse, Kihelkonna, Kuressaare jne. kohal, kuhu sõitsid välismaade kaupmehed. Sisemaal kujunesid suuremate teede ristmeil laadakohad, milledest tähtsaimad olid Tartu, Viljandi ja Otepää. Aja jooksul hakkasid ka eestlased ise, eriti saarlased, ette võtma kaugemaid kaubaretki Läänemeres, peamiselt Ojumaa saarele ja Rootsi. Kaupade hulgas, mis meile Lääne-Euroopast *sisse toodi*, olid esikohal tööriistad, relvad ja ehted ning nende valmistamiseks vajalikud metallid — raud, vask, pronks, hõbe ja kuld, — pealeselle veel sool ja kalev (vatmal). Tähtsamaiks *väljaveokaupadeks* olid vili, mesi, vaha ja karusnahad. Viimased saadi küll peamiselt Venemaalt või Soomest, kusjuures eestlased etendasid vaheltkauplejate osa.

Suuremaiks kaubavedudeks kasutati peamiselt veeteid, kuna *maanteed* olid alles üsna puudulikud. Korralikku sillutamist ei tuntud ning maanteed olid õieti praeguste külavahe- või metsateede taolised, mis kulgesid võimalikult mööda kõrgemaid kohti. Ainult soised ja vesised kohad täideti hagude ja puupakkudega. Suuremaist jõgedest sõideti üle parvedega, kuna üle väiksemate ojade ehitati purded või käidi neist üle madalais kohtades.

93. **Külad ja elamud.** Eestlased elasid *külades*, milledest paljud olid rahvarikkad ja jõukad. Rääkides Kareda külast Järvamaal ütleb Läti Henrik, et see olnud „väga ilus, suur ja rahvarikas, nagu on olnud kõik külad Järvas ja kogu Eestis“. Külad asetsesid kas tiheda sagarikuna oma põldude keskel (*sumbküla*) või nende serval, enamvähem sirges reas (*ridaküla*). Tuli ette ka hõredasti asetsevate taludega nn. *hajakülasid*; Lõuna-Eestis, osalt maastiku iseloomust, osalt läti eeskujust tingituna, ka *üksiktalusid*.

Harilik eesti elamu oli, nagu arvatakse, tugevaist tahumata palkidest ehitus, mis koosnes kahest ruumist: *toast* ja *kojast*. Ahjuga ja koldega tuba oli eluruumiks, kuid teda kasutati ka rehetoana ja vahel saunana; koda vastas hilisemale rehealusele, kus pekseti vilja ja kus mõnikord hoiti ka loomi ja loomatoitu. Jõukamail taludel olid elamud rehest lahus omaette ehitused. Pealeselle olid talul laudad, aidad, saun ja tarbe korral muidki kõrvalhooneid. Hoonete katused olid kas kisklaudadest või õlgedest. Varasemal aegadel, kui veel lage ei tuntud, kaeti katus paremaks soojuse hoidmiseks mätastega. *Toasisustuse* kohta võib arvata, et seal leidis vara hoidmiseks puust õõnestatud vaku, istmeid, laudu, magamislavasid, majapidamisriistu jne. Suvel leidis tuba üsna vähe kasutamist. Toitu keedeti siis püstlattidest suveköögis, magati aidas või heinalaos.

Eesti ehteasju nooremast rauaajast: ülal — sõrmused,
all — käevõru.

94. **Riided ja ehted.** Riietumises ja enda ehtimises tuleb nähtavale tolle aja eestlaste, eriti naiste maitse ja ilumeel. Lähemad andmed on säilinud ainult naiste riietuse kohta, kuna meeste riietuse suhtes on need üsna puu-

dulikud. Nii mehe kui ka naise alusriideks oli *särk*, villasest või linasest riidest. Selle peal kandis naine varrukateta *umbkuube*, mis käis mõlemalt õlalt lahti ja kinnitati nõela või sõlega. Kuue ümber oli *vöö*, mille küljes rippus tupes nuga. Peal kanti villaseid *põllesid* ja tänapäeva suurrättide taolisi, piklik-nelinurkseid rätte — *sõbasid*. Eriti vööd ja põlled, kuid ka kuued ja sõbad olid *kaunistatud* värviliste mustritega ja pealeõmmeldud ja sissekootud pronksilustustega. Peas kandsid abielus naised *linikuid*, neiud aga peapaelu. Mehed kandsid arvatavasti mingit lühemat umbkuube ja võib-olla ka pükse. Kuue peale sidusid nad metallpannaldega *nahkvöö*, mille küljes rippusid relvad ja mõningad tarberiistad. Säärte ümber kandsid nii mehed kui naised *sääremähiseid*, kuna sukki ei tuntud; jalanõudeks olid *viisud*, *pastlad* ja *nahkingad*. Kannuste leidude järgi võib arvata, et mehed tarvitasid ka mingisuguseid saapaid. Külmal ajal kanti üleriietena *kasukaid*.

Enda *ehitimiseks* tarvitasid naised, vähemal määral ka mehed, pronks- ja hõbesõrmuseid, *sõlgi*, *kaela-* ja *käevõrusid*. Rinnaehteks kandsid naised veel *rinnakeesid*, mis koosnesid kahest nõeltega kinnitatud keekandjast ja neist kaares allalangevaist mitmekordseist kettidest. Täielises ehteilus esines naine muidugi ainult pidulikel juhtumel.

95. Ühiskondlik elu ja korraldus. Ühiskondliku elu algrakuke — *perekond* — esines tolle aja eestlaste juures kas üksik- või suurpere näol. Viimases elasid koos täiskasvanud vennad oma perekondadega, kuna perekonnapeaks oli isa või vanim vend. Perekonnas valitses *patriarhaalne* kord, kus kõik liikmed allusid perekonnapeale, kes juhtis tööd ja ühismajapidamist ning oli perekonna varanduse valitseja. Ajal jooksul pidi osa suurpere liikmeist siiski lahkuma ja endale eraldi talu ning majapidamise rajama. Nad pärisid osa ühiseist põldudest ja õiguse kasutada ühismaid. Nõnda tekkisid külad, kus kõik pered olid omavahel sugulusvahekorras, *sugukonnakülad*. Enamasti olid küll Eesti külades, eriti suuremais, tol ajal segunenud juba mitmed sugukonnad. Siiski hoidusid viimased omavahel ühte. Sugukond kaitses oma liiget, tasudes mõrva korral tema eest kätte süüdlaste sugulastele, toetas teda vajaduse korral majanduslikult jne.

Perekonna asutamine — *abiellumine* toimus kas kokkuleppe või naise ostmise (lunarahha maksmine), vahel ka röövimise — „tõmbamise“ teel. Mõnikord läks mees naise tallu koduväiks, saades sellega ta varanduse ja majapidamise osaliseks.

Üksikpered moodustasid *külakonna*, mida juhtis *külavanem*. Viimane kutsus kokku perevanemate koosolekuid, kus otsustati küla ühiseid asju, nagu aletegemine, alemaade saagi jagamine jne. Tema juhtis ka külakonna kaitse korraldamist vaenlase vastu.

Külad olid ühinenud *kihelkondadeks*, peamiselt ühise sõjalise korralduse loomiseks; samuti oli neil ka ühine õigusemõistmise korraldus. Peaaegu igal kihelkonnal, välja arvatud üksikud hõreda asustusega metsakihelkonnad, oli oma *linnus*, vahel ka enam kui üks. Kihelkonna juhiks oli valitud vanem, kes tähtsamate asjade otsustamiseks kutsus kokku rahvakoosoleku.

Kihelkonnad koondusid *maakondadeks*, mille juures arvata-vasti osa etendasid mitmed asjaolud, nagu hõimuvahed, looduslikud tingimused, maa asustuskäik jm. Suuremaid maakondi oli

Eesti naine XII—XIII sajandil.

käisid „üंबरkaudsed rahvad“ iga-aastastel nõupidamistel *Rai-külas* Harjumaal. Võib oletada, et need olid järjekindlaks kujunenud nõupidamised ühiste asjade üle vanemate vahel enam kui ühe maakonna piirides. Maakondade vahel siiski kindlat poliitilist ühendust ei kujunenud, küll aga ühinesid aeg-ajalt mitmedki maakonnad ühise hädaohu mõjul vaenlase vastu.

Eestlased moodustasid vaba *talupojarahva*, kel kindlaid seisusevahesid ei olnud kujunenud ning puudusid teravad ühiskondlikud vastolud. Kõik *vabad mehed* võisid evida vallas- ja kinnisvara, kanda relva ja hääleõigusega rahvakoosolekuist osa võtta. Oli küll üsna rohkearvuliselt *orje* (träälid), aga need olid võõra päritoluga, enamasti sõjaretkilt kaasatoodud vangid ja nende järglased. Nende olukord, nagu teistegi Põhjamaade rahvaste juures, ei olnud nii halb kui vanas Roomas või Idamaa rahvaste juures. Siingi ei peetud neid küll vabade väärilisteks ega kuulunud nad õieti rahva koosseisu. Nad elasid ja töötasid koos peredega, moodustades selle lisatööjõu. Sageli asundati neid popsnikena või saunikuina talude äärmaadele.

Vabade seast eraldusid üksikud sugukonnad, kes olid omandanud suurema lugupidamise ja jõukuse ja kelle seast traditsiooniliselt valiti küla- ja kihelkonnavanemad. Vanema surma puhul valiti tema järglane samast sugukonnast või läks amet üle isegi pärimise teel. Võime neid sugukondi, kelle ühiskondliku seisundi kohta küll täpsed teated puuduvad, nimetada eriliseks *vanematekihiks*. Kõige iseteadvamana ja sõjakamana moodustas see eriti sõjaajal rahva juhtiva ja kandva kihi. Võib arvata, et just eestlaste viikingiretked noorema rauaaja lõpu poole selle kihi esiletõusmist soodustasid. Rahvalaul räägib neist kui „kalevistest meestest“, kelle sekka nii mõnigi ihaldas kuuluda: „Oleksin mina Olevi, kannaksin mina Kalevi, peaksin mina pitka mõõka“.

96. **Sõjandus.** Selle ajastu ajalooallikad iseloomustavad eestlasi kui üht sõjakamat ja võitlushimulisemat Balti mere rannikurahvaist. Sõjaretki naabrite vastu teostati enamasti kas saagi-

võtmiseks või kättemaksuks nende poolt tehtud röövretkede eest. Maasõjakäike korraldati harilikult kevadepoole talve, kui oli rohkem aega ja lumetee tõttu oli hõlpsam liikuda üle vete ja soode. Vaenlase maal hargnes vägi laiali ja hakkas rüüstama. Tabatud mehed tapeti, naised ja lapsed toodi ühes muu sõjasaagiga kodumaale. Vaenlase linnuste pikemat piiramist harilikult ette ei võetud, samuti ei otsitud ka suuremaid välilahinguid. Kui oli oodata vaenlase sissetungi omale maale, peeti teatavais kohtades hoolsat valvet. Vaenlase ilmumisest teatasid külad üksteisele sõjasarve puhumisega või märgutulede süütamisega.

Oma lähemaist naabreist elasid eestlased liivlastega ja kurelastega enamasti rahujalal, kuid sagedad olid vaenusuhted venelaste ja lätlastega. Siiski ei toimunud vastastikused retked täiesti juhuslikult ja pidevalt, vaid enamasti aegadel, kus rahuvahekorrad olid lõpetatud. Rahu sõlmimiseks *vahetati ode*, mis vaenu alustamise märgiks tagasi saadeti.

Iga vaba mees oli sõjamees ja kohustatud maakaitsest ja vaenlase ründamisest osa võtma. Sõjaväed — *malevad*, millega vaenlase maale tungiti, olid harilikult mõnesaja- kuni paari-tuhandemehelised. Kogu Eesti võitlusjõudu võis arvestada kuni 15 000 meheni, mis aga loomulikult kunagi korraga kokku ei tulnud. *Jalaväe* kõrval esines rohkearvuliselt *ratsaväge*, mis XIII sajandi algul moodustas kuni poole kogu malevast. Ühises malevas olid üksikute maakondade mehed arvatavasti korraldatud omaette ühikuina, mis omakorda jagunesid kihelkondade järgi. Seejuures oli läbi viidud ka eraldamine relvaliikide, eriti ratsaväe ja jalaväe vahel.

Relyadest kõige suuremas lugupidamises seisis mõõk, mis oli vaba mehe tunnuseks ja uhkuseks. Mõõgad olid kaheteralised, umbes meetripikkused, sageli hõbeornamentidega kaunistatud käepidemega ning neid kanti vöö küljes nahast või puust tupes. Tähtsaks relvaks oli ka *käsioda*, mille rauast otsmik oli samuti sageli ilustatud ornamentidega. Viskodad olid kerged ja lahingusse minnes kanti neid korraga kaasas mitu. Lähivõitlustes tar-

Eesti sõjamehed XII—XIII sajandil.

vitati ka pikkade pusside taolisi *mõõknuge*, *sõjakirveid* (tapreid), lööginuia ehk *kärpi*, mille jämedamasse otsa oli löödud raudteravikke. Kaugemaa-relvadena kasutati vibu ja nooli ja heideti lingudega kive. Võitluses sakslaste ja taanlastega XIII sajandi algul õpiti tundma ka *ambusid* ja *paterelle* ehk viskemasinaid. Eestlaste kaitserelvastuse kohta on meil andmed puudulikud. Tõenäoliselt oli üldiselt tarvitusel kerge puust kilp

ning jõukamad kandsid ka metallkiivrit ja soomussärki. Tõhuselt oli meie esivanemate relvastus tol ajastul umbes sama-väärne teiste naaberrahvaste omadega, aga Lääne-Euroopa rüütlite omast oli ta, eriti kaitserelvastuse suhtes, tunduvalt maha jäänud. Ristisõdade ajal oli just viimaste sõjakunst ja relvastus teinud suuri edusamme, mida siinsed rahvad ei olnud jõudnud tundma õppida.

Maa kaitseks ehitati *linnused*, millede asemeid rahvas praegugi nimetab „maalinnadeks“, „linnamägedeks“ või „Kalevi-poja sängideks“. Esines kaht pealiiki linnuseid. *Mägilinnused* kujunesid mäekinkude ja -seljandike kindlustamise teel, nagu *Tartu, Viljandi* ja *Otepää*. *Vall-linnuseid* ehitati tasasele maale, kus hiiglatööga loodi suured ringvallid. Tuntuimad neist on *Varbola* ja *Valjala* linnus. Et müürimise kunsti eestlased veel ei tundnud, piirati linnused kivi- või mullavalliga. Nende peale ehitati palkidest seinad või nelinurksed ehitused — tarandid. Viimaste peal või neist seespool asetsevail rõdudel liikusid linnuse kaitsjad. Ajutiste elamutena olid linnuseisse ehitatud palkmajad, kuna keskel asetseis sügav kaev. Alalisi elanikke linnuseis ei olnud, aga suuremais linnuseis, eriti hädaohtlikel aegadel, peeti alalist valvet. Vaenlase maale tungimisel mindi linnusesse varjule koos oma loomade ja muu varaga. Kui aga see ilmus liig ootamatult ega jõutud linnuseisse põgeneda, otsiti varju pelgupaikades: loomulikes või selleks ehitatud maa-aluseis koopais, metsapadrikuis ja soosaartel.

Oma *meresõja*-retkedele siirdusid eestlased väikestel laevadel, mis arvatavasti sarnlesid Skandinaavia viikingite omadega, mille kohta aga täpsed andmed puuduvad. Need olid umbes 20—30 m pikad ja 5—6 m laiad, ehitatud tugevaist tammeplankudest. Edasi liiguti aerude või purjede abil. Purjed olid villased ja sageli mitmeist erivärvilistest osadest kokku õmmeldud. Nagu maal, nii ka merel võitlesid eestlased vaprasti. Vaenlase laevu püüti võimaluse korral konksudega oma laeva kõrvale tõmmata, et need siis käsitsivõitluses vallutada.

97. **Usund.** Eestlaste usundis etendas eriti tähtsat osa *esivanemate hingede austamine*. Surnute hinged elasid *manalas*, mis oli tihedas seoses kalmega. Nende eluviisi kohta seal ei loodud selgeid kujutlusi, kuid enamvähem kujuteldi seda inimese maise elu sarnaselt, samalaadsete vajaduste ja huvidega. Surnud esivanemate hinged jäid ühendusse oma sugukonna ja rahvaga, aitasid neid, kuid võisid ka karistada ja kurja teha. Elavail tuli neile osutada vajalikku austust, rahuldada nende vajadusi ning *elada nende eeskuju ja kommete järgi*.

Esimeseks kohuseks surnu vastu oli ta kombekohane matmine. Esinesid kõrvuti kahesugused matusekombed, nimelt surnute matmine põletatult või põletamata, kas kivi-almesse, maa-alusesse koopaisse või Ida-Eestis ka üsna laialdaselt liivast kuhjatud *kääpaisse*. Surnuile pandi kaasa relvi, tööriistu, ehteid, sööki ja jooki. Pärast matmist peeti *peiesid*, millest arvati ka surnu hing osa võtvat, esialgu kalmel ja siis kodus. Hilisügisel, eriti novembri algul, peeti *hingedeaega*, mil usuti hingi käivat oma kodusid küllastamas. Siis kattis peremees neile laua ja palus neid nagu auväärseid külalisi, isegi nimepidi nimetades, tuppa astuda ja end toiduga kinnitada.

Kõikjal looduses asusid *haldjad*, kes inimese suhtes olid kas hea- või pahaloomulised. Suurt austust osutati haldjaile, keda arvati olevat pühades *hiites*, kivides või vetes. Meie esivanemate pühadest vetest on tuntuimad Siniällik Viljandimaal, Pühajõgi Virumaal ja Pühajärv Lõuna-Tartumaal. Austati ka *jumalaid*, kellede avaldustena tunti loodusjõude, nagu pikset, tuult jne. Nimeliselt tunneme ainult üht neist, äikesejumalat *Taarat* (Tarapitat), kelle austamine arvatakse olevat kujunenud skandinaavlaste Thori eeskujul. Nagu Thorile Skandinaavias, oli ka Taarale pühendatud *neljapäev*.

Nii jumalate, haldjate kui ka esivanemate hingede poole palvetati ja toodi neile *ohvreid*, milleks tarvitati vilja, toitu, raha, ehteid jne. Eriti tähtsail juhtumeil ohverdati loomi ja vahel isegi

inimesi, peamiselt sõjavange. Väiksemad ohvriannid paigutati *ohvrikivi* vastavasse lohku, heideti pühasse allikasse või jõkke. Tähtsamad ohverdamised ja muud pühad talitused toimetati hiites, pühades metsasaludes, mis koosnesid enamasti tamme-dest, pärnadest ja muudest lehtpuudest. Vähemaid ohverdamisi toimetasid perevanemad, suuremaid palvetamisi ja ohverdamisi aga juhtisid *targad* ehk tundijad. Viimaseil usuti olevat erilisi võimeid, nimelt tajuda teistele nähtamatuid asju, milleks nad endid langetasid „lõvesse“, erilisse teadvuseta olekusse, kus hing arvati kehast eralduvat nähtamatu maailma tajumiseks. Selle põhjal võisid nad nõu anda ja ennustada; samuti oskasid nad ka pahu haldjaid eemale peletada ning sellega haigusi arstida. Jumalate tahet päriti ka *arbumise* ehk liisuheitmise teel; teatavad *märgid*, nagu ohvrilooma langemine vasakule poole, tähendasid õnnetust, teised õnne. Suuremad palvetamised ja muud pühad toimingud kandsid eriti pidulikku ilmet ning vastavail juhtumel saatis neid arvatavasti laul ja muusika sarvepuhumise või kandlemängimise kujul.

Usulised kujutlused ja neile vastav elutunne läbisid kogu tolle aja eestlaste elu. Neist kantud olid nii ta vaimuelu avaldused kui ka igapäevase elu toimingud ja ühiskondlikud suhted ning ettevõtted.

98. Eestlaste viikingiaeg. Poliitilise olukorra kujunemine Balti mere ruumis XII sajandi lõpul. Oma retkedel itta tungisid Skandinaavia viikingid sageli ka eestlaste ja teiste Ida-Baltikumi rahvaste aladele. Neist retkist meie kodumaale jutustavad mitmed saagad ja ruunikivid (mälestuskivid surnuile ruunikirjades). Tuntud on eriti saaga *Olav Trygvepojast*, Norra kuninga-pojast ja pärastisest kuningast (X sajandi lõpupoolel), kes koos oma ema kuninganna Estridiga sattus vangi eesti viikingite kätte. Elanud siin kuus aastat orjadena, ostetud nad hiljem välja Estridi venna poolt. Kaubanduslikult soodus asend ahvatles skandi-naavlasti katseile siinseid maid oma võimu alla heita, mis ei andnud aga püsivaid tulemusi.

Kui vaibusid Skandinaavia viikingiretked, jätkusid eestlaste, eriti saarlaste omad veelgi hoogsamini. Peamiselt koos *kurelastega* üritasid nad rüüsteretki Rootsi ja Taani aladele. Need kehtsid kuni XIII sajandi alguseni, millist ajavahemikku on hakatud nimetama *eestlaste viikingiajaks*. Oma maa kaitsmine eestlaste ja teiste Balti mere idaranniku rahvaste vastu nõudis Rootsi ja Taani valitsejailt palju vaeva ja hoolt. Kõige tuntum sündmus eestlaste viikingiretkedest on *Sigtuna* hävitamine a. 1187 eestlaste ja kurelaste poolt. Linna hävitamine oli nii täieline, et seda uuesti üles ei ehitatud, vaid tema asemele tõusis kaubandusliku ja poliitilise keskusena Stockholm.

Ida-Baltikumini rahvaste rüüsteretked sundisid Skandinaavia riikide valitsejaid otsima abinõusid nende vastu ning ühe tõhusaima vahendina tunti *ristiusu levitamist*. Misjonitööst paganate keskel ja nende alistamisest oma võimule oli huvitatud ka kirik, mis just siis tõusis oma vägevuse kõrgeimale astmele. Riigi ja kiriku ühtivad huvid juhtisid sellega Baltimaade ristiusustamise püüdeile, mis algasid juba XI sajandi esimesel poolel. Nimelt tegi siis Norra kuningas *Olav Püha* esimese katse misjonitööks Baltimaades. Sama sajandi teisel poolel võttis Taani kuningas *Knut Püha* siia ette korduva ristiretki.

Vafristitud Rootsist lähtus misjonitöö *Soome*. Aastal 1154 tegi Rootsi kuningas *Eerik Püha* ristiretke praeguse Turu alale, pani siin aluse esimesele ristiusulisele asundusele ja ehitas kirikuid. Ta tegevust jäi jätkama Upsala piiskop *Henrik*, kes varsti surmati ühe soome talupoja poolt. Kuid ristiusu misjonitöö tungis siiski edasi ja vallutas kogu Soome järgnevatel aastakümnetel. Lõpule viis selle piiskop *Toomas XIII* sajandi esimesel poolel.

Õhutatud Rootsi edust, tegi Lundi (Taani) peapiiskop katse misjonitööks eestlaste seas. Ta saatis siia misjonärina prantslasest munga *Fulco* (1169) ja nimetas selle „eestlaste piiskopiks“. Ta abiliseks sai eestlane *Nicolaus*, munk ühest Norra kloostrist. Kuid *Fulco* misjonitööl ei olnud soovitud tulemusi, kuigi ta ligi

viisteist aastat ennastsalgavalt tegutses sel „karmil maal“, alati „pigem surma kui pikka iga oodates“. Misjonitöö nurjumisel sooritasid Taani kuningad uusi ristiretki, kuid ilma püsivate tulemusteta. Alles pärast sakslaste sissetungi Eestisse muutusid edukamaks ka taanlaste retked.

Teiselt poolt tõusis eestlastele *hüdaoht idast* pärast Vene riikide tekkimist. Kiievi suurvürst *Jaroslav Tark* sooritas aastal 1030 retke Eesti aladele. Vallutanud Tartu linnuse, ehitas ta selle ümber ja nimetas oma ristiusunime (Juri) järgi Jurjeviks. Pärast Jaroslavi lagunes aga Kiievi riik osastis-vürstkondadeks ja ta poliitiline võim langes. Eesti lähemaiks naabreiks olid *Novgorod* ja *Pihkva*, kelledega sõjalised kokkupõrked olid sage-dased. Novgorod, olles vallutanud soome-sugu *vadjalased*, püüdis korduvalt oma võimu laiendada ka Eestisse, kuid leidis siin suuremat vastupanu. Eesti asustus oli kujunenud palju tihedamaks, ta ühiskondlik organisatsioon täielisemaks ja sõjaline kultuur kõrgemaks. Novgorodi ja Pihkva püüded oma võimu maksma-panemiseks jäid püsivate tulemusteta ning korduvalt panid eest-lased toime nende aladele suuri kättemaksu- ja rüüsteretki. Lät-laste ja liivlaste aladel oli venelastel aga enam edu. Pihkval läks korda alistada oma võimule Tolova maakonna lätlased. *Polotsk* laiendas oma võimu mööda Väina jõge ja alistas naabruses asuvaid lätlasi ja liivlasi. Ka venelased püüdsid teha oma kiriku misjonitööd Baltikumis, mille tõenduseks on mõned tol-lest ajast pärinevad vene laensõnad, nagu *papp, rist, raamat, pagan* jt.

XII sajandi lõpuks, kui sakslased olid vallutanud ja ristiusus-tanud *vendid* ja teised slaavi rahvad Balti mere rannikul, *olid jäänud paganlusele truuks ainult kitsa ribana katoliikliku lääne ja bütsantsliku Vene vahel asetsevad eestlased, liivlased ja balti hõimud* — lätlased, kurelased, semgallid ja leedulased. Ristisõdade ajal erilisele vägevusele ja läänerahvaste juhiks tõusnud kiriku misjonitöö-püüded, ühenduses ümbritsevate risti-usuliste riikide poliitiliste ja majanduslike huvidega, pidid aval-

dama siinseile rahvaile lausa suuremat survet. *Ristiusu omaksvõtmine oli kujunenud neile ajalooliseks paratamatuseks*. Teiselt poolt ei olnud ristiusu misjonitöö eestlaste, nagu hiljem liivlastegi seas kõlapinda leidnud. Eriti eestlaste austav ja intiimne vahekord oma esivanematega, kelle suhtes uue usu ja kommete omaksvõtmine oleks tähendanud truudusetust, pidi osutama siin peதாகistuseks. Puudusid ka suure võimuga juhid, kelle mõjul ja juhtimisel üleminek ristiusule oleks võinud toimuda, nagu see toimus Skandinaavia riikides, kus kuningate poliitiline huvi selleks suuresti kaasa aitas. Pikaliseks ristiusu sisseimbumiseks ei jäänud aga enam aega. Nii sattusid meie esivanemad saatuslikku konflikti olukorraga, mille tulemuseks oli pikk ja üle jõu käiv *vabadusvõitlus* ning oma vabaduse ja ühiskondliku enesemääramise kaotamine selle tagajärjel.

Eestlaste muistne vabadusvõitlus ja ristiusustamine.

99. **Sakslaste tulek Baltimaadesse. Esimesed misjonärid.** Sakslaste tulek Baltimaadesse toimus nende ida-kolonisatsiooni jätkumisena. Lüübeki linna asutamisega algas Saksa kaubandus Balti meres, mis varsti leidis teed ka Ida-Baltikumi rahvaste juurde. Väina jõe suudmes löid sakslased kaubanduslikud sidemed *liivlastega*.

Otsekohe hakkas huvi tundma misjonitöö vastu siinsete paganate seas ka kirik, ning *Breemeni* peapiiskop saatis (umb. a. 1180) siia misjonärina elatanud munga *Meinhardi*. Saanud loa Polotski vürstilt, kellele Väina-äärsed liivlased maksu maksid, hakkas ta siin ristiusku kuulutama. Aastal 1184 ehitas ta *Üksküllasse* puukiriku ja aasta hiljem, pärast leedulaste rüüsteretke, *kivikantsi*. Samasugune kants ehitati tema eestvõttel ka Holmi saarele. Neis lubati vaenlase maaletungi puhul varjupaika liivlastele, kui nad lasevad endid ristida. Viimased lubasidki; kui aga kantsid valmis olid, ei täitnud nad oma lubadust. Kes end

ristida olid lasknud, pesid endilt Väina jões ristiusu maha ja täitsid jälle endisi usukombeid.

Tunnustades Meinhardi tööd pühitses Breemeni peapiiskop tema a. 1186 *Üksküla piiskopiks*. Talle ilmus ka abilisi, kelledest kõige edukamalt tegutses munk *Theodorich Toreidas*, kus üks

Ristirüütli kujutus XIII sajandist.

Tema järglasena saabus liivlaste juurde piiskop *Berthold*. Alguses võtsid need uue piiskopi sõbralikult vastu, kuid varsti läks vahekord nii teravaks, et *Berthold* põgenes Saksamaale ja sealt Rooma abi otsima. Saanud paavstilt loa ristisõjaks, pöördus *Berthold* tagasi ristisõitjateväe eesotsas. Nüüd võtsid liivlased ta vastu ilmse vaenuga ja kui läbirääkimised ei andnud tulemusi, puhkes võitlus. *Berthold* ise langes lahingus, kuid ta sõjavägi jäi võitjaks.

tähtsaim liivi vanem *Kaupo* ristiusu vastu võttis. Üldiselt andis aga misjonitöö vähe tulemusi, ja need, kes ristiusu olid vastu võtnud, taganesid sellest sageli. Viimaks kavatses Meinhard koguni Liivimaalt lahkuda, ja kui liivlased seda takistasid, palus abi paavstilt. Viimane otsustas kuulutada ristisõja Liivimaa paganate vastu, aga enne, kui see teostus, Meinhard suri (1196), jättes Liivi kiriku üsna lootusetusse seisukorda.

Tema järglasena saabus liivlaste juurde piiskop *Berthold*. Alguses võtsid need uue piiskopi sõbralikult vastu, kuid varsti läks vahekord nii tera-

Liivlased pidid endid laskma ristida ja nõustuma kiriku heaks makse maksma. Kui aga risticõitjad tagasi läksid, pesid liivlased endilt ristimise ja sundisid preestrid maalt lahkuma.

100. **Piiskop Albert ja Mõõgavendade ordu.** Aasta pärast Bertholdi surma pühitses Breemeni peapiiskop tema järglaseks oma sugulase toomhärri *Alberti*. See oli veel noor, aga osav ja teovõimas, kalduvuselt rohkem poliitik ja sõjamees kui misjonär. Kindla baasi loomiseks oma tegevusele Liivimaal hankis ta endale Saksa-Rooma kuninga Philipi, Taani kuninga ja teiste vürstide toetuse. Paavst Innocentius III andis talle loa koguda risticõitjaid Saksis ja Vestfaalis. Aastal 1200 sõitis Albert Lüübekist 23 laevaga Väina jõe suudmesse. Liivlased algasid kohe vaenutegevust, Kui aga risticõitjad nende küladele kallale tungisid ja nende viljapõllud põlema süütasid, nõustusid nad rahu tegema. Albert ei uskunud siiski liivlaste rahulubadusi, vaid otsustas nõutada *pantvange*. Leppe sõlmimise puhul sakslaste poolt antud pidusöögil laskis Albert sinna kutsutud liivlaste vanemad, nende seas ka Kaupo, vangistada ega lasknud neid enne vabaks, kui ta oli saanud 30 noormeest Väina ja Toreida liivlaste lugupeetuimaist perekondadest pantvangideks, kes Saksamaale saadeti.

Et kaupmeeste seisundit kindlustada, rajas *Albert a. 1201* Väina jõe harule *Riia turu*, saades selleks kokkuleppel liivlastelt maad. Varsti tekkis sinna kindlustatud *linn*, mis sai Visby saksa linnaõiguse. Riia linn jäi ka piiskopi asukohaks ja sinna ehitati pühale *Mariale* pühendatud toomkirik.

Rajatud ristiusu-koloonia kaitseks ja edaspidise vallutamise ning ristiusustamise poliitika teostamiseks vajab Albert püsivamat sõjalist jõudu, kui seda olid risticõitjad, kes harilikult saabusid lühikeseks ajaks ja siis kodumaale tagasi pöördusid. Albert hakkas sellepärast sisse tooma *läänindust*, andes maid vasallidele. Et tal aga maid läänistamiseks vähe oli, ei suutnud needki olla kuigi tugevaks sõjajõuks. Suure tähtsusega oli seepärast *Mõõgavendade ordu* asutamine Palestiina rüütliordude eeskujul,

mille paavst Innocentius III kinnitas a. 1204. Mõõgavendade ordu sai endale Templiordu reeglid ja samad organisatsioonilised alused. Tähtsaima osa ordu koosseisust moodustasid *rüütelvennad*, kes pidid olema päritolult rüütliseisusest ja valisid endi seast ordumeistri. Nende väliseks vormiks oli valge mantel punase risti ja mõõga märgiga. Peale nende kuulusid orduisse *preestervennad*, kes toimetasid vaimulikke talitusi, ja *teenijad vennad*, kellede hulka kuulusid kannupoisid, teenrid ja mitmesugused ametnikud. Ordu pidi alluma piiskopile. Kuid varsti kujunes ta suureks jõuks ja hakkas taotlema oma erisihete ja oma võimu, mistõttu tal tekkisid tõsised vastolud piiskop Albertiga. Sõlmiti kokkulepe (1207), mille järgi ordu sai kolmandiku vallutatud aladest.

101. **Liivlaste ja lätlaste alistumine.** Liivlased panid küll esialgu visalt ristiusule vastu ning Albertil tuli pidada nendega rida võitlusi. Kuid juba aastaks 1206 olid need lõppenud liivlaste täielise alistumisega. Liivlased leppisid varsti uue olukorraga, sest nõutavad maksud ei olnud eriti koormavad, pealegi oli neid juba enne maksetud Polotski vürstile. Venelaste, semgallide ja teiste vaenlaste vastu loodeti aga sakslastes nüüd tugevat liitlast; kauplemine Riiaga tõotas majanduslikku kasu. Suureks toeks sakslastele sai vanem Kaupo, kes koos Theodorichiga käis Roomas paavsti juures ja eriti sellest peale oli kristlasena sakslaste ustav liitlane. Aastaks 1208 alistusid ka *Letgallia lätlased* ilma tõsisema vastupanuta, sest nemadki lootsid sakslastes endale liitlast ja kaitsjat vaenlaste, nende seas ka eestlaste vastu. Lätlaste seas Ümera jõe läheduses tegi misjonitööd preester Henrik, kes kroonikakirjutajana on kuulsaks saanud *Läti Henriku* nime all. Tõsiseid võitlusi tekkis venelastega Väina-äärsete alade pärast, kuid sealgi jäi Riia piiskop võitjaks. Alberti eduka tegevuse tulemuseks oli ka esimene Liivimaa klooster. Väina jõe suudme juurde *Dünamündesse* asutati *tsistertslaste* mungausu klooster, mille abtiks sai esimeste piiskoppide teenekas abiline Theodorich.

Et kindlustada oma ettevõttele mõjukat toetust emamaalt, andis *Albert vallutatud Liivimaa Saksa-Rooma kuningale Philipile*, kellelt ta sai selle tagasi lääniks. Selle aktiga sai Riia piiskop *Saksa riigivürstiks*.

102. **Eestlaste vabadusvõitluse algus a. 1208.** Võitluste kestel liivlaste, lätlaste ja venelastega oli piiskop Albert hoidunud tüli-dest eestlastega, et mitte kõigi siinsete rahvastega korruga vaenujalale sattuda. Kui need võitlused olid lõppenud, algas kohe vaenutegevus eestlaste vastu. Et piiskop veelgi viivitas ja mujal püüdis oma võimu kindlustada, sai sõja algatajaks ordu. Maade jagamise leping piiskopiga ei olnud talle soodus ning ta lootis vallutustega Eestis oma võimkonda suurendada. Ustavad liitlased endale sõjaks eestlaste vastu leidis ordu lätlastes, kes Läti Henriku sõnade järgi seni olid „rõhutud ja põlatud ja palju ülekohtu kannatanud eestlaste poolt“. Lätlaste vanemad Russin, Varidote ja Talibald ühes Võnnu ordurüütlite juhi Bertholdiga läkitasid saadikud Ugandi eestlaste juurde ja nõudsid neilt tasu lätlastele tehtud ülekohtu eest. Läbirääkimised ses küsimuses, esiteks Ugandis, hiljem Lätimaal, ei andnud tulemusi. Eesti saadikud lahkusid „teravaimate odadega ähvardades“. Sellega algas ligi kakskümmend aastat kestnud äge ja vihane võitlus, kus eestlastele igast küljest mitme vaenlase poolt kallale tungiti. Võitlus oma esivanemate usu ja kommete eest tähendas eestlastele ühtlasi võitlust oma sõltumatuse ja vabaduse eest, mispärast me seda nimetame eestlaste *muistseks vabadusvõitluseks*.

Lätlastel läks korda liitu tõmmata ka riialasi, kes olid huvitatud läbi Ugandi minevast kaubateest Pihkvasse. Aastal 1208 tungis ordurüütleist ja riialastest, lätlastest ja liivlastest koosnev vägi *Otepää* linnuseni. See põletati maha ja pöörduti siis suure saagiga koju tagasi. Kättemaksuks tungisid ugalased koos sakalastega Läti maakonda Trikatuasse, kus nad rüüstasid ja piirasid *Beverini* linnust. Saanud kuulda, et ordumeister *Venno* on Võnnust lätlastele appi tulemas, katkestasid eestlased linnuse piiramise ja asusid koduteele. Ordurüütlid ajasid neid taga, kuid ei

jõudnud neile järele, sest järsku tulnud külmast muutus maa konarlikuks ja hobused hakkasid lonkama. Sakslaste toetusest julgustatud lätlased aga tungisid Russini ja Varidote juhtimisel ootamatult Sakalasse, kus lätlaste südikus oli ennenägematu ja ootamatu. Sellepärast langesid paljud lätlaste kallaletungi ohvriks, kes tapsid „kolmsada Sakala suursugusemat meest ja vaneemat, arvatult teisi“ ja pöördusid siis rohke saagiga tagasi.

103. **Võnnu piiramine ja Ümera lahing a. 1210.** Pärast üheaastast vaheerahu algas sõda veel suuremas ulatuses. Uuele sakslaste, lätlaste ja liivlaste rüüsteretkele Ugandisse vastasid eestlased omapoolse retkega ordu alale ja piirasid *Võnnu* linnust. Nad ehitasid piiramistorni, kust piiratuile nooli lasksid; vedasid linnuse ümber suuri puuhunnikuid ja süütasid need põlema, et tuld linnusesse edasi ajada. Siis said nad aga teate, et Kaupo on Võnnule suure liivlaste ja lätlaste väega appi tulemas, mistõttu nad loobusid võitluse jätkamisest ja pöördusid kodu poole. Sakslased, lätlased ja liivlased ruttasid neile järele. *Ümera* jõe lähedal metsas jäid aga eestlased tagaajajaid ootama ja tungisid neile siin ootamatult kallale. Liivlaste ja arvatavasti ka lätlaste jalavägi põgenes varsti; kuid ka sakslaste kolonn ei suutnud eestlaste rünnakule vastu panna. Võitluses langesid Kaupo poeg ja väimees, rüütelvendi ja piiskopi sulaseid. Eestlased ajasid põgenevaid vaenlasi taga ja vangistasid neist ligi sada meest. Vangid tapeti ning mõnele neist lõigati pilkeks mõõgaga rist selga.

Võit *Ümera* juures tõstis eestlaste eneseteadvust ja julgust. Oma maale tagasi pöördudes on nad, kroonika järgi, „kristlasi teotades saatnud sõna kõigisse Eesti maakondadesse, vandega end ühendades ja töotades, et tahavad olla üks süda ja üks hing kristlaste nime vastu“.

104. **Viljandi piiramine a. 1211.** 1211. aasta kevadtalvel korraldasid sakslased koos läti ja liivi abivägedega rünnaku Sakala peakeskuse *Viljandi* vastu. Kui sakslased linnust piirama asusid, rüüstasid lätlased ja liivlased ümbruskonda ning võtsid vange. Vangid toodi linnuse juurde ja nõuti, et piiratud alistuksid ja

endid ristida laseksid, ähvardades vastasel korral vangid tappa. Eestlased aga „põlgasid Jumalat ja kristlaste nime üldse kuulmast . . . , varustasid endid sakslaste sõjariistadega, mis nad esimeses kokkupõrkes kantsi väravas olid röövinud, hooplesid kantsi ülemisel äärel, valmistusid võitluseks ja pilkasid oma kisaga teotades sõjaväge“. Siis tapeti vangid ja nende kehad visati kraavi, mida ähvardati teha ka kantsis olijatega. Algas linnuse piiramine. Piirajad ajasid kaitsetorni üle puudega täidetud vallikraavide otse valli juurde ja hakkasid siit ammunoolte ja viskodadega piiratuile kahju tegema. Eriti palju kahju sünnitas viimaseile paterell, mida nad seni ei tundnud ega olnud oma maju selle vastu kindlustanud. Kuid linnusesse tungida piirajad ei suutnud. Kuigi õnnestus linnuse püstitara põlema süüdata, kiskusid eestlased põlevad palgid laiali, viskasid need alla ja parandasid järgmiseks päevaks kõik vigastused. Linnuses tekkis aga varsti terav veepuudus, ja kaotused olid suured, nii et peaaegu kõik ülejäänud kaitsjad olid haavatud. Võitluse kuuendal päeval küsisid sakslased: „Kas panete ikka veel vastu ega taha meie Loojat tunnustada?“ Eestlased, nähes vastase ülevõimu, vastasid: „Tunneme, et teie Jumal on suurem meie jumalaist. . . See pärast palume teid meie peale halastada ja ristiusu-iket, nagu liivlastele ja lätlastele, ka meile armulikult peale panna.“ Rahutingimuste järgi jäi linnus eestlastele, aga nad pidid andma pantvange ja laskma preestreid linnusesse tulla, kus need pühitsetud veega maju ja inimesi piserdasid. Ristimine jäeti aga eelnenud verevalamise tõttu edaspidiseks.

105. **Koiva lahing ja Toreida rahu a. 1212.** Kätemaksuks korraldasid nüüd eestlased mitmed retked lätlaste ja liivlaste aladele, nii et „häda oli suur kogu Liivimaa radades,“ nagu kroonika olukorda iseloomustab. Peamiselt saarlased ja rannikueestlased mandrilt võtsid ette suure sõjakäigu Kaupo linnuse *Toreida* vastu (1211). Loodeti, et Kaupo langemise järel liivlased sakslastest lahku löövad ja eestlastega liituvad. Toreidat piirama tuli umbes tuhandemeheline maavägi, kuni samal ajal ilmusid

saarlased mööda *Koivat* suure laevastikuga linnuse alla. Linnus ähvardati hävitada, kui liivlased ei nõustu ühes minema Riia vastu.

Just sel ajal oli aga Riias rohkesti risticõitjaid, kes koos teiste sakslaste ja liivlastega Toreidale appi ruttasid. Neil läks korda eestlastele ootamatult kallale tungida. Viimased astusid küll mehiseelt võitlema, kuid ordurüütlite soomustatud ratsasalga rünnak otsustas lahingu. Kui nüüd ka liivlased linnusest välja tungisid, jäid eestlased kahe rinde vahele. Saarlased katsusid laevadega merele pääseda, kuid risticõitjad olid jõe allpool sulustanud. Laevu maha jättes põgenesid nad nüüd laiali, püüdes metsi mööda koju pääseda. Eestlaste kaotus oli suur. Langenuid olnud umbes 2000 meest, nende seas palju Saaremaa ja teiste maakondade vanemaid. Ligi 2000 hobust ja 300 suuremat laeva olevat langenud võitjaile saagiks.

Koiva kaotus halvas eestlaste võitlusjõudu ja aktiivsust. Siia juurde tulid veel nälg ja katk, mille all eriti Ugandi kannatas. Seda kasutasid vaenlased uuteks retkedeks, mis ulatusid juba Järvamaani. Häda suurendada aitas veel Novgorodi ja Pihkva vürsti sõjakäik, kes 15 000 mehega tungisid sakslaste järel Järvasse ja Harjusse ning piirasid Varbola linnust. Saanud sealt maksuna 700 marka hõbedat, pöördusid nad koju tagasi. Venelaste Eestis viibimise ajal tegi aga Sakala *Lembitu* sõjakäigu Pihkva vastu, arvatavasti koos leedulastega, ja rüüstas seda äkilisel rünnakul.

Sõjast kurnatud olid mitte ainult eestlased, vaid ka nende lõunanaabrid. Liivlased ja lätlased sõlmisid 1212. aasta algul eestlastega rahu ning viimaste vahendusel algasid rahuläbirääkimised ka sakslastega. *Toreidas* sõlmiti samal aastal rahu kolmeks aastaks, mille järgi sakslased võisid Sakalas misjonitööd teha kuni *Pala* (Navesti) jõeni.

106. Uute võitluste algus. Eestlaste katse hävitada Riia. Piiskop Albert kasutas vaherahu oma võimu kindlustamiseks liivlaste ja lätlaste üle ning tegi soodsa lepingu Polotski vürstiga.

Lõhavere linnamägi; arvatav muistne Lehola.

Sakslased läksid uuele võitlusele vastu märksa tugevamaina kui enne. Ka eestlased tegid ettevalmistusi ettenähtavaks uueks sõjaks, kuid ei suutnud siiski luua küllalt kindlat ühist organisatsiooni. Nende jõudu nõrgestas veel *leedulaste* laastav rüüsteretk Sakalasse (1213).

Kohe pärast vaerahu möödumist (1215) tungisid sakslased koos oma liitlastega Sakalasse ja asusid piirama Lembitu kantsi *Leholat*. Linnus pani visalt vastu; kui aga vaenlastel õnnestus vallipealseid puukindlustusi põlema süüdata, pidi ta alistuma. Seesolijad pidid end ristida laskma, nende seas ka Lembitu. Tema ühes teiste vanematega võeti pantvangiks, hiljem aga vabastati, kui nad oma pojad endi asemele olid andnud.

Neile retkile vastasid eestlased samal aastal laiaulatusliku vastupealetungiga, mille eesmärgiks oli *Riia hävitamine*. Koostatud kava kohaselt purjetasid saarlased Väina suudmesse ja asusid selle sulustamisele, et ära lõigata vaenlasel abisaamise võimalus mere kaudu ning selle järel rünnata Riiat. Riialased astusid aga südilt saarlaste vastu ja sundisid nende eelväed ta-

ganema. Kui samal ajal saarlased nägid merelt lähenevat ristisõitjate laevu, kartsid nad endi äralõikamist merest, ruttasid oma laevadele ja põgenesid merele laiali. Sõjakäigu peaesmärk — Riia hävitamine — oli sellega nurjunud. Ridalased tungisid küll liivlaste maakonda *Metsapolesse* ja põletasid nende külasid, mil ei olnud aga olulist tähtsust. Sakalased ja ugalased tegid retke Lätisse, kus nad muude seas tabasid oma verivaenlase, läti vanema Talibaldi ja piinasid selle tulega surnuks.

Kättemaksuks võtsid nüüd lätlased koos sakslastega *Ugandi* põhjalikule rüüstamisele. Ühe suve jooksul korraldasid nad sinna üheksa rüüsteretke. Ülejäänud ugalased tundsid oma seisukorda lootusetuna ja saatsid saadikud Riiga rahu paluma. Masendatuna Ugandi saatusest, palusid rahu ka sakalased. Rahu sõlmitigi, mille järgi sakslased said õiguse eestlasi ristida maa-alal kuni *Pala* ja *Emajõeni*.

107. Eestlaste liit venelastega. Madisepäeva lahing a. 1217. Rahu Ugandiga ja Sakalaga võimaldas sakslastel alustada retki Põhja-Eesti maakondadesse ja Saaremaale. Paljukannatanud Ugandi otsis koostööd sakslastega võitluseks pealetungivate venelaste vastu ja toetas isegi üht nende retke Järvamaale. Selles olukorras sõlmisid saarlased ja teised lääne-eestlased *liidu venelastega*. Põline vaen, mis idaeestlastel venelastega oli, neid otsest ei puudutanud; venelaste toetusel lootsid nad aga sakslasi välja tõrjuda. Liit eestlaste ja venelaste vahel tundus ähvardavana piiskop Albertile. 1217. a. kevadel purjetas ta Saksamaale abi nõutama, nagu ta seda varemgi oli korduvalt teinud.

Lootuses Vene abile algasid eestlased 1217. a. suvel uusi suuri ettevalmistusi sõjaks sakslaste vastu. Asja peamiseks hingeks ja õhutamajaks oli Sakala vanem Lembitu, kes kutsus ühinema eestlasi kõigist maakondadest. Novgorodi vürstile saadeti kingitusi, kes andis ka kindla lubaduse appi tulla. Eestlaste ühine malev kogunes Sakalas peaaegu kõigi maakondade meestest, kokku umbes 6000 meest. Siin peatus ta ligi kaks nädalat, oodates Vene liitlast, kes jäi aga tulemata.

Sakslased, saanud teateid eestlaste väe kogunemisest, otsustas neid lüüa, enne kui nad saavad venelastega ühineda. Nad kogusid suure sõjaväe Sakala piiri lähedusse, mille juhtidest olid tähtsaimad ordumeister *Folkvin*, liivlaste vanem *Kaupo* ja hiljuti saabunud ristisõdijate juht, Taani kuninga sugulane ja vasall *krahv Albert*. Kogu sõjavägi, mille suurus olnud „ligi kolm tuhat väljavalitud meest“, liikus lahingukorras Sakalasse, keskel sakslased, liivlased paremal ja lätlased vasakul tiival. *Madisepäeval* (21. sept. 1217) kohtasid nad Lembitu juhtimisel olevat eestlaste malevat *Pala* jõe lähikonnas. Lembitu oli oma väe metsa varjule viinud, kust ta nüüd lahingukorras välja tungis ja vaenlast ründas. Liivlased sunniti varsti taganema, kuid saksa rüütlivägi surus peale ja murdis eestlaste keskrindest läbi. Selle mõjul hakkas taanduma ka eestlaste parem tiib, kus vaprad sakalased edukalt lätlaste vastu võitlesid. Taganemisel sai surma *Lembitu* lätlase *Veko* käe läbi, kes ta ära tundis, talle järele kihutas ja selja tagant odaga surmas. Langesid ka Sakala vanemad *Votele* ja *Manivalde*. Võitlus kestis veel edasi, kuid lõppeks löödi põgenema kogu eestlaste malev. Taganejaist said surma paljud, Läti *Henriku* arvates umbes 1000 meest. Vaenlase poolel, kelle kaotusi kroonika lähemalt ei maini, sai *Kaupo* surmavalt haavata.

Pärast lahingut tungisid sakslased ja nende liitlased *Pala* jõeni ja jäid laagrisse Lembitu küllasse. Siia tulid Sakala vanemad, eesotsas Lembitu venna *Unepevega*, ja palusid rahu. See sõlmitigi tingimusel, et sakalased „truult täidaksid kõik kristlaste kohused“. Nad pidid sellega jälle lubama oma maal misjonitööd teha ning pantvange andma.

Madisepäeva lahing mõjus eestlastesse rusuvalt. Nad olid lüüa saanud suures välilahingus, millele nad hoolega olid ette valmistanud, ning vaenlane oli sellega ilmselt tõendanud oma üleolekut; nende suurim juht Lembitu oli langenud. Kuid nende vastupanutahe ei olnud siiski veel raugenud. Saarlased ja Põhja-Eesti maakonnad tundsid endid veel sõltumatuina. Julgustavalt

mõjus ka Novgorodi vürsti rüüsteretk Lätimaale a. 1218, kellele ikka veel lootusi pandi.

108. **Taanlased Põhja-Eestis. Rootslased Läänemaal.** Abi otsides eestlaste ja venelaste vastu pöördus piiskop Albert Taani kuninga *Valdemar II* poole ja tegi talle ettepaneku oma laevastik Eestisse saata. Viimane järgnes meeleldi sellele ettepanekule, sest see ühtis ta ammuse poliitikaga Läänemere idarannikul. Arvatavasti andis piiskop ka teatavaid lubadusi Taani võimu laiendamiseks siin. 1219. aasta suvel ilmuski Valdemar II suure laevastikuga, milles olnud 1500 sõjalaeva, praeguse Tallinna alla ja asus siin laagrisse. Rävälä eestlased näisid neid sõbralikult vastu võtvat ega avaldanud mingit vastupanu; mõned vanemaist lasksid endid isegi ristida. Kolme päeva pärast aga ründasid nad ootamatult Taani laagrit korruga viiest küljest. Laagris tekkis täieline segadus ja palju taanlasi langes. Püüdes tappa kuningat tungisid eestlased ühte uhkemasse telki ja tapsid *Theodorichi*, endise Riia piiskoppide kaastöölise, kes nüüd oli määratud Eestimaa piiskopiks ja keda eestlased nähtavasti pidasid kuningaks. Taanlaste olukorra päästis Rügeni (slaavi) vürst Vitslav, Valdemar II-se vasall, kelle laager eraldi seisis ja kes paanikasse sattunud taanlastele appi jõudis. Viimased suutsid end koguda ja eestlaste pealetung löödi tagasi, kusjuures nad kaotanud üle tuhande mehe. Taanlased ehtasid nüüd siinse eesti maalinna asemele uue tugeva linnuse, mille ümber kujunes hiljem *Tallinn*. Veel samal suvel sõitis Valdemar tagasi kodumaale, jättes siia osa sõjaväest ja Lundi peapiiskopi *Andrease* oma asemikuna.

Taanlased hakkasid nüüd alistama ja ristima Rävälä eestlasi. Et aga sõjajõude oli jäänud kohale võrdlemisi vähe, arenes nende tegevus pikaliselt. Samal ajal aga oli ka Albert suure ristisõitjate väega tagasi jõudnud ja nüüd algasid sakslaste ning nende liitlaste retked Põhja-Eesti maakondadesse, Järvasse, Viiruse ja Harjusse. Et iga maakoht pidi kuuluma selle võimkonda, kes ta oli ristitud, tekkis võistlus sakslaste ja taanlaste vahel. Suurema kiiruse saavutamiseks ristiti vahel ka massiliselt, kus

sadu inimesi korraga pühitsetud veega üle piserdati. Juhtus sedagi, et üks võistleja teise ristimist ei tunnustanud ja selle omalt poolt uuesti ette võttis. Säärase kiiruse juures oli 1220. aasta talveks ristiusustamine lõpule jõudnud peaaegu kogu mandri-Eestis, välja arvatud Soontaga. Arusaadavalt ei mõistnud eestlased küllaldaselt ristiusu põhimõtteid, vaid enamasti tundus see neile ainult sümboolse toiminguna, mis tähendas nende alistumist võõraile ning nende Jumalale. Sellepärast olid nad ka alati valmis „ristiusu-iket“ jälle maha raputama.

Ohutatud Taani edust, tegi siia ristiretke ka *Rootsi kuningas Johan*. Aastal 1220 ilmus ta sõjaväega Läänemaa randa, vallutas *Lihula* linnuse ja algas maaelanike ristimist. Lugeses seisukorda küllalt kindlaks, lahkus ta jälle, jättes Lihulasse väikese sõjaväe. Varsti ilmusid aga saarlased kantsi alla, piirasid selle ümber ja süütasid põlema. Siis tungisid nad linnusesse ja tapsid peaaegu kõik rootslased. Kui taanlased Lihulale appi jõudsid, olid saarlased juba läinud.

109. Eestlaste katse maad uuesti vabastada. Aastal 1222 tegi Valdemar II sõjakäigu *Saaremaa* vallutamiseks ja ehitas sinna kivist linnuse. Vaevalt oli aga kuningas maalt lahkunud, kui saarlased asusid linnust piirama. Mõned neist olid käinud *Varbolas* ning õppinud seal tundma paterelli, mis taanlased varbolastele olid kinkinud. Selle eeskujul ehtasid nad endile 17 paterelli ja heitsid nendega viis päeva järgemööda kive kantsi. Piiratud alistusid, kusjuures neile lubati vaba pääs Tallinna, kui nad olid jätnud saarlastele pantvange. Lammutanud täieliselt linnuse, saatsid saarlased saadikud mandrile oma võidust teatama ja õhutama kõiki maakondi uuele võitlusele endi vabastamiseks võõraste võimu alt.

Saarlaste üleskutse leidis laialdast vastukõla ning puhkes üldine vastuhakkamine. Üksteise järele vallutati tähtsamad linnused *Varbola*, *Viljandi*, *Tartu* ja *Otepää*. Ainult tugevat Tallinna ei suudetud vallutada. Sakslased ja taanlased osalt tapeti, osalt vangistati. Ainult järvalased ja virulased, kes Läti *Henriku* sõnade järgi olid „lihtsameelsed ja pehmemad teistest eest-

lastest“, kogusid preestrid omalt maalt kokku ja saatsid nad puutumatu Tallinna.

Kogu rahvas püüdis täieliselt endist olukorda taastada. „Ja nad võtsid tagasi oma naised, kellest olid lahkunud ristiusu ajal,“ kirjutab Läti Henrik, „ja oma surnute kehad, mis olid kalmistuisse maetud, kaevasid nad haudadest välja ja põletasid need endise paganliku kombe järgi, ja endid, oma maju ja linnuseid veega pestes ja luudadega puhastades püüdsid nad täiesti hävitada ristimis-sakramenti oma radadest.“ Ühtlasi valmistusid nad maa kaitsmisele, ehitades saarlaste juhtimisel paterelle. Ka venelastega püüti liitu uuendada ja kutsuti nende abimeeskondi oma linnusesse. Sakala saadikud, kes läksid Riiga läbi rääkima pantvangide väljavahetamise pärast vangistatud sakslaste vastu, kinnitasid piiskopile, et nad küll rahu soovivad, kuid iialgi enam ristiusku vastu ei võta, „seni kui veel maal on olemas üheaastane või küünrapikkune poisike.“

110. **Vabadusvõitluse viimne järk.** Võidetud vabaduse kaitsmine osutus aga üle jõu käivaks. Maa oli pikast sõjast kurnatud, kuna vaenlased said järjest uusi värskeid jõude. Küll algasid eestlased ise pealetungi ja tegid retke Lätimaale, said aga seal sakslastelt lüüa. Veel sama aasta (1223) augustis tulid sakslased suure väega Viljandit piirama. Kahenädalase piiramise järel alistusid linnuse kaitsjad vee ja toidu puudusel, lubades lasta end ristida. Oodatud Vene abivägi jäi ka seekord hiljaks. Alles siis, kui kogu Sakala oli alistunud, ilmus suur Vene vägi Suzdali suurvürsti venna juhtimisel Ugandisse, ilmse püüdega see maa venelastele alistada. Saarlaste pealekäimisel läksid nad koos Põhja-Eesti meestega Tallinna piirama, kusjuures nad Sakalast läbi minnes seda kui vaenlase maad põhjalikult rüüstasid. Tallinna siiski vallutada ei suudetud. Vene vägi pöördus koju tagasi, jättes ainult Tartu 200-mehelise abimeeskonna vürst *Vjatško* juhtimisel Vene võimu kindlustamiseks.

Retkedega Põhja-Eestisse alistasid sakslased ja taanlased varsti ka siinsed maakonnad. Viimsena jäi püsima tugev *Tartu*

linnus suure kaitsemeeskonnaga, kuhu peale ugalaste ja venelaste oli kogunenud mehi ka teistest maakondadest. Saanud uusi abijõude ristosõitjate näol, tulid sakslased koos liivlaste ja lätlas- tega aastal 1224 Tartut piirama, mille juures viibis ka piiskop Albert isiklikult. Pärast kahenädalast piiramist ja ägedat võitlust vallutati linnus tormijooksul. Kõik linnuses olevad mehed tapeti peale ühe venelase, kellele sakslased andsid hea hobuse, et ta Novgorodi ja Suzdali vürstile viiks teate sellest, mis on sündinud.

Tartu vallutamise oli Eesti mandriosa alistamine ja risti- usustamine lõpule viidud. Vabana püsisid veel saarlased, kes sooritasid koguni suure rüüsteretke Rootsi (1226), tappes palju inimesi, põletades kirikuid ja röövides varandusi. 1227. aasta jaanuaris kogunes Pärnu jõe äärde umbes 20 000-meheline sõja- vägi ristosõitjaist, orduvendadest ja muudest sakslastest koos liivlaste, lätlaste ja kaasa minema sunnitud mandri-estlastega. Üle merejää siirduti *Muhu* linnuse alla, mida asuti piirama. Pärast 6-päevast ägedat võitlust vallutati linnus tormijooksuga. Kaitsjad tapeti ja linnus põletati maha. Edasi läks ristivägi Saaremaale, et rünnata sealset suurimat *Valjala* linnust. Valja- lased, kes olid heidutatud muhulaste saatusest, alistusid võitlu- seta, andsid pantvange ja lasksid endid ristida. Kõige tähtsama pantvangi ristas sõjaväega kaasasolev piiskop Albert, mille järel kolme päeva jooksul ristiti mitu tuhat inimest. Valjala eeskujul alistus kogu Saaremaa ning juubeldades pöördus ristivägi mand- rile tagasi.

111. **Vabadusvõitluse tulemused ja tähendus eesti rahvale.** Pikas ja raskes vabadusvõitluses tulid ilmekalt esile meie esi- vanemate rahvusliku iseloomu väärtuslikud omadused: vaba- dusearmastus, visadus ja sitkus ühendatud suure teovõimsuse, võitlustahte ja eneseteadvusega. Nad ei alistunud kergesti peale- tungivale ülevõimule. Pärast aastatepikkust võitlust, suuri kao- tusi ja kurnavaid lahinguid käisid eestlased „ikka veel sirge kae- laga“, nagu kaebab Läti Henrik. Alles siis, kui neid olid tabanud

lugematud rasked saatuselöögid ning enamik juhtivaist meestest igast küljest pealetungivate vaenlastega võideldes langenud, alistusid ülejäänud paratamatusele ja lasksid endid ristida. Tööpoolest oli võitlus algusest peale olnud üsna lootusetu ega võinudki teisiti lõppeda. Väike eesti rahvas *pidi* varem või hiljem alla jääma suurte kristlike rahvaste sihikindlaie pealetungile, kelle tegevust juhtis ja kooskõlastas ühine usuline eesmärk ja poliitiline tahe. Eesti talupoeg-sõdurite vaprus ja visadus pidid nõrgaks osutama alaliselt uuenevate kristlaste sõjajõudude vastu, mille tuuma moodustasid soomustatud kutselised sõjamehed, rüütlid.

Vabadusvõitlus ja selle tulemused määrasid otsustavalt eesti rahva kogu edaspidise saatus. Ta kaotas oma senise talupoegliku vabaduse ja ühiskondliku enesemääramise, kuna maa-asjade otsustajaks ja juhtijaks said maa vallutanud ja ristiusustanud võimud. *Ühendatud sajandeiks Saksa rahva Rooma riigiga*, jagas eesti talupojarahvas sellest peale siin kujunenud poliitiliste ja sotsiaalsete olude arenemist. Ühtlasi määras see ta edaspidise *kultuurilise arenemise suuna*. *Eesti rahvas ühines kristliku lääne kultuurimaailmaga* ning ühes teiste Ida-Baltikumi rahvastega kujunes ta piiriks ja eelpostiks alguses bütsantsliku, siis aga mongolite ikke mõjul Euroopa kultuurist täiesti eraldunud aasialiku Venemaa vastu.

SAKSA-ROOMA RIIK HILISKESKAJAL.

Saksa riigi seesmine laostumine ja poliitilise esivõimu kaotamine.

112. **Interregnum. Maavürstide võimu kujunemine.** Pärast Hohenstaufenite perekonna langemist valisid Saksa vürstid nimelisiks kuningaiks välismaa vürste, kes tegelikult ei püüd-

nudki seda võimu teostada. Kujunes mõneks ajaks nn. *interregnum*, „keisrita, hirmus aeg“, kus riigi keskvoim täiesti puudus (1254—1273). Võimsamad vürstid kasutasid seda aega oma võimu suurendamiseks nõrgemate kulul. Alatised olid vürstidevahelised sõjad ja rüütlivaenused („rusikaõiguse aeg“).

Väikeste rüütlike olukord kujunes kitsaks, eriti neil, kes olid *kuninga otsesed vasallid* („riigirüütlid“). Kuningateenistust enam ei olnud, olid lõppenud ka ristisõjad, sellega puudusid neil õiged ülesanded. Kaubanduse ja rahamajanduse arenguga olid suurenenud elunõuded — tõusid relvade, hobuste, riietuse hinnad; rüütlike rahalised sissetulekud olid aga väikesed. Kadedusega vaatasid nad linnakaupmeestele, kes oma madalast seisusest hoolimata teenisid palju ja elasid jõukamini kui nemad. Selles olukorras hakkasid kaduma endine rüütlimoraal ja kombed. Paljud rüütlid laskusid *röövrüütlikeks*, kes elatusid peamiselt kaubavooride varitsemisest ja röövimisest. Vangistatud kaupmehi heitsid nad oma lossi keldresse, et neilt kõrget lunaraha välja pressida.

Korralageduse süvenemise tõttu asusid vürstid küll jälle kuningaid valima (1273), aga viimaseil puudusid alused tõelise kuningavõimu teostamiseks. Riigimaadest oli viimaste Hohenstaufenite ajal palju läänistatud rüütlikele, osalt olid nad interregnumi ajal vürstide poolt omavoliliselt omastatud. Samuti olid vürstid omandanud riigi sissetulekud *regaalidest*, teatavaist riigile kuulunud õigustest, nagu tolli võtmine, maapõuevarade kasutamine, juutide „kaitsmine“. Pealegi pidasid vürstid kinni „vaese kuninga“ valimise põhimõttest, kes nende võimule ei saaks kardetavaks. Ei tahetud lasta ka kuningavõimu enam päritavaks muuta ühes perekonnas, et trooni vabanemisel seda iga kord sobiva isikuga täita. Selles olukorras ei püüdnudki kuningad (keisrid) enam kuigi suurel määral teostada üleriiklikke ülesandeid, vaid kasutasid kuningavõimu peamiselt oma *perekonna (dünastia) maade suurendamiseks*. Neile toetudes taotlesid nad ka kuningavõimu suurendamist vürstide arvel ja selle päritavust oma perekonnas.

Üleriiklike ülesannete teostamiseks kutsusid kuningad kokku *riigipäevi*, kuhu tulid kõik ilmlikud ja vaimulikud riigivürstid ja vahetult keisrile alluvate, nn. *riigilinnade* esindajad. Kuid ka see asutus tegutses raskepäraselt ja iga otsuse läbiviimiseks oli vaja kõigi „seisuste“ heakskiitmist. Riigipäevale toetudes püüdsid keisrid maksma panna *maarahu* rüütli vaenuste ja muude omavaheliste võitluste kaotamiseks, mis aga üsna puudulikult suudeti läbi viia.

Kuningavõimu pärijaiks said omal maal ilmlikud ja vaimulikud suurvasallid, *maavürstid*. Nad omandasid kõrgeima *kohtuvõimu*, *rahalöömise õiguse* ja muud regaalid. Tähtsaimaks maavürstide võimu aluseks oli kohtuvõim. Kohalike tavaõiguste kõrval rakendati kohtupidamises ikka enam *rooma õigust*, mis aitas kaasa vürstide võimu tõusule. Kadusid endised rahvalikud kohtupidamise kombed, kus kohtunik õigust mõistis suulises menetluses lageda taeva all. Selle asemele tuli kirjalik menetlus rahvale arusaamatute ladinakeelsete paragrahvide järgi. Aja jooksul arendasid vürstid lääne rahvusriikide eeskujul välja *palgalisile ametnikele* toetuva valitsemisaparaadi ja lõid oma võimule toeks *palgaväed*. Tähtsamate asjade otsustamiseks, eriti maksude määramiseks, hakkasid vürstid kokku kutsuma oma maade *seisuste esindajate kogusid* — *maapäevi*. Neist võtsid osa ilmlikud ja vaimulikud suurnikud, rüütliid ja linnade esindajad, kuna talupoegade osavõtt esines ainult üksikuis paigus (nagu Tirolis). Et vürstid olid alatiselt rahapuuduses, omandasid maapäevad oma õigusega makse lubada sageli üsna suure mõju.

Maavürstide seast eraldusid üksikud tähtsaimad, kes olid peamiselt mõõduandvad kuningate valimistel, *kuurvürstid*. Lõplikult kinnitas *kuurvürstide kolleegiumi* koosseisu keiser Karl IV oma *kuldbullaga* a. 1356. Siia kuulusid ilmlikest vürstidest *Saksi hertsog*, *Brandenburgi markkrahv*, *Pfalzi krahv* ja *Böömi kuningas*; vaimulikest — *Mainzi*, *Trieri* ja *Kölni peapiiskop*. Ühtlasi määrati nende maade jagamatus ja päritavus esimese sünniõiguse järgi. Et teised vürstid ilma suurema vastuseisemiseta

kuningavalimise kuurvürstide eesõiguseks jätsid, näitab, kui vähe selle küsimuse vastu huvi tunti.

Teiselt poolt vabanes nüüd keisrivõim täiesti paavsti mõjust. Prantsuse kuninga mõjutusel, kes püüdis Saksa riiki sellega nõrgestada, nõudis Avignoni paavst veel kord endale kõrgemat otsustusõigust keisri ametisse seadmisel. Sellevastu otsustasid kuurvürstid oma koosolekul *Renses*, et „kui keegi on riigi kuurvürstide või nende vürstide enamiku poolt Rooma keisriks valitud, ei vaja ta mitte nimetamist, tunnustamist, kinnitamist, nõusolekut või heakskiitmist apostliku trooni poolt, selleks et üle võtta riigi varanduse ja õiguste valitsemine või kuningatiitel“. Ühtlasi rõhutati *keisrivõimu vahetut päritolu Jumalast*. Sellega jõudis sajandite-pikkune tüli kõrgeima võimu pärast lõpule, kus riigivõimu iseseisvus tunnustamist leidis. See sai võimalikuks selletõttu, et endiselt kõrguselt allalangenud universaalvõimudel ei olnud enam otseseid hõõrumispunkte. Keisri kroonimine Roomas muutus nüüd ainult vormitäitmiseks. Hiljem loobuti sellestki. Esimesena võttis *Maximilian I* (1493—1519) *keisritiitli ilma paavsti kroonimiseta* ja nimetas end, nagu pärast kõik ta järglasedki, „valitud Rooma keisriks“.

Kuigi Saksa valitsejad säilitasid veel sajandeiks kõlava keisritiitli, *kustus sellega esialgselt ühenduses olnud universaalne maailmavõimu idee*. Lõppeks muutus see ainult ajalooliseks mälestuseks. Keisrid kaotasid ka esivõimu Euroopas, kuna nende kõrvale tõusid võimsad rahvusriikide kuningad. Ajades oma perekonna-poliitikat esindasid nad nõrgalt riigivõimu ega pakkunud selle üksikuile osadele vajalikku tuge. Seetõttu eraldusid riigist või sattusid teiste riikide valitsuse alla mitmed senised riigiosad.

113. Keisrite perekonnavõimu-poliitika. Habsburgid ja Luksemburgid. Interregnum lõppes, kui vürstid valisid troonile *Habsburgi krahvi Rudolfi* (1273—1291), kelle võrdlemisi väikesed valdused asetsesid Põhja-Šveitsis ja Elsassis. Alati lihtne ja asjalik, tubli sõdur ja kaine poliitik, sarnles Rudolf väga vähe oma rüütellike, suurte püüetega eelkäijate Hohenstaufenitega.

Rudolf Habsburg. Kujutus hauatahvliilt.

Ta loobus ka täiesti nende kõrge lennuga poliitikast ja piirdus ainult Saksa kuningavõimu teostamisega. *Maarahu* läbiviimiseks pidas ta karmi võitlust röövrüütlitega, hävitas nende losse ja laskis neid nagu harilikke kurjategijaid üles puua.

Oma peamiseks eesmärgiks seadis ta siiski *Habsburgide perekonnavõimu* põhjendamise, mis tal ka korda läks võitluses Böömi kuninga *Ottokar II*-ga. Viimane oli olukorda kasutades oma riigiga ühendanud *Austria, Steiermargi, Kärnteni* ja *Kraini* ning kujunenud kõige võimsamaks valitsejaks Saksa-Rooma riigis. Põlvnedes ema poolt Hohenstaufenitest ja soodustades sakslust oma slaavi kuningriigis, lootis ta saavutada keisrivõimu. Kui vürstid just ta vägevuse tõttu kuningavalimisel temast mööda läksid, ei tahtnud ta „vaesele krahvile“ ustavust vanduda. Kuid ootamatult ilmus Rudolf sõjaväega Viini

alla ja sundis Ottokari enda ette ilmuma. Tahtlikult oma lihtsust rõhutades võttis Rudolf lihtsas hallis ratsakuues vastu uhke Ottokari, kes oma kullatud rüüs pidi ta ette põlvitama ja läänivande andma. Kui aga Rudolf interregnumi ajal omandatud maade loovutamist nõudis, puhkes siiski võitlus. Ottokar kaotas lahingu hoolimata oma arvulisest ülekaalust ja isiklikust vaprust, kuna Rudolf oli vanade rüütli traditsioonide vastu ühe osa väest lahingu lõpuni tagavaraks hoidnud. Ottokar langes ja Rudolf läänistas *Austria ühes kõrvalmaadega* oma poegadele, põhjendades seal *Habsburgide perekonnavõimu*.

Rudolfil ei läinud korda kuningavõimu oma pojale pärandada, vaid vürstid valisid uue „vaese kuninga“. Kuningavõimu kaudu läks *Luksemburgide* perekonnal korda oma võimu tõsta, nimelt omandas ta *Böömi kuningriigi* ühes Määrimaa ja Sileesiaga.

Keiser Karl IV. Kaasaegne miniatuur.

Väljapaistvaim keiser sellest perekonnast oli *Karl IV* (1347—1378), tark ja haritud valitseja, kes aga samuti peatähelepanu juhtis oma perekonnamaadele. Keiser Maximilian I-se sõnade järgi olnud ta „*Böömimaa isa, Püha Rooma riigi võõrasisa*“. Praha, mida ta kaunistas ehitustega (toomkirik) ja kuhu asutas esimese saksa ülikooli, sai lühikeseks ajaks kogu riigi tähtsaimaks keskuseks. Tema valitsemise algul tabas riiki, nagu kogu Euroopat, hävitav taud, Idamaalt sissetoodud *must surm*, mis kohati hä-

vitas kuni poole kogu rahvastikust. Sellega ühenduses tekkisid omamoodi patukahetsejad — *flagellandid*, kes end pekstes hulkadena läbisid linnu ja külasid, kuni ametivõimud pidid vahele astuma.

Saksa-Rooma riik XV sajandi lõpul.

114. **Habsburgide suurvõimu kujunemine.** Suurele perekonnavõimule toetudes võis Karl IV pärandada keisrivõimu oma poegadele. Noorem neist, *Sigismund*, abiellus Ungari troonipärijannaga ja ühendas selle riigi oma perekonnamaadega. Sigismundi surmaga lõppes Luksemburgide perekond ning kogu selle pärandus läks ta väimehele *Albrecht II Habsburgile* (1438). Habsburgide perekonnale tähendas see suurt võimu juurdekasvu

ning sellest peale jäi talle Saksa-Rooma keisrikroon kuni selle riigi ametliku lõpuni (1806). Ka tõusev Türgi hädaoht mõjutas vürste riigi etteotsa valima Habsburge, kes oma perekonna- maade asendi tõttu olid loomulikeks eestvõitlejaiks Balkanilt ähvardava vaenlase vastu.

Albrecht II varase surma järel läks aga troon pooleks sajandiks ta onupojale, loiuile ja võimetule *Friedrich III-le*, „Püha Rooma riigi suurimale unimütsile“, kelle ajal riik suuri kaotusi kannatas, ilma et keiser selle takistamiseks vähimatki oleks teinud. Tema perekonnamaadest lõi lahku Ungari, kus kuningaks sai kuulsa türklaste võitja *Janos Hunyadi* poeg *Mattias Corvinus*. Viimane valutas ka Sileesia ja Määrimaa ning ajas keisri mõneks ajaks välja isegi Viinist. Sellest hoolimata oli *Friedrich III* kaljukindel Habsburgide suures tulevikus, mida ta aitas ette valmistada õnnestunud abielupoliitikaga.

Friedrichi poeg *Maximilian I* (1493—1519) oli teovõimas, rahva poolt armastatud valitseja, kaduva rüütlikultuuri ja -kommete austaja („viimne rüütel“). Abielu kaudu Burgundia hertsogi *Charles Südi* tütre *Mariaga* omandas ta parema osa „Burgundia pärandusest“, nimelt *Madalmaad* ja *Burgundia vabakrahvkonna*. Ta jätkas edukat abielupoliitikat, mis seni Habsburge juba nii palju oli aida-

Maximilian oma noore abikaasa Burgundia Mariaga. Kaasaegne puulõige.

nud, kosides oma pojale Hispaania pärijanna ja pojapojale Ungari ning Böömi pärijanna. Nii sattusid kõik need maad Habsburgide perekonna võimu alla. Selle õnneliku abielu-poliitika tulemusena kujunes Habsburgide perekond Maximiliani valitsuse lõppedes *kaugelt kõige võimsamaks Euroopas*, ühendades oma valitsuse alla mitmed rahvad ja riigid.

Saksamaal üritas Maximilian I *riigireformi* kuningavõimu suu-
rendamiseks. 1495. aasta riigipäeval võeti vastu otsused, mida veel hiljem täiendati, nimelt kuulutati *igavene maarahu*, loodi *riigi-kammerkohus*, seati sisse üldine *pearaha* riigisõjaväe ja -asutuste ülalpidamiseks; *riigipäev* pidi jääma korraliselt igal aastal kokkukutsutavaks asutuseks jm. Peale kammerkohtu ei jäänud neist reformidest ükski kauemaks püsima. *Saksamaa astus uude aega poliitiliselt killustatuna*, mida veel süvendasid saabuvad usuvõitlused.

Kaotused piirmaades nõrga keskvõimu tagajärjel.

115. Šveitsi vandkonna lahkumine Saksa-Rooma riigist. Alpi mäestikumaades olid talupojad säilitanud veel oma endise vabaduse. *Schwyz* ja *Uri* maakonnale kui tähtsa Gotthardi mägitöö hoidjaile oli keiser Friedrich II kindlustanud vahetu alluvuse keisrile ning sellega sõltumatuse vürstidest. Habsburgide võimu kasvamisega jäid need maakonnad (kantonid) viimaste valduste vahele, kes hakkasid püüdma nende ühendamist oma perekonna-maadega. Talupojad astusid aga võitlusse Habsburgide võimupüüete vastu. Tekkis *šveitslaste vabadusvõitlus*, millest jutustavad pärimused, nagu lugu rahvakangelasest *Wilhelm Tellist*.

Schwyz ja Uri ühinesid *Unterwaldeniga* ühiseks vandkonnaks (Eidgenossenschaft) oma vabaduste kaitseks (1291). Austria hertsog tahtis neid sõjaga alistada, kuid tema rüütlivägi sai sellele ebasoodsas maastikus talupoegadelt *Morgarteni* lahingus (1315) hävitavalt lüüa. Nüüd ühinesid vandkonnaga veel teised

Šveitsi jalaväe lahing Charles Südi rüütlitega.

kantonid, pärides ühise nime Schwyzist. Ka edaspidised Habsburgide vallutuskatsed tõrjuti võidukalt tagasi, kuni šveitslased oma piire laiendasid. Saamuti suutsid nad oma vabadust kaitsta ka XV sajandil Burgundia hertsogi Charles Südi vastu. *Baaseli rahuga a. 1499* eraldus Šveits tegelikult Saksa-Rooma riigist.

Oma vabadusvõitlustes omandasid šveitslased suure sõjalise kuulsuse. Eriti nende seast püüdsid vürstid edaspidi *palgasõdureid värvata*, kes astusid kõikjal endiste läänirüütlite vägede

asemele. Alatiselt võõrsile valguvate palgasõdurite näol kaotas rahvas suure osa oma elujõulisemaist meestest.

116. Šlesvigi ja Holsteini ühendamine Taanimaaga. Kuna Hohenstaufenite poliitilised huvid olid suunatud peamiselt lõunasse, võisid Taani kuningad oma võimu laiendada Põhja-Saksamaal. Kuningate Valdemar I-se ja Valdemar II-se (Võitja) eesmärgiks oli *Taani Balti mere suurvõimu loomine*. Lisaks varem Taanile kuulunud Šlesvigile vallutasid nad *Holsteini, Meklenburgi, Rügeni ja Pommeri*. Valdemar II vastu ühinesid aga Põhja-Saksa vürstid ja linnad ning löid teda otsustavalt *Bornhövedi* lahingus (1227). Sellega kaotas ta enamiku oma Põhja-Saksa valdustest. Šlesvig jäi aga Taanile ja hiljem omandas ta ka *Holsteini*, maa seisustekogu otsuse kohaselt.

117. Saksa ehk Preisi ordu ja Poola-Leedu riik. XIV sajandi keskel tõusis Saksa ordu Preisimaal oma vägevuse tipule. Mõõgavendade ordu ühinemise tagajärjel Preisi orduga (1237) ja Taani valduste omandamisega *Eestimaal* ulatusid ordu maad *Oderist Soome laheni*. Kiiluna nende vahele tungis Leedu ala *Samogiitia*, mille vallutamine ühes leedulaste ristiusustamisega sai pärast võimu kindlustamist Preisimaal ordu peaülesandeks. See nurjus aga *Leedu riigi asutamise ja selle ühinemise tõttu Poolaga*.

Preisi orduriik oma tugeva keskviimuga, hästiorganiseeritud valitsemisaparaadi ja finantssüsteemiga, distsiplineeritud ametnikkonnaga oli üks eeskujulikumaid Euroopas, selles mõttes hili-sema Preisi kuningriigi eelkäija. Poliitilise võimuga kaasas käis *majanduslik õitseng*, mida eriti soodustas linnade kaubandus. Ka ordu ise esines ettevõtjana ja kauplejana, kaubeldes viljaga, merivaiguga, laenates raha jne. Kuid orduriiki tungisid juba selle õitsengul ka languse eod. Pärast seda kui leedulased, Euroopa „viimsed paganad“, olid ristiusu vabatahtlikult vastu võtnud, kadus ordul kui usulise eesmärgiga asutusel otsene olemise mõte. Suurte poliitiliste ülesannete puudumise ja majandusliku jõukuse tagajärjel tungisid omakasupüüdlused üha rohkem ordu ringkondadesse. *Vallalised* ordurüütli ei võinud ka omandada tõelist kokkukuuluvust maaga, kuna maaga seotud ilmlikel lääni-

Saksa (Preisi) ordu alad XV saj. lõpuni.

rüütleil puudus õigus riigi juhtimisest osa võtta. Sel põhjusel tekkisid viimastel hõõrumised orduvendadega. Linnad omalt poolt olid ordule kadedad kaubandusliku võistluse pärast.

Samal ajal kasvas ordu vastaste Poola ja Leedu võim, peamiselt nõrgaks jäänud Venemaa arvel. Leedu vürstid *Gediminas* (1315—1328) ja ta pojad vallutasid suure osa Lääne-Vene, eriti Ukraina aladest ja lõid sellega suure Leedu riigi. Suurvürst *Jagailo* (Jagello) abiellus Poola troonipärijanna *Jadvigaga* (1386), võttis vastu *katoliku usu* ja sai Poola kuningaks, ühendades sellega mõlemad riigid oma valitsuse alla. Leedu tegelikult valitsejaks, *Jagailo* vasallina, jäi küll ta lellepoeg *Vitautas* (Suur),

kelle ajal Leedu omandas oma suurimad piirid ja jõudis välja Musta mereni.

Poola-Leedu suurriik pöördus nüüd ordu vastu ja lõi seda hävitavalt *Tannenbergi* lahingus a. 1410. Ordu pealinna *Marienburgi* suudeti siiski kaitsta ja saavutada rahu võrdlemisi mõõdukail tingimusil. Ordu seesmine lagunemine kestis aga edasi ja uue Poola pealetungi järel pidi ta sõlmima rahu raskeil tingimustel (1466). Ordule jäi oma otsesest valdusest ainult *Ida-Preisimaa* Poola kuninga läänina. *Läänepoolsed maad* Marienburgi, Danzigi ja teiste linnadega *ühendati Poola riigiga*. Saksa ida-poliitika sai sellega raske tagasilöögi osaliseks, milles suurel määral süüdi oli riigi kesk võimu jõuetus, kes jättis ordu ta võitluses täiesti toetuseta.

Linnad.

118. **Linnade tõus.** Ristisõdade ajal elavnenud ja laiema ulatuse võtnud *kaubanduslik liiklemine soodustas linnade tõusu*. Endisel Lääne-Rooma maa-alal oli säilinud palju *rooma linnu*, mis nüüd jälle hakkasid kasvama ja omandasid suure tähtsuse, esmajoonel majanduslikult. Saksamaal olid neist tähtsamad Köln, Mainz, Strassburg, Augsburg, Vorms jt. Põhja- ja Ida-Saksamaal, samuti ka mujal Põhja-Euroopas, *tekkisid linnad* enamasti kuningamõisade, feodaalhärrade ja piiskoppide linnuste juurde. Sinna tekkisid turu- ja laadakohtad, millele lähedusse asusid elama käsitöölised ja kaupmehed. Õiguslikult peeti linna asutamiseks linnaõiguste andmist kuninga või feodaalhärra poolt, mis tähendas omavalitsuse ja oma kohtu õigust, tollisoodustusi, kaupmeeste kaitset jne. Linnakodanikud tunnustati *vabadeks* ja selleks said kõik, kes linnaõiguste piirkonnas olid asunud „aasta ja päeva“ jooksul, ilma et nende isikute suhtes keegi oleks nõudmisi esitanud („linnaõhk teeb vabaks“). Rüütlite ja talupoegade vahele tekkis sellega keskseisus, vaba *linnakodanlus*.

119. **Linnakodanikud ja omavalitsus.** Täieõiguslikeks linnakodanikeks olid ainult *kaupmehed* ja *käsitöölised*, kellel oli linnas oma kinnisvara. Nende seast eraldusid tähtsamad patriitside perekonnad, suurkaupmehed ja jõukad maade- ning kinnisvarade omanikud, kes moodustasid linna juhtiva kihi. Neist koosnes linna omavalitsuse kõrgeim organ, linnanõukogu ehk *raad*, kellele kuulus kohtuvõim, kaubanduse ja liiklemise järelevalve, linna kaitse korraldamine, maksude määramine jne. Seda juhtisid *pürjermeistrid*, vastavalt linna suurusele üks või rohkem. Linna valitsemisülesanded olid jagatud *raehärrade* või nende komisjonide vahel, kes kõik oma ameteid pidasid auametitena. *Raekoda* kui linna õiguste ja vabaduste sümbol asetses linna keskel turu ääres ja oli selle keskseimaks ehituseks.

Hiliskeskajal, kui linnades ka käsitöömeistrid olid saanud jõukamaks ja iseteadvamaks, ei tahtnud nad end ainult patriitsidest lasta valitseda. Tekkisid võitlused linnavalitsuste ümber, mille tulemuseks oli harilikult nende aluse laiendamine. Rae hulka hakati võtma ka käsitöömeistreid või kutsuti neid kaasa rääkima tähtsamais asjus. Kohati aga kukutasid käsitöölised hoopis endise linnavalitsuse ja moodustasid endi seast uue.

Oma tegevusala ja seltskondliku seisundi järgi kuulusid linnakodanikud vastavasse organisatsioonesse (korporatsioonesse), milledest tähtsaimad olid *gildid* ja *tsunftid*. Jõukad kaupmehed moodustasid suurgildi, käsitöölised väikegildi, olles ühtlasi oma ametialaste ühingute — tsunftide — liikmed. Need kaitsesid oma liikmete huve, ühtlasi aga valvasid nende töö ja tegevuse ning kombelise eluviisi järele. Kõikjal oma töös ja esinemises pidi kodanik esmajoones oma tsunfti või gildi au ja head nime silmas pidama.

120. **Kaubandus.** Elunõuete suurenemisega said linnad üha enam oma ümbruse *majanduslikeks keskusteks*. Talupojad tõid siia *turule* oma majapidamise saadusi, ostes siit linna käsitöötooteid. Linna ja ta maalise ümbruskonna vahel kujunes reeglipärane majanduslik suhtlemine. Suurte kaubateede ja sadamate

juures asetsevate linnade majanduses oli siiski peatähtsusega kauge-kaubandus. Augsburgi, Nürnbergi, Strassburgi ja teiste Lõuna-Saksa linnade kaupmehed olid ühenduses Itaalia suurte kaubalinnadega ja toimetasid nende kaudu tulevaid kõrgesti hinnatud Idamaa kaupu Kesk- ja Põhja-Euroopasse. Põhja-Saksa linnad arendasid kaubandust Skandinaavia ja Venemaaga,

Viinaturg keskaja lõpul.

Alam-Reini maade linnad — Inglismaaga. Kaupade edasitoimetamine kauge-male oli väga raske ja ohtlik. Mereteed olid ohustatud vaenuliste võistlejate ja meriröövlite poolt ning kaubalaevad pidid ikka välja sõitma tugevasti relvastatult. Maanteedel oli tunnustatud niinimetatud „teeõigus“, mille järgi ümberlänud koormast „maad puudutanud“ kaup kuulus maavaldajale. Arusaadavalt ei püüdnud maavaldajad teede korrastamise eest hoolt kanda. Feodaalhärradel oli õigus oma maa pii-rides tolle võtta, sildadest

üleminekul võeti sillamaksu. Siia juurde seltsis veel röövlite oht. Siiski andis suurt tulu just kauge-kaubandus ning suurte kaubalinnade kaupmehed said sageli üsna rikkaks.

Kauplemine toimus kindlate seaduste ja kommetsite järgi, mille täitmise järele valvasid raemetnikud. Oli keelatud osta linna väravate ees või enne turu avamist; võõrastele kaupmeestele, „külalistele“, oli kauplemine piiratud erinormidega, eeskätt ei tohtinud võõras võõraga kaubelda.

Vahetuskaubandus kadus aja jooksul ning selle asemele astus *rahamajandus*. Et paljudel maavürstidel ja linnadel olid oma rahad, tekkis vajadus nende vahetamiseks. Rahavahetajate „laudadest“ (Bank) arenesid Itaalias *pangad*, kes hakkasid peale rahavahetamise toimetama ka laenamist ja muid nn. pangaopeeratsioone. Itaaliast levis pangandus Saksamaale ja mujale.

121. **Juudid.** Erilist osa kaubanduses ja rahanduses etendasid *juudid*. Varasel keskajal olid rändavad kaubajuudid peaaegu ainsad kauplejad Kesk- ja Põhja-Euroopas. Hiljem haarasid nad suurelt osalt endi kätte areneva kauge-kaubanduse. Et intresside võtmine laenudelt oli kristlastele kiriku poolt kõvasti keelatud, olid ainsaiks rahalaenajaiks esialgu juudid, kes võtsid tohutuid intresse. Ainult siis, kui kristlasedki kiriku keelust hakkasid üle astuma, kaotasid juudid rahalaenamise ainuõiguse. Kuna vürstid, isegi keiser ja paavst, vajasid juutide teeneid rahalaenajaina või nende laialdasi sidemeid paljudes maades, võtsid nad neid teatava maksu eest erilise kaitse alla. „Juutide kaitse“ oli üks tulusamaid valitsejate õigusi.

Juudid elasid oma kommete järgi, oma eraldatud tänavais või erilinnajaos — *gettos*. Muust linnast oli see ketiga, mõnikord isegi müüriга eraldatud. Seal välja minna võisid nad ainult teatava välise märgiga, kõrge kollase juudikübaraga. Kristlastega abielluda ja kristlikke teenijaid pidada oli neile keelatud. Samuti ei võinud nad maad omandada ega tsunftiliikmeiks saada. Osalt nende petmiste ja liigkasuvõtmise, osalt usu-listel ja tõulistel motiividel olid nad Saksamaal, nagu mujalgi Euroopas, rahva poolt vihatud. Suure meeleeärevuse aegadel, nagu ristisõdade algusel või „musta surma“ ajal, puhkesid laialdased juutide rüüstamised ja tapmised.

122. **Käsitöö.** Käsitöölised, kes ise oma toodetega kauplesid, moodustasid harilikult peaosa linnakodanikest. Iseseisvalt käsitööd teha võis aga ainult see, kes oli vastava tsunfti liige ja selle poolt *meistriks* tunnustatud. Selleks pidi ta teatavad aastad *õpipoisina* meistri juures töötama, mille järel ta tunnustati

selliks. Kui ta hästi oma tööd tundis, pidi ta „rändsellina“ mõneks ajaks võõrsile siirduma ja oma ala meistrite juures töötama. Tulnud tagasi kodulinna, pidi ta esitama oma „meistritöö“, mille põhjal tsunfti meistrid ta pühalikult eneste sekka vastu võtsid. Selleks pidi ta aga tõendama oma „ausat päritolu“. Halva kuulsusega vanemate, timukate jne. pojad ei võinud tsunfti pääseda. Meistrina oli ta „tehtud mees“, võis asutada oma töökoja, võtta endale selle ja õpipoisse.

Tsunft valvas hoolega selle järele, et tsunfti mittekuulujad „vusserdajad“ ei teeks vastavat käsitööd. Ühtlasi vastutas ta tarvitajate ees oma liikmete korraliku töö ja õiglaste hindade eest. *Omavahelise võistluse kõrvaldamiseks* ja kõigile liikmeile töö võimaldamiseks määras tsunft, kui palju võivad meistrid abitööjõudu pidada. Väljaspool kutsetööd pidasid tsunftiliikmed omavahel tihedat ühendust, võtsid osa üksteise perekondlikest sündmustest, esinesid koos rahvapidudel, võitlesid koos linna kaitsmisel, elasid enamasti ühes linnaosas või isegi ühes tänavas. Nii tekkisid Eesti linnadeski tänavate nimed, nagu Kinga, Kullasepa jt. tänavad Tallinnas. Aja jooksul arenes üha enam *tööjaotus* ja tsunftide arv suurenes. Suurenes ühtlasi abitööjõudude hulk, kelle pääsu tsunfti meistrid oma huvides püüdsid takistada. Vastuvõtu-tingimused tehti sihilikult raskeks ja anti eesõigused seniste meistrite poegadele või väimeestele. Väiklaselt valvati eriti „vusserdajate“ järele. Keskaja lõpul kujunes sellega tsunftides sageli kitsarinnaline „tsunftivaim“, selle sõna halvemas tähenduses.

123. *Linnade elu üldilme*. Linnade arv kasvas kiiresti, kuid suuruselt jäid nad maha meieaegseist linnadest. Saksamaal oli ainult vähestes linnades üle kümne tuhande elaniku; kõige suuremas tolle aja Saksa linnas Kölnis oli XIII sajandil umbes 30 000 elanikku. Linn oli ümbritsetud *kaitsemüüri*ga, millest välja ulatusid tornid ja mida piirasid kraavid. Läbi alaliselt valvatud, sageli kahekordsete väravate pääsis linna tänavaille. Need olid kitsad ja kõverad, halvasti sillutatud, vihmasel ajal läbipääsmatult porised. Prügi ja toidujäänused pilluti tänavaille, samuti kuhjus sinna ka sõnnikuhunnikuid,

Nürnbergi linn keskajal. Keskaegne joonis.

sest tänavaid mööda liikus ka kodanike kari igal hommikul linna karjamaale. Suurte pühade eel või kui oli oodata kõrget külalist, maavürsti või kuningat, laskis raad tänavad puhtaks teha ja kõrvaldada linna ääres asetsevast völlast poodute laibad. Puudus ka tänavvalgustus. Ööseks suleti tänavad kettidega ja seal liikudes pidi kaasa võtma tõrvalondi või laterna. Majad olid varemایل aegadel enamasti puust, õlgkatustega, mille tõttu tuleoht oli suur. Hiljem hakati aga üha rohkem kivimaju ehitama. Majad olid kitsad, ülemised korrad ulatusid üle alumiste; jõukamate majade fassaadid olid värvitud ja kaunistatud nikerdustega.

Suurimad majad olid raekoda ja gildimajad, kuid peaehteks olid linnadele siiski kirikud. Suurepärased jumalakojad olid linnale uhkuseks ja nende ehitamise heaks annetamine oli iga ausa kodaniku kohus. Suuri kirikuid ehitati aastakümneid ja -sadu. Nii valmis Kölni toom lõplikult alles XIX sajandil, seitsesada aastat pärast ehitamise algust.

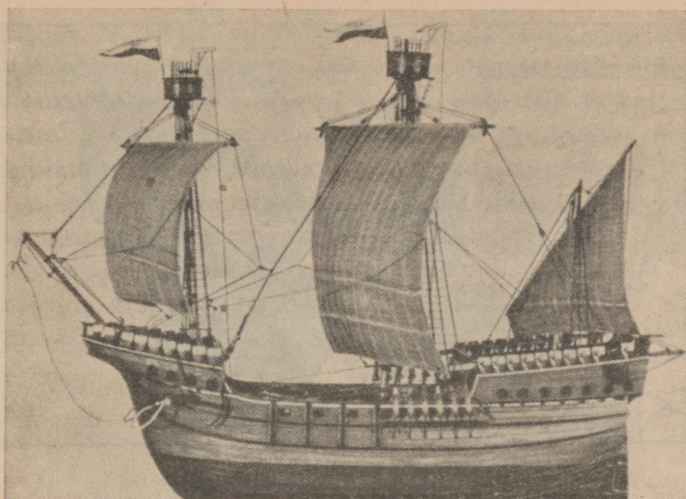
124. **Linnade poliitika.** Linnade suuruse ja jõukuse kasvamisega tõusis ka nende iseteadvus; üha enam püüdsid nad suurendada oma õigusi ja iseseisvust. Oma õiguste ja vabaduste pärast tekkis linnadel pikki võitlusi feodaalhärradega, kes oma ülemvalitsuse õigustest ja vastavaist sissetulekuist ei tahtnud loo-

buda. Täiesti iseseisvaks said riigi- ehk „vabad linnad“, mis asetsesid kuninga maadel ja millel õnnestus saavutada samu õigusi, nagu oli maavürstidel oma maades. Kuningale jäid ainult vormilised ülemisanda õigused.

Riigi kesk võimu nõrkuse ja korralageduse tagajärjel hakkasid linnad looma omavahelisi *liite* oma kaubanduse kaitseks, kuid ka ühiseks oma huvide eest võitlemiseks vürstide ja rüütlite vastu. Nii kujunesid XIV sajandi teisel poolel *Švaabi* ja *Reini linnade liit*. Vürstid, kelle võimule need said ohtlikuks, astusid aga ühiselt nende vastu välja ja jäid võitjaks. Mõlemad liidud lagunesid mõneaastase kestuse järel. Palju suurema tähtsusega oli aga Põhja-Saksa linnade *Hansa-liit*, mis pani *Saksa võimu pikemaks ajaks maksma Balti meres* ja omandas sellega suure poliitilise tähtsuse.

Hansa-liit.

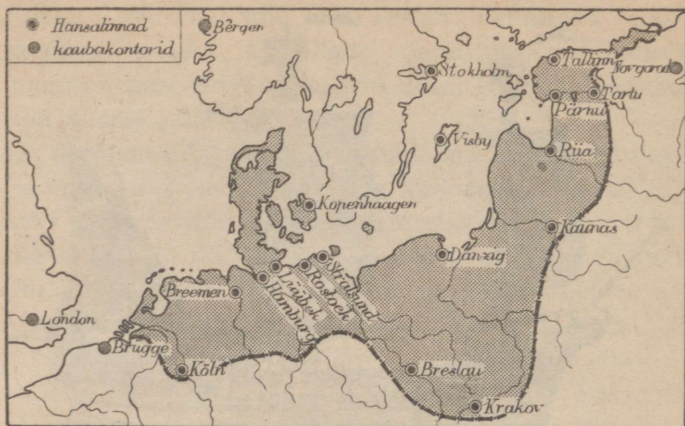
125. **Hansa kaubandus.** Lüübecki asutamisega XII sajandi keskel algas Saksa kaubanduse ja võimu kiire edasitung Balti meres. Siit lähtudes asutasid saksa kaupmehed *Visby* Ojumaa saarel, *Riia*, *Tallinna*, *Tartu*, *Pärnu* Baltimaades; *Rostoki*, *Stralsundi*, *Danzigi jt.* Balti mere lõunarannikul. XIII sajandi jooksul tõrjusid sakslased täiesti kõrvale skandinaavlaste ja teiste rahvaste võistluse ja Balti meri muutus esmajoones Saksa mereks. Seda soodustas omalt poolt Baltimaade vallutamine ja Saksa ordu tegevus. Eriti kasulikku kaubandust arendati Venemaaga Novgorodi kaudu, kust saadi hinnalisi karusnahku, mett ja vaha, tuues vastu lääne tööstussaadusi. Algusest peale esinesid saksa kaupmehed võõrsil üksmeelselt, üksteist toetades ning asutasid ka linnadevahelisi liite kindla koostöö loomiseks. XIV sajandi keskpaigaks oli tekkinud ulatuslik linnadeühing, mille kohta tuli tarvitusele *Hansa* nimetus. Oma hiilgeajal haaras see endasse ligi 80 Põhja- ja Kesk-Saksa linna, kaasa arvatud ka Baltimaade linnad.

Hansa laev (kogge).

Juhtivat osa etendas Lüübek, kus enamasti koos käisid *Hansa-päevad*. Nende otsused olid kõigile liikmeile kohuslikud, kusjuures tõrkujaid ähvardati liidust väljaheitmisega. Oma kaubanduse kaitseks, meriröövlite vastu võitlemiseks, tarbe korral ka sõja pidamiseks, asutas Hansa oma *sõjalaevastiku*. Tähtsaimad Hansa *kontorid* (kauplemiskeskused) asusid *Novgorodis*, *Bergenis*, *Londonis* ja *Brüggēs*. Saksa kaupmehed elasid neis oma linnaosades oma seaduste ja kommete järgi.

126. **Hansa-liit ja Skandinaavia riigid.** Kõige kardetavamaks Hansa vastaseks oli *Taanimaa*, kes ei olnud oma Balti mere suurvõimu plaanidest loobunud. Pärast Valdemar II surma tekkinud sisevõitluste tagajärjel jäi riik küll nõrgaks, kuid tõusis uuesti *Valdemar IV* Atterdagi ajal. Viimane vallutas Ojumaa ja rüüstas rikast Visby linna, kus rahvajutu järgi kulda kaaluti tsentneritega ja isegi „sead sõid hõbedastest moldidest“. Sundist läbisõitvailt Hansa laevadelt nõudis ta kõrget tolli. Lüübeki juh-

Hansa tegevuspiirkond.

timisel võitis aga liidu laevastik taanlasi ja kuningas oli sunnitud Stralsundi rahus a. 1370 kinnitama kõik Hansa privileegid, andma kontrolli Sundi üle Hansale ja tunnustama isegi selle õigust osa võtta oma troonijärglaste määramisest.

Hansa võim oli sellega tõusnud oma kõrgpunkti. Valdemar IV tütre ning järglasel *Margaretel* läks küll korda ühendada kõik kolm põhjariiki *Kalmari unioonis* a. 1397, kuid seegi ei osutunud Hansale ohtlikuks. Pealegi ei suutnud unioon kaua püsida, sest varsti pärast Margarete surma lõi Rootsi iseseisvate valitsejate juhtimisel sellest jälle lahku. Sellest tekkinud võitlused Taani ja Rootsi vahel tulid kasuks Hansa võimule.

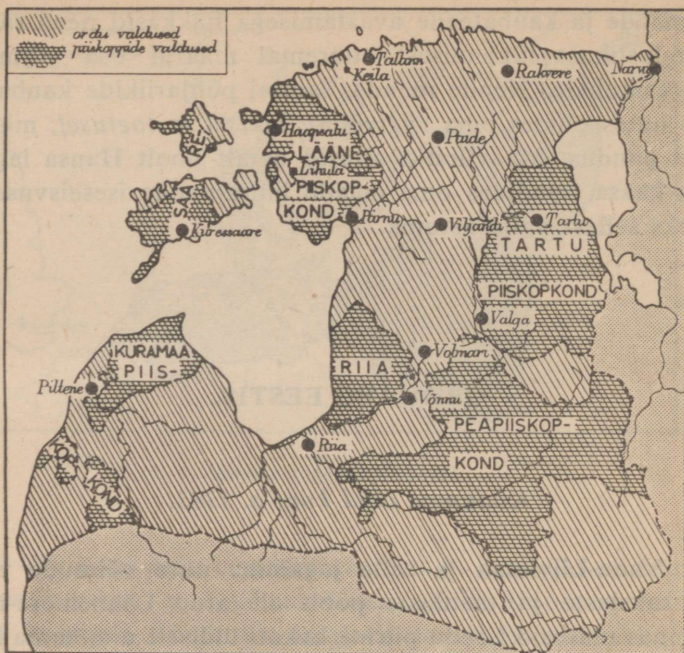
127. **Hansa langus.** XV sajandi lõpust alates hakkas Hansa võim langema, milleks kaasa mõjus terve rida asjaolusid. Veneemaal vägevaks tõusnud *Moskva* riik vallutas ka Novgorodi ja sulges sealse Hansa tähtsaima kaubakontori (1494). XVI sajandi algul tungisid Taaniga liidusolevad *hollandlased* Balti merre ja haarasid enese kätte osa siinsest kaubandusest. Hiljem järgnesid neile *inglased*, kuna Hansa kontor Londonis (Teraseõu) suleti.

Uute maade ja kaubateede avastamisega hakkasid need rahvad kaubanduslikust liiklemisest suuremal määral osa võtma ja tõusid esikohale. Nende maade, samuti põhjariikide kaubandus arenes uutes oludes oma riigivõimu kaitsel ja toetusel, mis aga Hansal puudus. Maavürstid aitasid omalt poolt Hansa lagunemiseks kaasa, sundides oma maade linnu nende iseseisvuse piiramiseks sellest välja astuma.

ORDUAEG EESTIS.

Kodumaa olud kuni a. 1343.

128. Vana-Liivimaa ja selle jagamine uute võimude vahel. Kõiki sakslaste ja taanlaste poolt alistatud Läänemere-maid, mis lõunas ulatusid Leedu piirini, hakati üldiselt nimetama Liivi-maaks. Tänapäeval nimetatakse seda *Vana-Liivimaaks* tema eraldamiseks hilisemast, millal selle nime all mõisteti ainult Läänemere-maade keskosa. Kõige tähtsamaks jõuks nii maa kaitsmisel kui ka valitsemisel kujunes ordu. Kuigi see ametlikult oli läänisõltuvuses Riia piiskopist, hakkas ta varsti iseseisvalt poliitikat ajama ja iseseisvat võimu püüdma. Mõõgavendade ordu koosseis osutus aga nõrgaks oma võimupoliitika ja maakaitse teostamiseks. Vähese liikmete juurdevoolu tõttu oli ta pidanud oma ridu täiendama mitterüütelliku päritoluga, isegi kahtlase kuulsusega isikutega. Ta taotles sellepärast korduvalt ühinemist *Saksa orduga*, mis aga sealtpoolt ei leidnud vastutulekut. Alles siis, kui Mõõgavendade ordu sai leedulastelt raske löögi *Saule* lahingus (1236), teostus paavsti soovil ühinemine a. 1237. Mõõgavendade ordust kujundati Saksa ordu Liivi haru ehk *Liivi ordu*, mis allus Saksa ordu *kõrgemeistrile*. Ordu kui siinse suurima

Vana-Liivimaa orduaja lõpul.

poliitilise võimu järgi nimetatakse kogu ajastut, mil Vana-Liivimaa moodustas teatava terviku Saksa-Rooma riigi osana, orduajaks (1227—1561).

Vallutatud maade jagamisel tekkisid kohe tülid ning võitlused sakslaste ja taanlaste vahel. Maa tagasivallutamine pärast viimast suurt eestlaste vabastuskatset oli teostatud peamiselt sakslaste poolt, kes Taani valdusi enam ei tahtnud tagasi anda. Tüli lahendamiseks ning maa olude üldiseks korraldamiseks saatis paavst oma legaadi *Modena piiskopi Wilhelmi* (1225), kes otsustas tüliarused Põhja-Eesti maakonnad võtta paavsti otsese valitsemise alla, moodustades sellega siia erilise *kirikuriigi*. Seda

omapärasest ja kaugeleulatuvat plaani ei suutnud aga paavsti poliitika läbi viia, peamiselt ordu sihikindla vastuseisemise tõttu. Kui a. 1227 langes Valdemar II-se võim Põhja-Saksa maakondades Bornhövedi lahingu tagajärjel, vallutasid sakslased ka Põhja-Eesti koos Tallinnaga, kusjuures kogu maa peale Läänemaa sai ordu omaks. Paavsti survele pidi ta aga hiljem Harju- ja Virumaa ühes Tallinnaga Taanile tagasi andma (Stensby leping a. 1238).

Suurema osa Vana-Liivimaast jagasid omavahel ordu ja piiskopid. Kuigi esialgse kokkuleppe kohaselt ordu pidi saama kolmandiku vallutatud aladest, kujunesid aja jooksul tema valdused suuremaks piiskoppide omadest. Eestlaste alal langesid ordule esialgu Järvamaa ja Sakala, pealeselle liivlaste ala põhja pool Koivat ja suurem osa kurelaste ja semgallide aladest (Kuramaa). Piiskoppidest oli kõige suurema võimuga *Riia piiskop*, kes XIII sajandi keskel (1255) ülendati *peapiiskopiks*. Talle kuulus enamik liivlaste ja lätlaste aladest Väina ja Koiva vahel. Tema kõrvale loodi Vana-Liivimaale veel *neli* piiskopkonda. *Tartu* piiskopi ilmliku võimu alla kuulus Ugandi ja põhja pool Emajõe sellega ühenduses olevad väikesed maakonnad, kuna tema vaimulikule valitsemisele allus kogu Lõuna-Eesti. *Saare-Lääne* piiskopile läksid Lääne- ja Saaremaa ühes teiste saartega. XIII sajandi keskel pidi ta aga osa oma valdustest nii Saare- kui ka Läänemaal, Muhumaa ja osa Hiiumaast loovutama ordule, säilitades neis ainult oma kirikliku võimu. *Tallinna piiskopi* vaimuliku valitsemise all olid Harju-, Viru- ja Järvamaa, kuna ilmlikku valitsemisvõimu tal ei olnud. Väljaspool eestlaste ala oli veel *Kuramaa* piiskopkond. Piiskoppide maad asetsesid võrdlemisi väikeste osadena üksteisest lahus, kuna ordu maad olid omavahel ühendatud, mis neile kindlustas esimeste suhtes strateegilise üleoleku.

Kõrgeima võimuna Vana-Liivimaa olude ja maahärrade omavaheliste suhete korraldamisel etendas *paavst* tähtsat osa. Oma tahet siin täiesti läbi viia ta siiski ei suutnud, ja paavstivõimu

langemisega XIV sajandi algusest alates vähenes ta mõju ka siin. Kõrgemad maahärrad, Riia peapiiskop, piiskopid ja Saksa kõrgemeister, allusid riigivürstidena ka *Saksa-Rooma keisrile*, kuid juba XIII sajandi esimesel poolel oli keisrivõim langemas ja interregnumist alates kaotas ta Vana-Liivimaa kui kaugel piirmaa suhtes täiesti oma tähtsuse.

129. **Välissuhted.** Hoolimata omavahelistest tülidest maade ja võimusuhte pärast olid maahärrad välisvaenlase suhtes hariplikult üksmeelsed. Lõunas olid peavaenlased *leedulased*, kes korduvalt sooritasid Liivimaale laastavaid rüüsteretki, kuna idas kestsid edasi vaenusuhted *venelastega*. Pääsnud võimule Baltimaades ja Soomes, püüdis katoliku kirik siit Venemaale edasi tungida. Kahelt poolt ettevõetud pealetungi aga tõrjus tagasi Novgorodi vürst *Aleksander* (Nevski). Aastal 1240 lõi ta Neeva jõe ääres piiskop Tooma juhtimisel Ingerisse tunginud rootslasi ja kaks aastat hiljem ordu väge ning selle eesti abivägesid Peipsi *jäälahingus*. „Ja eestlasi langes arvutult, aga sakslasi 400, aga 50 saadi vangi ja toodi Novgorodi,“ jutustab sellest vene kroonika. Selle õnnetult lõppenud lahingu järel loobus ordu oma vallutuspüüdeist Venemaal, kuigi vastastikused retked jätkusid ka edaspidi.

130. **Maa valitsemine. Läänimehed.** Maa valitsemine kujunes erinevalt üksikute maahärrade maades, üldiselt aga pääsis siin maksvusele *lääninduskord* Saksamaa eeskujul.

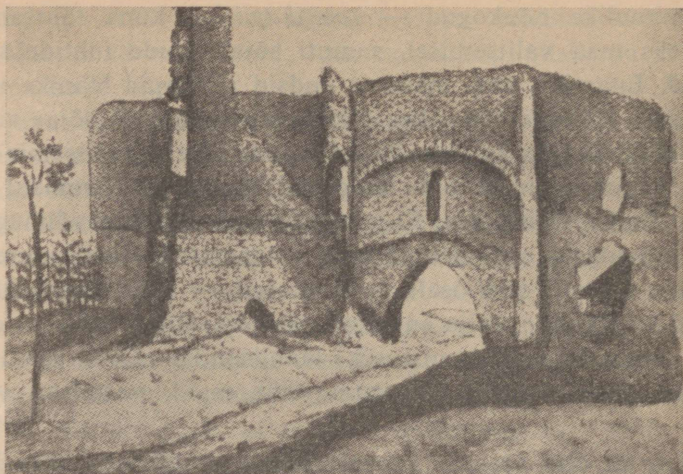
Ordu kõrgemaiks võimukandjaiks Liivimaal oli Liivi *maameister*, kellele allusid teised orduülemad, *käsknikud* — *komtuurid* ja *foogtid*. Nende asukohtadeks olid linnused, mis ehitati enamasti endiste eesti linnuste asemele ja mis said uuteks maa valitsemise ja kohtumõistmise keskusteks. Orduvennad elasid linnuseis koos *konventidena* oma ordureeglite järgi. Nende arv ei olnud suur — keskmiselt kõikus kogu Liivi rüütelvendade arv 300 ümber.

Ka piiskopid ehitasid oma asukohtade ja võimu kindlustamiseks linnused. Nende nõuandjaiks ja abilisteks kiriklikes asjus

olid vaimulike nõukogud — *toomkapiitlid*, kuna tähtsamaiks abilisteks maa valitsemisel, samuti sõjajõudude juhtideks olid foogtid. Enamiku oma maadest andsid piiskopid lääniks *vasallidele* ehk läänimeestele, kes olid kohustatud neid sõjas aitama ning kelledele läks ka läänistatud maade tegelik valitsemine. Ka Taani kuningas andis oma valdused Harju- ja Virumaal enamasti lääniks vasallidele. Et viimaste side riigi keskviimuga oli nõrk, saavutasid eriti nemad maa valitsemisel varsti suure iseisvuse. Läänid olid osalt üsna suured — sageli anti lääniks terveid kihelkondi. Palju enam oli aga *väikelääne*, mille valdajad olid kohustatud ratsateenistuseks läänisandale. Ordu, kes ise oli sõjaline organisatsioon, läänistas vähe maid, peamiselt väikelääne.

Rahvuselt olid vasallid suures enamuses *sakslased*. Ka Taani kuninga vasallide seas Harju- ja Virumaal oli taanlasi võrdlemisi vähe (umbes 18 %). Ka eestlasi pääsis vasallide hulka, näiteks Harju-Viru vasallide seas oli alguses eestlasi vähemalt 4 %. Enamasti kuulusid nad väikeläänimeeste hulka.

131. **Mõisade tekkimine.** Esialgu elasid vasallid maahärrade linnuseis ja külastasid ainult paar korda aastas oma läänimaid, et vastu võtta neile määratud andameid. Neil puhkudel oli kombeks pidada koos talupoegadega ühiseid söömaeagu, nn. *vakusepidusid*. Kogu maa oli aga endiselt talupoegade kasutada, kuna kõrgem valitsuse- ja kohtuvõim kuulus maahärrale — piiskopile või Taani alal kuninglikule asevalitsejale Tallinnas. Aga juba XIII sajandi teisel poolel siirdusid vasallid oma läänidesse ja asutasid sinna *mõisad*, võttes endile nende järgi sageli ka uued nimed. Mõisamaad saadi osalt ostu või lepingu teel seniseilt omanikelt, osalt uudismaa harimise või sõdade, senise omaniku lahkumise jne. tõttu peremeheta jäänud maadest, mida läänõiguse järgi vasall võis omandada. Kuid *kasutades maahärrade nõrka järelevalvet* hakati tarvitama ka omavoli ning talumaid omandama ähvarduse ja vägivalla teel, sundides talupoegi oma kohtadelt lahkuma. Kõige rohkem esines sellist *talumaade mõi-*

Rõngu vasallilossi varemed.

sastamist Harju- ja Virumaal, kus maahärra kauguse tõttu vasallide omavoli võis suureks kasvada. Mõisu asutasid ka maahärrad ise. Tekkisid piiskoppide ja ordumõisad, millede majapidamist juhtisid vastavad ametnikud (opman, junkur) ning millete sissetulekud läksid täieliselt maahärrale.

Vasalli *elamu* oli vanemal ajal üsna lihtne, korstnata tare, millest suits ukse kaudu välja pääsis. Ka ei olnud majas rohkem kui üks köetav ruum. Harilikust talumajast erines mõis oma suurusega, kõrvalhoonete arvuga ja kindlustatud ümbrusega. Mõisa hoonestik oli ümbritsetud tugeva puutaraga, mis andis mõisale linnuseaolise iseloomu. Aja jooksul said läänimehed rikkamaks ja hakkasid ehitama kivimaju, isegi tõelisi linnuseid. Muidugi olid ka mõisas elavad inimesed enamikus maa pärisrahvast. Saksa läänimehe mõisas elas harilikult ainult kaks saksa perekonda, nimelt mõisahärra enda ja valitseja (opmani) oma.

Vasallid said oma läänid alguses meesläänidena, mis läksid läänivaldaja surma järel maahärrale tagasi ning mille see siis harilikult tema pojale edasi läänistas. Aja jooksul läks aga vasallidel korda oma pärimisõigusi laiendada. Maahärrade alatiste omavaheliste võitluste puhul vajasisid nad oma vasallide kindlat poolehoidu ja toetust. Selleks rahuldasid nad nende uute õiguste nõudmisi ja kinnitasid seda nn. „armukirjades“. Lääni päritavus laiendati aja jooksul ka tütardele, siis ka kaugemaile sugulastele, kuni lään tegelikult muutus *põliseks omandiks*. Samuti laiendasid vasallid oma teisi õigusi (immunitete), saavutades muu seas *täielise kohtuvõimu oma talupoegade suhtes*.

132. **Uute võimude suhe eestlastega.** Võitluse ajal pealetungivate sakslastega ja taanlastega sõlmisid üksikud „maad“ (maakonnad) nendega korduvalt *lepinguid*, mis pidid jääma edaspidiste vastastikuste vahekordade aluseks. Sellised lepingud sõlmiti ka maa lõplikul alistamisel. Vastavalt olukorrale kujunesid need erinevalt üksikuis maakondades, alates *võrdlepinguist*, kus eestlased säilitasid võrdse lepinguosalise seisundi, lõpetades *alistumislepingutega*, mille järgi nad ei saanud esitada omalt poolt olulisi lepingutingimusi, vaid pidid alistuma võitja poolt määratud tingimustel. Kõige suuremasse sõltuvusse sattusid Lõuna-Eesti maakonnad *Ugala* ja *Sakala* ühes põhjapoolsete väikeste maakondadega, mis vabadusvõitluses olid kõige rohkem kannatada saanud ja pärast viimast vabastuskatset (1223) olid sunnitud sõlmima alistumislepingud. Harju- ja Virumaa alistasid lõplikult *vasalliteedilepingu* alusel, samuti Lääne- ja Saaremaa, kus aga määratud kohustused olid võrdlemisi kerged. Nende lepingute järgi tunnustasid eestlased kõrgeima võimuna oma maal maahärrasid, kaotades iseseisva poliitilise tegutsemise õiguse, nagu õiguse sõda alustada või iseseisvalt lepinguid sõlmida. Üldiselt jäi aga nende ühiskondliku elu aluseks endine *eesti õigus*, kuivõrd see vastas ristiusu nõudeile ja uuele poliitilisele korrale. Samuti *säilitasid eestlased oma isikliku vaba-*

duse, maa ja varanduse. Ka uue valitsemisüsteemi loomisel pidid maahärrad arvestama maa kombeid ja vanemate õigusi.

133. **Eesti talurahva olundi kujunemine.** Baltimaadesse asunud sakslased moodustasid siin võrdlemisi hõreda *valitseva kihi* — ordurüütliid, läänimehed ja vaimulikud oma lähemate abilistega. Linnuste juurde tekkisid linnad, kuhu kodanikena asusid saksa kaupmehed ja käsitöölised. Saksa talupoegi siia suurel hulgal ei koloniseeritud, osalt kaugel vahemaa ja soodsa maaühenduse puudumise, osalt siinse kliima ja karmide olude tõttu, mis saksa talupoegi ei meelitanud. Rõhuva enamiku rahvastikust moodustasid edaspidigi eesti talupojad. Nende välised elutingimused esialgu märgatavalt ei muutunud, kuid aja jooksul, *läänindussüsteemi väljakujunemisega, hakkas halvenema nende õiguslik ja sotsiaalne seisund*, nagu see oli toimunud ka mujal Lääne-Euroopas.

Aegapidi mitmesugused *kohustused* uute võimude vastu kasvasid. Tuli maksta *kümnist* maahärrale või tema vasallile — kümnes osa viljasaagist. Peale selle tuli ülal pidada preestreid ja maksta neile vaimulike talituste eest, nagu ristimine, matmine ja laulatamine. Kuna kohtupidamist hakkas nüüd juhtima maahärra, ta ametnik või vasall, hakati neile *kohtumaksu* maksma. Maksudele lisandusid mitmesugused töökohustused kirikute, linnuste ja teede ehitamisel. Kui tekkisid mõisad, pidid talupojad hakkama mõisa töö juures abistama — kujunes *teokohustus*. Esialgu oli see kohustus üsna väike — üksikud päevad aastas —, kuid mõisapõllu suurenemisega ja vasallide võimu kasvamisega kasvas ka nõutavate teopäevade hulk. Sõja korral olid talupojad kohustatud koos isandatega *sõtta minema*.

Kõige olulisemaks uuenduseks, mis alistumisega sakslastele ja taanlastele tuli eestlaste ellu, oli ristiusu vastuvõtmine ja sellega ühenduses olevate kommete ja seaduste täitmine. Et ristiusustamine oli toimunud sunniviisil, jäi see pikaks ajaks enam-vähem väliseks ega suutnud rahva hinges juurduda. Veel kaua elasid mälestused endisest usundist, kombeist ja nendega ühen-

duses olnud esivanemate vabadusest. Raskenevad koormused ja seniste õiguste rikkumised aitasid neid elustada ja õhutada vastu-panu, mis aeg-ajalt paisus jõuga vastuhakkamiseks. Oli küll ka neid, kes uue usu olid tõeliselt omaks võtnud ja saanud isegi selle innustunud pooldajajaks, aga nende kõrval oli rohkesti tead-likke vastaseid, kes olid vaenulised mitte ainult võõraste, vaid ka oma rahvusest ristiusu-pooldajate vastu. Vastuhakkamiste puhul olid need loomulikult õhutajajaks ja esimesiks võitlejajaks, kes ka teisi püüdsid kaasa tõmmata. Järjekindlalt *ebaõnnestunud vabastuskatsed olid aga üheks teguriks, miks eestlaste olund järk-järgult halvenes.*

Eestlaste korduvaist vastuhakkamistest Saksa võimu esimese sajandi jooksul on kõige enam andmeid säilinud Saaremaa kohta. Mälestused endis-
test aegadest säilisid saarlaste juures eriti visalt ja nende saare seisukoht äratas neis ikka jälle lootusi enda vabastamiseks soodsal momendil. Pärast *Saule* lahingut (1236), kus Mõõgavendade ordu sai leedulastelt lüüa, vabas-
tasid saarlased endid ja heitsid ära ka ristiusu. Alles nelja aasta pärast suutis ordu oma võimu maksma panna, sõlmides saarlastega *lepingu*. Selle järgi pidid need jälle ristiusu vastu võtma ja täitma võrdlemisi mõõdukaid kohustusi. Hiljem kergendati saarlastele lepingutingimusi, arvatavasti selleks, et nende seas uuesti algavat käärimist vaigistada. Selle järgi pidid nad ordut sõjaliselt abistama, suvel laevadega, talvel ratsa, ainult siis, kui sellele „vägivaldselt ja õigustamatult“ kallale tungitakse. Kui aga ordu võitluses leedulastega sai *Durbe* lahingus (1260) raske kaotuse osaliseks, tegid saar-
lased uue vabastuskatse. Suure ordu, piiskoppide, taanlaste ja maa päris-
rahvaste sõjaväega vallutati Kaarma linnus ja alistati saarlased uuesti. Sõl-
miti rahuleping, mille järgi nende õigused jäid palju piiratumaks endistest. Kõige suurema ulatusega ja kõige raskemate tagajärgedega oli aga Põhja-
Eesti ja Saaremaa talupoegade üldine vastuhakkamine aastal 1343.

134. Eesti talupoegade vabastuskatse a. 1343. XIV sajandi esimesil aastakümneil oli eesti talurahva seisund tunduvalt halvenenud. Venelaste ja leedulaste rüüsteretked olid maad laastanud ja a. 1315 tabas maad suur viljaikaldus ning kohutav näljahäda. Sellistel aegadel laenasid hädasolevad talupojad vilja

ja loomi läänimeestelt, sattudes nii nende *võlglasteks*. Seda olukorda kasutasid viimased talupoegade vabaduse kitsendamiseks. Võlglane ei võinud enne võla tasumist läänimehe maalt lahkuda. Eriti raskeks kujunes Harju- ja Virumaa talupoegade olukord, kus vasallid võisid talitada täiesti omavoliliselt, suurendades makse ja teokoormust ning koheldes talupoegi alandavalt. Viimased ei olnud aga oma endisi vabadusi veel unustanud ning vaen vägivaldsete võimumeeste vastu kasvas. Harjumaal valmis selles olukorras üldise vastuhakkamise kava, mille *eesmärgiks oli täieline vabanemine seniste isandate võimu alt*.

Võitlus puhkes 1343. aasta jüriööl märgutule järgi, milleks süüdati maja ühel mäekünkal. Talupojad tungisid mõisadesse ja tapsid kõik sakslased ja taanlased, keda kätte said. Tapeti ka mungad *Padise* kloostri ja klooster süüdati põlema. Põletati isegi kirikuid ja kabeleid. Selle järel läksid talupojad kümnetuhandemehelise väega *Tallinna piirama*. Nad valisid endi keskelt *neli kuningat*, ehtisid neid kullatud kroonide ja kuldvöödega. Et nad oma jõududega ei lootnud lõplikku võitu saavutada, saatsid nad saadikud *Soome Turu foogti* juurde abipalvega, lubades end anda Rootsi valitsuse alla. Foogt lubaski varsti suure väega Tallinna alla ilmuda. Harjust levis mässutuli ka *Läänemaale*, kus samuti põletati mõisad ja tapeti isandad, mille järel asuti Haapsalu linnust piirama.

Põgenema pääsnud sakslased ja taanlased pöördusid abipalvega ordumeister *von Dreilebeni* poole, kes oli just sõjas vene-lastega ja piiras Irboskat. Ordule oli tulnud soodus võimalus ammuihaldatud Harju- ja Virumaa endale võitmiseks, pealegi oli mäss levinud ka sakslaste alale, Läänemaale, ja ähvardas kaasa tõmmata teisi maakondi. Aja võitmiseks otsustas ordumeister astuda eestlastega läbirääkimisse. Ühe orduvenna kaudu kutsus ta nende esindajaid Paidesse, kus ta ütles tahtvat mässu põhjusi uurida, ja kui sakslased selles süüdi on, hoolitseda, et kõik asjad jälle heaks saaksid. Eestlastele oli kutse meele järgi ja nad võtsid selle vastu.

Mai algul ilmuski ordumeister suure sõjaväega *Paidesse* ühes paljude tähtsate orduisandatega ja Tallinna piiskopiga. Sinna tulid ka eestlaste neli kuningat kolme sulase saatel. Läbirääkimisi aga tõeliselt ei tulnudki, sest ordumeister võttis eestlaste kuningaid ainult kui mässavaid talupoegi valjule ülekuulamisele. Nagu jutustab kaasaegne kroonik, olevat kuningad ordumeistri küsimusele, „miks nad siis sakslasi, noori ja vanu, nii armutult on tapnud ja surnuks löönud“, vastanud, „et neid olevat nii kaua piinatud ja vaevatud, et nad ei ole suutnud seda enam kauemini sallida ja taluda“. Ordumeistrile olevat nad valmis sõnakuulelikud olema, kui see tahaks neid oma alamaks võtta. Junkruid ega isandaid endile nad aga enam ei tahtvat. Ordumeister vihastus ja käskis eestlaste saadikud vangistada. Need hakkasid aga vastu ja tapeti juuresolevate orduisandate poolt.

Nii kaotasid eestlased, kes ordumeistrit liialt olid usaldanud, oma juhid, mis halvas nende edaspidist tegevust. Ordumeister siirdus nüüd kiiresti Tallinna poole, kusjuures tal oli väiksemaid kokkupõrkeid talupoegade salkadega. Suurem võitlus oli *Kanavere rabas*, kuhu ordumeistrile oli vastu tulnud arvukas eestlaste väesalk, mis aga lühikese võitluse järel peaaegu täiesti hävitati. Ordumeistri lähenemisel oli Tallinna juures asuv eestlaste peavägi juba usu võidusse kaotanud. Segadust selles aitas suurendada ordumeistri esialgne ettepanek relvad maha panna ja vabatahtlikult alistuda. Kui orduülemad siiski otsustasid kallale tungida, et mässajaid talupoegi karistada, ei suutnud eestlaste vägi kuigi suurt vastupanu osutada. Verises tapluses *Sõjamäe raba* juures langes lühikese ajaga ligi 3000 meest, kuna teised laiali põgenesid. Taani võimude palvel võttis ordumeister Tallinna nüüd oma kaitse alla ja läks edasi Läänemaale, kus eestlased ta ees ilma suurema võitluseta laiali põgenesid. Mõni päev pärast lahingut Tallinna all jõudsid küll pärale *Rootsi väed Turu ja Viiburi foogti juhtimisel*, kuid oli juba hilja. Turu foogt tuli Tallinna rae loal maale; nähes aga, et ordu võim siin tugev on, tegi rahu ja lahkus.

Harju- ja Läänemaa eeskujul toimisid ka saarlased omal maal. Jaagupipäeval a. 1343 tapsid nad kõik kohalviibivad sakslased ja asusid *Pöide* linnust piirama. Kaheksapäevase piiramise järel linnus alistus tingimusel, et piiratavail lubataks sealt vabalt lahkuda. Kuid saarlased ei suutnud oma viha taltsutada ega pidanud lubadust: kui linnusest lahkujad olid minemas, visati nad kõik kividega surnuks, nende seas foogt viie orduvennaga. 1344 aasta talvel tegi ordumeister üle kinnikülmunud väina sõjakäigu Saaremaale ja vallutas saarlaste poolt ehitatud linnuse kogu päeva kestnud vihases võitluses. Sula kartusel pidi ta aga varsti lahkuma ja viis Saaremaa taasvallutamise lõpule järgmisel talvel.

1343. aasta võitlus oli eesti talupoegade viimne suur katse oma endist vabadust tagasi võita. Alustades võitlust olid nad oma jõudu üle hinnanud, ühtlasi arvestanud ka välisabi, mis aga hilines. Oma jõududega ei võinud sõjas harjumatud ja viletsalt relvastatud talupojad kaua võidelda oma-aja parima rüütliväega. Eestlaste inimkaotused neis võitlustes olid suured, samuti said kannatada nende külad. Sellest peale rauges eestlaste vabadustung ning nad alistusid olukorrale, mis kujunes neile mitmeti ebasoodsamaks kui enne.

Nende sündmuste tagajärjel aga kasvas ordu võim. Taani kuningas Valdemar IV jõudis veendumusele, et ta ei suuda neid kaugeid maid enam enda käes hoida, ja müüs nad Saksa ordule a. 1346. Harju-Viru läänimehed said nüüd ordu vasallideks. Seni saavutatud suurtest õigustest nad enam ei loobunud, vaid suutsid neid edaspidi veelgi laiendada.

Talurahva seisundi edaspidine kujunemine.

135. **Talurahva olukorra halvenemine.** Pärast 1343. aasta suurt vabastuskatset ei pidanud vasallid enam kinni eelmisel sajandil eestlastega sõlmitud lepingute tingimustest. Nagu mujal,

muutusi siingi ülemkihtide eluviisid luksuslikemaks ning püüti kõigiti suurendada oma sissetulekuid, eriti rahatulusid. Kui varem mõisapõllud olid väikesed, hakati neid nüüd kiiresti laiendama, kusjuures talupoegadele veeretati üha suuremaid koormusi. Sellega ühenduses *kitsendati* järk-järgult talupoja *isiklikke õigusi*. Orduaja lõpuks, XV sajandi teisel poolel ja XVI sajandi algul, oli endine eesti vaba *talurahvas oma suures enamikus muutunud pärishärradest sõltuvaiks päristalupoegadeks*. Pääsis mõjule sama ühiskondlik nähtus, mis ühenduses lääninduskorraga oli toiminud *peaaegu kogu Lääne-Euroopas*, kus ka, samuti kui Eestis a. 1343, puhkesid aeg-ajalt talupoegade vägivaldsed endavabastamise katsed. Kaasa mõjus siin vasallide võimu suurenemine maahärrade arvel, kes ei olnud enam suutelised nende omavoli pidurdama.

136. **Maksud.** Maksud, mis nimeliselt jäid endisteks, kasvasid aegamisi. Kümnnise nime all pidi talupoeg nüüd maksma kuni neljandiku oma viljasaagist, millele juurde tuli veel karjakümnis. Sellena pidi talupoeg vasallile (mõisnikule) andma iga kümenda noore looma. Et selle arvutamine tegelikus elus oli üsna raske, asendati karjakümnis hiljem rahamaksuga. Rahamaksuna seati talupidajaile sisse *maamaks*, maata talupoegadele *isikumaks*, mida kohati laiendati ka talupidajaile. Eriliseks kohustuseks kujunes vakusepidu korraldamine, mis jäi ainult talupoegade ülesandeks, kuna varem ka isandad olid omalt poolt kaasa aidanud. Peale mõisamaksude tuli talupojal preestri ülalpidamiseks viia *preestrivilja*. Orduaja lõpu poole kadus talupoegade sõjakohustus, sest hakati, nagu samal ajal Lääne-Euroopas, kasutama kutselisi palgasõdureid, keda enamasti palgati Saksa-maalt. Sellest tekkinud kulude katteks maksid talupojad *meistri- raha*.

Talupoegade maksud ei olnud kaugeltki ühtlased, vaid olid ühes mõisas suuremad, teises väiksemad. Harilikult olid nad *suuremad läänimeeste mõisades* maahärrade omadega võrreldes. Üldiselt sai mõisnik oma peasissetuleku talupoegade maksudest,

mis vahel mitmekordselt ületasid mõisa oma majapidamise tulud.

137. **Teokoormus.** Ühes maksude tõusuga kasvas ka teopäevade arv. Kui XIII sajandi lõpul nõuti ainult üksikuid teopäevi aastas adramaa pealt, kasvas see kohustus nüüd mitmekordseks. Siingi esinesid suured vahed, eriti maahärrade ja läänimeeste mõisade vahel. Kui Tallinna linna ja Padise kloostri mõisades nõuti aastas adramaalt ainult 6—9 päeva tegu, tõusis see arv eramõisades sadadesse. XVI sajandi esimesel poolel nõuti paljudes mõisades adramaatalult rakmeteolise saatismist *igal tööpäeval* nädalas. Peale tavalise teo nõuti veel *korrategu*, mis tähendas talude kohustust kordamööda saata inimesi mõisa mitmesuguste ülesannete täitmiseks, nagu loomade karjatamine, ehitustööd jne. Teatavaks kohustuseks muutusid ka *talgud*. Mõnede kiireloomuliste hooaja-tööde tegemiseks, nagu heinategu või viljalõikus, kutsus mõis tööle kõik oma talupojad, neid selle eest söögi ja joogiga kostitades, millele õhtul järgnes rahvapidu. Esialgu oli talgul käimine vabatahtlik, orduaja lõpul tehti see aga sunduslikuks.

138. **Sunnismaisuse tekkimine.** Maksude ja teokoormuste suurenemise tagajärjel raskustesse sattunud talupojad lahkusid sageli oma taludest ja asusid mujale, kus olud paremad olid. See oli aga kahjuks mõisale, kes sellega kaotas maksumaksjad ja tööjõud. Sellepärast püüdsid härrased juba varakult *talupoja lahkumist talust teha olenevaks oma loast*. Üsna kergesti võis seda läbi viia talupoegade suhtes, kes olid mõisale võlgu, kas tasumata jäänud maksude või hädaajal võetud laenude tõttu. Raskete aegade järel oli aga selliseid võlglasti palju, mõneski mõisas enamik talupoegi. Nende suhtes oli kehtiv kord, et nad mõisniku loata ei tohi lahkuda, enne kui nad oma võla on tasunud. Sageli pidi talupoeg seda vandega töötama. Siiski püüdsid võlgadesse langenud talupojad põgeneda linnadesse või teistesse mõisadesse, et võlast ja raskest olukorrast vabaneda. Linnad vajasid tööjõudu ega andnud neid välja. Kui nad „aasta

ja päeva“, mida loeti aasta ja kuus nädalat, olid linnas elanud, võisid nad saada linnakodanikeks. Ka mõisnikud võtsid sageli meeeldi vastu teiste juurest põgenenud talupoegi, sest nemadki vajasid töökäsi. Endine peremees aga otsis põgenenud talupoega ja nõudis seda tagasi. Sellistel puhkudel kujunes XIV sajandi teisel poolel kombeks lahendada tüliküsimusi põhimõttel „*mees või võlg*“, s. t. uus peremees pidi endisele selle nõudmise peale talupoja tagasi andma või tema võla tasuma. XV sajandi algul kuulutati see üldiseks seaduseks, ainult suured linnad, nagu Tallinn, ei tahtnud tunnustada seda endi kohta kehtivaks. XV sajandi lõpul ja XVI sajandi algul aga võtsid mõisnikud omavahelistes lepetes vastu otsused, mille järgi *põgenenud talupoeg tuleb nõudmise korral tingimata välja anda*. Ei tehtud ka enam vahet võlglaste või mittevõlglaste vahel, vaid koheldi *kõiki taluperemehi* kui mõisniku võlglasi. Sellega olid nad kinnistatud *maa külge, muutunud sunnismaiseks*. XVI sajandi teisel poolel laiendati sunnismaisus ka teistele talupoja-kihtidele.

Sunnismaisusega oli talupoeg kaotanud vaba liiklemise õiguse ja muutunud sõltuvaks oma pärishärrast. Hakkas esinema isegi talupoegade kinkimise ja müümise juhtumeid ilma maata. Siiski ei olnud ta sellega veel pärisorjaks muutunud, sest tal oli teatavaid õigusi, mis pärisorjuse mõistega ei sobi. Tema kasutada olev *maa* jäi ka edaspidi tema *omanduseks*, samuti oli tal täieline õigus oma *töösaadustele* ja *vallasvarale*. Kuid orduaaja lõpul hakati piirama ka talupoja omandiõigust, nimelt nõudsid mõisnikud, et talupojad oma müüdavaid saadusi pidid esmajoones neile pakkuma ja võisid neid vabalt müüa alles viimase keeldumisel; samuti pandi maksma teatavad mõisniku hooldamisõigused talumaa suhtes.

Üheks tähtsamaks põhjuseks nii Eestis kui ka mujal, mis mõisnikel võimaldas talupoegade õiguslikku seisundit halvendada ja nende tunnustatudki õigusi rikkuda, oli asjaolu, et nad omasid omal maal ühtlasi *kohtuhärrust*. Maahärrade foogtikohute asemele astusid läänistatud maades mõisakohtud. Foogt või

läänimees mõistis kohut koos talupoegadest kaasistnikkudega — „õiguseleidjatega“, kelledeks olid alguses maa vanemad, hiljem vanemad talupojad. Alguses oli võimalus ka maahärrale edasi kaevata, mis aga hiljem kujunes väga piiratuks.

139. **Talupoegade kihistus. Majanduslik seisukord orduaja lõpul.** Eesti talurahvas, moodustades ühe seisuse, jagunes siiski mitmeks kihiks. Üksikud eestlased olid algul pääsnud suurläänimeesteks, kuid varsti sulasid need täiesti saksa soost kõrge- maisse kihtidesse. Rohkem oli eestlasi väikeläänimeeste ehk *maavabade* seas. Need, enamasti endised vanemad, olid saanud oma talud lääniõiguse alusel ning olid kohustatud ratsateenituseks läänihärra sõjaväes, olles vabastatud kõigist muudest kohustustest. Eriti palju oli neid ordu maa-alal, kus suurlääne oli vähe. Üsna rohkesti oli ka *vabatälupeogi*, kes maksid kindlat aastamaksu, olles vabad muudest kohustustest. Nende hulka kuulus seppi, möldreid, kõrtsmikke, kupjaid jne. Enamiku talupoegadest moodustasid *adratalupojad*, taluperemehed, kes olid kõigi eeltoodud kohustustega seotud ja kelle suhtes kõige enne sunnismaisus kehtima pandi. XV sajandi algupoolel tekkis uus talurahvakiht, keda nimetati *üksjalgadeks*. Need olid väiketalu- pojad, kellede põllulapid asetsesid väljaspool külakonda metsa- ja võsamaadel. Oma nimetuse olid nad arvatavasti saanud sellest, et tegid alguses mõisategu ühe päeva nädalas. Maata talupojad olid *talusulased* ja *vabadikud*. Sulased olid aastapalgalised ja maksid peremehe kaudu mõisa väikest maksu. Nad ei tohtinud enne tähtaega lahkuda; kui keegi seda tegi, oli peremehel õigus teda tagasi nõuda. Vabadikeks olid saunikud, kalurid, maakäsitöölised jne., kes samuti täitsid väiksemaid kohustusi mõisa vastu.

Orduaja esimesil sajandeil säilis ka endine sõjavangidest ja võlaorjadest tekkinud *orjade* ehk *träälide* kiht. Nende arv aga vähenes ja XV sajandi algul hakkas kirik hoogsasti võitlema *orjuse kaotamise eest*. Träälidele anti õigus end vabaks osta ja kedagi ei tohtinud üle 10 aasta orjuses pidada. XV sajandi kesk-

paiku *kaduski träälide kiht*. Enamasti sulasid nad üksjalgade ja maatatalupoegade sekka.

Hoolimata sageli maad laastanud sõdadest ja vaenustest ning raskemaks muutunud koormustest saavutas suur osa eesti talurahvast orduaja lõpul üsna *kõrge jõukusetaseme*. Seda tõendavad muu seas tolle aja *rahvapildud*, mida kaasaegne vaimulikust kroonik *Russow* küllalt ei suuda laita neil esinenud ülemäärase raiskamise ja ülemeeliku lõbutsemise pärast. „Mihklipäevast kuni jõuluni“ kestnud kogu maal vakusepidud, kus orduhärрад ja aadlikud priiskavalt pidutsenud koos oma talupoegadega. Suvel aga käinud talupojad üksteise juures „*kirmesidel*“; eriti kogunetud tähtsamate pühade laupäevadel kogu kihelkonnast kirmessidele kiriku juurde, kus siis pidu kestnud kogu öö ja järgneva pühapäeva, „nõnda et nende (talupoegade) kisast ja naiste ning tüdrukute laulust ja ka hulga torupillide hüüust kuulmine ja nägemine tahtis kaduda“. Olnud „suur häbi, kui ka kõige vaesem talupoeg kirmessiks õlut ei olnud pruulinud“.

Sellist jõukuse kasvamist oli eriti soodustanud enam kui poolesaja-aastane rahuaeg XVI sajandi esimesel poolel. Tunduvaid edusamme tegi põllukultuur, kus tähtsamaks uuenduseks oli üleminek *kolmeväljasüsteemile*.

Linnad.

140. **Linnade asutamine ja seesmine korraldus.** Nagu mujal, tekkisid Eestiski kaubanduslikult soodsal kohal asetsevate linnuste juurde *linnad*, kuhu asusid kaupmehed ja käsitöölised. Esimesena rajati taanlaste poolt *Tallinn*, endise eesti maalinna ja igivana turuplatsi juurde. Kui Mõõgavendade ordu üheks aastakümneks selle oma võimu alla sai, hakkas ta hoolitsema siia elanike soetamise eest. Umbes samal ajal asutati *Tartu*, tekkisid väiksemad linnad *Viljandi*, *Pärnu*, *Haapsalu* ja *Paide*. XIII sajandil tekkisid ka *Rakvere* ja *Narva*. Suurteks linnadeks

Tartu linn orduaja lõpul. Keskaegse joonise järgi.

keskaja mõiste järgi kujunesid neist kaheksast linnast Tallinn ja Tartu, esimene XV sajandi keskel umbes 8000, teine 6000 elanikuga. Teised olid väikelinnad, kus elanike arv ei ulatunud üle tuhande. Peale nende oli veel terve rida linnalaadseid aleveid, nagu *Valga*, *Kuressaare*, *Lihula* jt.

Linnad tekkisid Eesti alal *saksa linnadena*, sest nende asutajaks ja esimesteks elanikeks olid sakslased. Neis pandi kehtima saksa linnaõigused: Tallinnas, hiljem ka Rakveres ja Narvas Lüübeki õigus, teistes linnades Riia õigus. Linnade eesotsas seisvad raed, mis koosnesid raehärradest ja pürjermeisterist, jäid väikelinnades sõltuvaks maahärradest. Eriti Tallinn aga saavutas suure iseseisvuse. Tema sõltuvus alguses Taani kuningast ja hiljem ordumeistrist oli puhtvormiline; tegelikult sarnles ta oma seisundilt Saksa „riigilinnadega“.

Nagu teistes Saksa linnades, koondusid Eestiski kodanikud korporatsioonideks — *gildideks* ja *tsunftideks*. Tallinnas kuulusid suurkaupmehed *suurgildi*, kuna pudukaupmehed ja käsitöölised moodustasid *Kanuti* ja *Oleviste* väikegildi. Toompeal, mis ei kuulunud rae võimupiirkonda, tekkis oma *Toomgild*. Tallinnas, nagu teisteski Vana-Liivimaa linnades, tekkis veel erilaadne organisatsioon — *Mustapeade vennaskond*. Siia kuulusid vallalised kaubasellid ja Saksamaalt pärinevad noored kaupmehed. Nimetuse said nad oma musta kaitsepühaku Mauritiuse järgi, kelle pea kujutus oli ühingu märgiks.

141. **Eestlased linnades.** Kuigi linnad olid saksalikud ja sakslaste poolt juhitud, *asus siia ka rohkesti eestlasi.* Väikelinnades ja suurte linnade aguleis moodustasid nad keskaja lõpu poole koguni enamiku rahvastikust. Kuna sakslaste juurdevool emamaalt oli väike, suurenes eestlaste arv *linna põgenevate talupoegade* arvel alatasa. Eriti Tallinn pidas keskaja lõpuni visalt kinni oma õigusest põgenenud talupoegi mitte välja anda

ja neid kodanikeks vastu võtta, kes olid „aasta ja päeva“ linna piirides elanud. Põhja-Eesti läänimeestega tekkisid sellest pikad tülid ja relvastatud vaenused. Lihtsamate, peamiselt füüsilist tööd nõudvate kutsete täitjad, nagu päevatöölised, kivimurdjad, majateenijad, voorimehed jne., olid enamasti eestlased. Rohkesti oli ka eestlasi-käsitöölisi, kes mõnes tsunftis, nagu tundersepad, kasuksepad, müürsepad, kanepipunujad, lihunikud jne., saavutasid enamuse. Tallinna Oleviste gildis olid eestlased enamuses, samuti oli neid

palju Kanuti gildis. Suurkaupmeesteks aga eestlasi ei lastud ning suurgild jäi neile alatiseks suletuks. Sellega ei olnud neil võimalik pääseda osa võtma ka linna valitsemisest. Pudu-, eriti talurahva-kaubandus aga oli enamasti eestlaste käes. Samuti võisid nad üsna vabalt soetada endile linnades kinnisvara.

Eestlaste osatähtsus meie keskaja linnades oli nii suur, et ilma nendeta ei oleks need üldse suutnud tekkida ega püsida. Seda

Kiviraiujad. Puulõige XVI saj.

tunnustasid ka linnad ise. Nii vastas Tallinn Harju-Viru rüütelkonnale (1515), kes nõudis linnapõgenenud talupoegade väljaandmist, et kaupmehed, kelledeta Liivimaa ei suuda püsima jääda, saavad edeneda ainult linnades, mitte külades või aleveis, milleks Tallinn tahetakse teha, kui temalt talupojad ära võetakse; siin mittedaksa maal ei saavat ometi ühtki linna säilitada ainuüksi sakslaste ehk sisserändajate najal. Suur osa eestlasi aga, eriti neist, kes olid saanud seltskondlikult väljapaistvamaiks ja jõukamaiks, rahvustusid ümber ja sulasid sakslaste kui valitseva ja harituma elemendi sekka. Sellega ühenduses tekkisid poolsakslased ja nn. „kadasaksad“ (katersassen), saksastunud ja end sakslasteks tunnustavad eestlased.

142. **Linnade üldilme.** Väikelinnades, nagu alguses suuremaiski, olid majad puust ja tihedasti koos. Seetõttu said linnad tule läbi palju kannatada, eriti Pärnu, mis 45 aasta jooksul (1488—1533) neli korda peaaegu täiesti maha põles. Ruumi puudusel ehitati linna müüridest välja *agulid*, kus elas vaesem kiht, kuid kus asetses ka rikkaste suvemaju. Linna ehituste seas oli eriti tähelepandav *kirikute* ja muude usuliste asutuste rohkus. Lihula alevis näiteks oli kuus kirikut, väikeses Paide linnas kolm. Tartus oli keskaja lõpul neli kloostrit, Tallinnas kaks. Põllundus ja karjandus olid Tallinnaski elanikele tähtsaks elatusalaks. Tänavail, mis nagu tavaliselt olid puudulikult sillutatud, liikus seetõttu linna kari ja tuhnisid sead. Mustuse korjamisega oli palju tegemist timuka sulastel, kelledel see oli kõrvalülesandeks.

Linnakodanikud olid keskaja elurõõmsaim seisus. Niihästi suvel kui ka talvel korraldati suuri rahvapidustusi, nagu „linnulauskmine“ või „maikrahvi valimine“, milledest rahvas innukalt osa võttis. Laialt levinud oli ka joomine, mida harrastati nii vennaskondade kui ka perekondlikel pidustustel. Väga palju oli kõrtse, näiteks Pärnus XVI sajandi keskel 13 kõrtsi 65 elamu kohta. Et pidurdada linnakodanike kalduvust liigsele toredusele ja üle jõu elamisele, andsid raed sageli „luksusmäärusi“, millega

pidurdati perekondlike pidustuste suurust, külaliste hulka, tarvitavate söökide ja jookide rohkust, eriti naiste riietuse ja ehete toredust.

143. **Kaubandus.** Eesti linnad Tallinn, Tartu, Pärnu ja Viljandi kuulusid Hansa-liitu ja võtsid selle kaubandusest elavasti osa. Eriti tähtis Eesti linnadele oli kaubandus Venemaaga Novgorodi ja Pihkva kaudu, kus neile kui lähimaile hansa-linnadele langes juhtiv osa. Tallinn kujunes *laokohaks* kaupadele, mis läksid Venemaalt Lääne-Euroopasse ja vastupidi. Eriti tähtis oli talle soolakaubandus, mis moodustas enam kui $\frac{2}{3}$ Tallinna läbi-veost ja oli tema jõukuse aluseks. Õigusega üteldi, et Tallinn on „ehitatud soolale“. Selle tarbeainega varustas ta mitte ainult Venemaad, vaid ka Baltimaid ja Soomet. Suure tähtsusega oli veel kauplemine heeringatega, mida venelased rohkesti otsid.

Novgorodi Hansa kaubakontori sulgemine (1494) oli algul suureks löögiks ka Eesti linnade kaubandusele. Hiljem läks aga Tallinnal, Tartul ja Narval korda sõlmida *iseseisvaid kaubandussuhteid Venemaaga*, mis kujunes neile soodsamaks kui endine olukord, sest puudus teiste hansa-linnade võistlus. Eesti linnad hakkasid nüüd sihikindlalt kõrvale tõrjuma läänehansalasi kaubandussuhteist venelastega. Ka nende suhtes pandi kehtima põhimõtte, mis varem oli kehtinud ainult mitte-hansalaste kohta, et võõras ei tohi võõraga kaubelda. Sellega rikkusid nad aga oma head suhted hansa-linnadega ja kaotasid nende poliitilise toetuse Venemaa vastu.

Hansa-Vene vahelise kaubanduse kõrval oli Eesti välja- ja sissevedu üsna väikese tähtsusega. Peamised väljaveokaubad olid siit vili, lina, kariloomad, mesi ja vaha. Et kaubandus andis häid tulusid, hakkasid sellega tegelema ka ordu, piiskopid ja läänimehed. Nad asutasid kaubalaod, kuhu koguti nii oma kui ka talupoegadelt kokkuostetud vili, ja müüsid selle linnadesse või otseselt välismaale. Et oma sissetulekuid suurendada, püüdsid mõisnikud nüüd tõsta oma teravilja-toodangut mõisapõllu laiendamise teel ja suurendasid talupoegade viljamaksu-koormust.

144. **Maahärrade tülid ja võitlused.** Vana-Liivimaa poliitilise killustatuse tagajärjeks olid võimude alatised omavahelised tülid, mis aeg-ajalt arenesid sõjalisiks kokkupõrkeiks. Esialgse korra järgi pidi ordu sõltuma piiskoplikust võimust ja olema talle sõnakuulelik. Kuna ordu aga maa vallutamisel ja kaitsmisel peaosas etendas ning oli maal tegelikult kõige suuremaks jõuks, ei tahtnud ta selle olukorraga leppida. Ta püüdis saavutada maal täielist iseseisvust ja juhtivat osa. Eeskujuks ja õhutuseks oli talle olukord Preisimaal, kus Saksa ordule algusest peale kuulus täieline poliitiline juhtivus. Riia peapiiskop, keda tavaliselt toetasid teised piiskopid, püüdis aga oma õigusi säilitada ja neid veel kindlamini maksma panna. Kuigi ordu oli sõjaliselt piiskoppidest kaugelt tugevam, ei suutnud ta tüliküsimust siiski lõplikult oma kasuks lahendada, sest asja õiguslik otsustamine olenes eeskätt paavstist. Tülid ja võitlused kestsid sellepärast sajandite-pikkuselt, kogu orduaja kestel.

Tähtsaks tüliobjektiks ordu ja peapiiskopi vahel oli ülemvõimu küsimus suure ja rikka Riia linna üle. Mitmekordsete pikkade võitluste järel, kus Riia linn hoidus peapiiskopi poole ja isegi paganlike leedulastega ordu vastu liitu astus, lahenes küsimus kokkuleppel. *Kirchholmi* lossis (1452) sõlmitud lepingu järgi tuli Riial anda alamlusvanne nii ordule kui ka peapiiskopile. Nii üks kui teine pool püüdis edaspidigi olukorda oma kasuks muuta, kuid ilma oluliste tulemusteta. Vahendina pääseda sõnakuulelikkuse kohustusest peapiiskopile ning seda, vastupidi, teha sõltuvaks endast, püüdis ordu läbi viia korda, et kõik siinsed piiskopid peaksid olema orduvennad. Kuna sellega ühenduses oli vaimulike riietumise küsimus, on sellest tekkinud võitlus tuntud „riietumistüli“ nime all. Siingi ei suutnud ordu oma eesmärki saavutada.

145. **Vasallide võimu kasvamine. Maapäevad.** Võitlust ordu ja piiskoppide vahel kasutasid vasallid oma huvides. Toetuse

eest nõudsid nad maahärradelt oma seniste õiguste laiendamist, mis nad ka saavutasid. XIV sajandi lõpul said Harju-Viru läänimehed kõrgemeistri *armukirjaga* õiguse oma lääne pärandada viienda sugulusastmeni. Järgneval sajandil omandasid piiskoppide vasallid samasuguse õiguse. Vasallide mõju maa asjade otsustamisel suurenes. Nad hakkasid korraldama omavahelisi nõupidamisi, nn. *meespäevi*. Et otsustada üldise tähtsusega maa asju, hakati kokku kutsuma *maapäevi*, millest osa võtsid maahärrad, nende vasallide ja linnade esindajad. Maapäevade kokkukutsujaiks ja juhtijaiks olid ordumeister ja peapiiskop.

Maapäevadki ei suutnud sisetülide lahendamisel palju kaasa aidata. Maahärrade omavahelised võitlused koos läänimeeste võimu ja iseseisvuse suurendamisega aitasid nõrgestada niigi lõtvat riiklikku organisatsiooni. Eriti kardetavaks kujunes see Vene hädaohu kasvamisega.

Vene hädaoht. Wolter von Plettenberg.

146. **Vene hädaohu kasvamine.** Samal ajal kui langes ordu võim võitluses Poola-Leeduga, tõusis Liivimaale hädaohtlikuks vaenlaseks *Venemaa*. Seni oli Liivimaal peamiselt tegemist olnud Novgorodi ja Pihkvaga, kuna Venemaa oli jagunenud osastis-vürstkondadeks ja XIII sajandi esimesel poolel sattunud tatarlaste valitsuse alla. Siis algas aga Venemaa koondumine *Moskva* ümber. Oluliselt lõpule jõudis see suurvürst Ivan III ajal, kes a. 1478 vallutas ka *Novgorodi*. Missugune hädaoht oli ilmunud barbaarse ja vägeva Moskva näol Liivimaa külje alla, näitas eriti ilmekalt a. 1481 suur venelaste rüüsteretk Lõuna-Eestisse, kus nad nelja nädala jooksul tegid maal kohutavat hävitustööd, muu seas põletasid maha Viljandi linna. Liivimaa, kus parajasti oli järjekordne tüli ordu ja peapiiskopi vahel, ei suutnud midagi otsustavat venelaste vastu ette võtta. Oma ähvardavat hoiakut ja pealetungikavatsusi näitas aga Moskva

Ivangorodi ehitamisega (1492) Narva ordulinnuse vastu ja Hansa kaubakontori sulgemisega, kusjuures vangistati kõik saksa kaupmehed. Samal ajal tungis Moskva peale ka Soomele, piirates tagajärjetult *Viiburit* (1495).

147. **Wolter von Plettenbergi võidud.** Sel hädaohtlikul ajal sai Liivi ordumeistriks osav ja tahtejõuline *Wolter von Plettenberg* (1494—1535), kes jäi sellele kohale enam kui 40 aastaks. Selge pilguga nägi ta Vene hädaohu suurust ja ohtlikkust ning seadis

Wolter von Plettenberg.

selle vastu võitlemise oma peälesandeks. Kõigiti püüdis ta tõsta Liivimaa kaitsevõimet, suurendades ordu sõjajõude ja õhutades sama tegema ka teisi maahärrasid. Maapäeva otsusel pandi kogu maale peale erakorraline sõjamaks, mis kulus peamiselt *palgasõdurite* hankimiseks. Plettenberg kavatses ise Venemaale peale tungida ja seda nii tugevasti lüüa, et tal edaspidiseks tahtmine kaob Liivimaale sisse tungida.

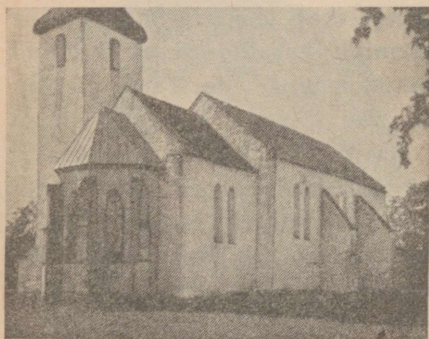
Augustikuus a. 1501 tungis Liivimaa sõjavägi eesotsas ordumeistri ja peapiiskopiga Vastseliina juures üle Vene piiri. See oli suurim sõjavägi, mis Vana-Liivimaa kunagi on välja saatnud: 4000 ratsanikku, 2000 jalaväelast, pealeselle kahurvägi, talupoegadest abiväed ja voor. *Seritsa* jõe ääres tuli kokkupõrge parajasti Liivimaale rüüsteretkele tungiva Vene väega. Venelased löödi põgenema, kusjuures nad jätsid liivimaalastele suure sõjasaagi. Plettenberg tungis edasi *Ostrovini*, mille hävitas, pöördus aga siis tagasi, sest sõjaväes oli puhkenud raske nakkustaud. Sõjaväe mobiliseeritud osad saadeti laiali.

Varsti järgnes venelaste vasturetk Pihkva alt Liivimaale. Kuue nädala jooksul rüüstasid nad Põhja-Lätit, Tartu-, Viljandi-, Järva- ja Virumaad, minnes siis Narva kaudu tagasi. Ordumeister katsus küll vaenlast tabada ja paaril korral oleks see õnnestunudki, kui mitte alljuhid, ordu kõrgemad käsnikud, poleks tõrkunud venelasi ründamast. Rüüsteretke kahjud olid väga suured, mis vähendas usku ordumeistrisse ja maa kaitse tõhususse. Plettenberg algas kohe uue sõjakäigu ettevalmistamist, mis oli aga seotud suurte raskustega *Liivimaa seisuste ja maahärrade üksmeele puuduse ja lahkprüüete tõttu*. Kindlalt toetas ordumeistrit ainult Riia peapiiskop. Tartu-, Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopid ühes enamiku vasallidega ei ilmunud isegi 1502. aasta algul kokkukutsutud maapäevale. Tartu piiskop avaldas tahet venelastega eraldi rahu sõlmida, kui tema maad ei suudeta küllaldaselt kaitsta; Harju-Viru vasallid ähvardasid alistuda Taani kuningale; linnad nurisesid palgasõdurite kulukuse pärast. Viimased nõudsid aga palgakõrgendust, ähvardades muidu lepinguaja möödudes lahkuda. Kõigist raskustest hoolimata jätkas Plettenberg sõja ettevalmistusi ja tungis 1502. aasta augustis uuesti Venemaale.

Plettenberg otsustas Pihkva vallutada ja hävitas juba selle kolm eeslinna, kui saabus teade suure Vene väe lähenemisest. Nüüd loobus ta Pihkva piiramisest ja tõmbus lõuna poole, kus tuli otsustav lahing *Smolina* järve ääres. Raske ratsaväe rünnakutega, kes kolm korda mitmekordselt suurema Vene väe rindest läbi murdsid, löödi venelased põgenema. Nad jätsid maha palju surnuid ja haavatuid, kuna liivimaalaste kaotused ei olnud suured. Siiski ei suutnud sõjavägi suure väsimuse tõttu vaenlast taga ajada, vaid pöördus pärast puhkust Liivimaale tagasi.

Seritsa ja Smolina võitudel olid tähtsad tagajärjed. *Venelased veendusid Liivimaa sõjajõudude võimsuses* ning Moskva suurväest nõustus *vaherahu* sõlmima, mida korduvalt pikendati. Liivimaale järgnes nüüd enam kui poolesaja-aastane rahuaeg.

148. **Kirikud.** Pärast eesti rahva ristiusustamist püüdis kirik, nagu kõikjal, täielist juhtivust tema vaimuelus ja kombuses ning seda kujundada oma õpetuse järgi. Seda rahva „hingehooldamistööd“ juhtisid piiskopid koos oma toomhärradega, kuna tege- likeks hingekarjaseiks olid *preestrid* üksikuis *kihelkondades*. Igasse kihelkonda ehitati kirikud ja kõrvalisemaisse paigusse pühitsetud kabelid, kus olid ametis preestrid oma abilistega,

Valjala kirik. Vanemaid Eesti maakirikuid.

vikaaridega ja *kaplanitega*. Kirikud said nimed enamasti rahvakeelsete ko- hanimede, osalt ka oma kaitsepühakute järgi.

Alguses püstitati maal väikesed puukirikud, aga juba XIII sajandil hakati ehitama kivist kirikuid. Meie keskaegsed kirikud on ena- masti ühelöövilised, osalt ka kolmelöövilised *koda- kirikud*, see tähendab ehi- tused, mis vastandina ba- silikaalseile asetsevad ühe katuse all. Nagu Lääne-

Euroopaski sel ajastul, ehitati kirikud *gooti stiilis* ning kaunis- tati sageli kõrgeväärtuslike raid- ja maalikunsti teostega. Säi- linud on näiteks Tallinnas Niguliste ja Pühavaimu, Saaremaal Kaarma, Läänemaal Lääne-Nigula kiriku suure kunstiväärtusega *altarid*. Seinad olid sageli kaunistatud maalingutega, nagu kuulus „Surmatants“ Tallinna Niguliste kirikus, mille eesmärgiks on inimesele, ka kõige kõrgemale seisvale, meenutada surma para- tamatust. Ka kirikute välise külje, eriti sissekäikude ehk *portaa- lide* kaunistamisele pandi rõhku. Kiriku üldilmega, muusika ja

lauluga, jumalateenistuse salapärase pühalikkusega püüdis kirik rahva usulisi elamusi äratada ning soovitavas suunas juhtida.

149. **Ristiusustamise pealiskaudsus. Rahva usundi mõju säilitamine.** Ristiusu tungimine eesti rahvasse arenes väga visalt ja pikaldaselt, milles süüdi oli mitte ainult rahva umbusklikkus selle vastu, vaid ka *hingehooldamistöö puudulikkus*. Ristiusu kujutlustemaailm oli suuresti erinev rahva seniseist uskumusist ja sellega neile esialgu võõras. Selle omakssaamine rahvale oleks nõudnud lähedast suhet ja üksteise-mõistmist rahva ja vaimulike vahel, mis aga ei olnud kaugeltki küllaldane. Kirik ei hoolitsenud vaimulike ettevalmistamise eest eesti rahva enda seast. Kuigi Eestiski olid toomkapiitlite juurde *toomkoolid* asutatud, õppisid seal ainult vähesed eestlased. Vaimulikud olid rahvuselt võõrad ja tulid enamasti välismaalt. Pealegi olid nad sageli puuduliku ettevalmistusega ja ka madala moraalse tasemega. Eriti suureks paheks oli nende *puudulik keeleoskus* või isegi rahva-keele mitteoskamine.

Ristiusu kombeid ja toiminguid, mille tõelist tähendust rahvas ei mõistnud, hakkas ta *sisustama oma seniste usuliste kujutlustega*. Arusaamatu ladinakeelne jumalateenistus ja sakramendid tundusid talle samalaadsete *maagilise* tähendusega toiminguina, võlumisena või nõidumisena, nagu olid endiste „tarkade“ omad. Ainult nendega näis püütavat mõjutada mitte enam endisi jumalaid ja haldjaid, vaid ristiusu Jumalat, kelle suurem võim ja vägevus oli ilmnunud ta austajate sõjalistes võitudes. Erilist poolehoidu leidis rahva seas *pühakute austamine*, kellele olid pühendatud üksikud kirikud ja kabelid. Need hakkasid tema teadvuses *asendama endisi häid haldjaid*, kelle poole pöörduti abisaamiseks mitmesuguste hädade vastu, nagu haigused, põud ja viljakaaldus. Isegi ohvreid toodi neile, nagu enne haldjaile. Tähtsamate pühakute nimepäevad, jüri-, jaani-, mihkli-, mardi-, madisepäev ja teised, kujunesid erilisteks tähtpäevadeks, mille järgi muu seas korraldati tööde algust, näiteks külvamist, karja väljalaskmist, viljakoristamist jne. Levis ka *pühade säilmete*

(reliikviate) austamine, sest et see väga sarnles endise pühade esemete austamisega. Teataval määral kirik isegi soodustas seniste rahva usutraditsioonide üleminekut uude usku, näiteks kirikute ja kabelite ehitamisega endistes pühades paikades, endiste usukommete sallimisega (peied) või neile uue tähenduse andmisega.

Ühes ristiusu kommete välise täitmiseiga pidas osa eestlasi visalt kinni ka endiste jumalate ja haldjate teenimisest, samuti oma endistest ristiusu poolt hukkamõistetud kombeist. Veel XV sajandi algul esinevad kaebused selle kohta, et eestlased peavad oma jumalaks pikset, austavad puid ja loomi, et tuleb ette arbumisi või lausumisi. Olevat veel esinenud isegi ristiusu mahapesemist, mille eest maapäeval määrati surmakaristus (1422). Oma surnuid maeti salaja endistesse kalmetesse, tuli ette ka naiste „tõmbamist“.

150. **Kirikuelu uuendamispüüded.** XV sajandi algusest alates, kui läänes tõusis kirikureformi küsimus ja hakati selleks kokku kutsuma kirikukogusid, püüdsid ka mõned Liivimaa piiskopid *kirikuelus tõsisemaid uuendusi ette võtta*. Peapiiskop *Henning Scharfenbergi* algatusel tegi Liivimaa kirikukogu (1428) otsuseks nõuda preestreilt rahvakeele oskust, et nad võiksid edukalt täita „püha jutlustamise ameti kohuseid“. Rahvakeele mitteoskajad pidid võtma endile keeleoskaja kaplani. Peale rahvakeelse jutlustamise nõuti preestreilt rahvale ka usutunnistuse, käskude, palvete jne. õpetamist. Muu seas keelati sel kirikukogul ka raua- ja veeproovid kahtlaste süüküsimuste selgitamisel, sest need olevat „Jumala kiusamine“. Eriti energiliselt taotlesid usuelu parandamist Lääne-Saare piiskopid *Johannes Orgas* ja *Johannes Kyvel*, kes teostasid hoolega oma kiriku visitatsioone ning valvasid hoolega preestrite eluviisi ja korraliku kohusetäitmise järele. Kõigilt täiskasvanuilt hakati nõudma, et nad käiksid vähimalt kord aastas pihil ja armulaul ja oskaksid peast katekismuse peaosad.

151. **Kloostrid.** Tähtsat osa meie rahva usu- ja vaimuelu mõjustajana etendasid *kloostrid*. Esimestena asutasid siin *tsistertlaste* ordu mungad *Padise* ja *Kärkna* kloostri. Naistsistertlaste kloostrid asutati Tallinnas, Tartus ja Lihulas. Nimetatud

Padise kloostri varemed XIX saj. keskel.

ordu üheks peamiseks elureegliks oli töö, eriti põllunduse, aianduse ja karjanduse alal. Oma eeskujuliku majandusega ja põllukultuuriga olid need kloostrid kõikjal kuulsad. Kahtlemata oli neil ka eesti põllu- ja aianduskultuuri tõstmisel tähelepandavaid teeneid. Ristiusu misjonitöö alal olid suurema tähtsusega kerjused, dominikaanid ja frantsiskaanid. Tallinnas asutati dominikaanide klooster juba XIII sajandi esimesel poolel, hiljem ka Tartus. Dominikaanid kui „jutlustajad mungad“ õppisid ära rahvakeele ja jutlustasid ka eesti keeles. Nende ruumikas kloostrikirikus Tallinnas peeti järjekindlalt eestikeelseid jutlusi. Oma kerjamisrännakuil puutusid dominikaanid, samuti hiljem siia asunud frantsiskaanid, lähedalt rahvaga kokku ja võitsid suuremal määral selle poolehoidu kui sageli pealiskaudselt oma kohuseid täitvad kihelkonnapreestrid. Vii-

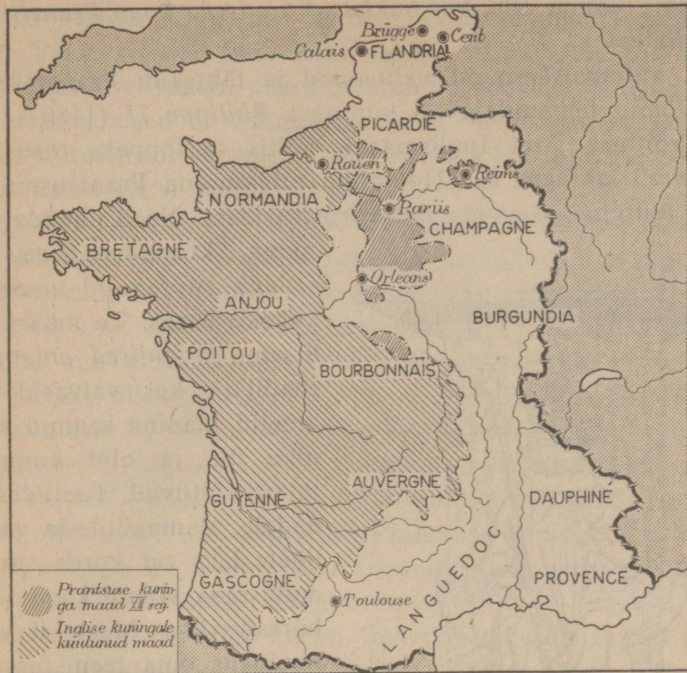
mased nägid neis isegi oma võistlejaid, millest korduvalt tülisid tekkis.

152. **Ristiusustamise üldine tähtsus.** Kuigi aeglaselt, pääsis eesti rahvaski võidule see *murrang* maailmavaates, usu- ja elutundes, mida mõistame ristiusustamise all. Omandatud uutes uskumustes ja kujutlustes on nii mõndagi, mis meile tänapäeval tundub negatiivsena: sünge kujutlus põrgust selle igaveste piinadega, põrguvürstist, kelle käsilased inimest kõikjal varitsevad, libahuntidest ja pisuhändadest, tontidest ja nõidadest, kes inimestele ihuliselt või hingeliselt püüavad kahju teha. Siiski omandas usutunne sellega suurema sügavuse, inimese elu sai tema tundmise järgi hoopis *kõrgema mõtte ja tähenduse*. Selena oli ristiusk Euroopa rahvaste vaimuelu ning kultuurilise loomingu suunaandjaks ja innustajaks ja sai selleks ka eesti rahvale. Ta sai selleks kasvatavaks ning kujundavakas teguriks, mis juhtis eesti rahva osadusse vaimse tervikuga, mida nime-tame „euroopa kultuuriks“.

LÄÄNE RAHVUSRIIKIDE KUJUNEMINE.

Prantsusmaa.

153. **Kuningavõimu tõus Kapetingide ajal.** Esimeste Kape-tingide ajal jätkus Prantsusmaal kuningavõimu nõrkus. Tege-likult valitsesid nad ainult oma perekonnamaid, kuna feodaal-härrad olid peaaegu iseseisvad, suhtudes kuningasse kui „esi-messe omataoliste seas“. Kuid XII sajandi algusest alates tõusis troonile rida tugevaid valitsejaid, kel läks korda kuningavõimu tõsta. Kõrged vaimulikud ei omandanud Prantsusmaal ilmlikku võimu nagu Saksamaal, kuid kuningad valisid nende seast

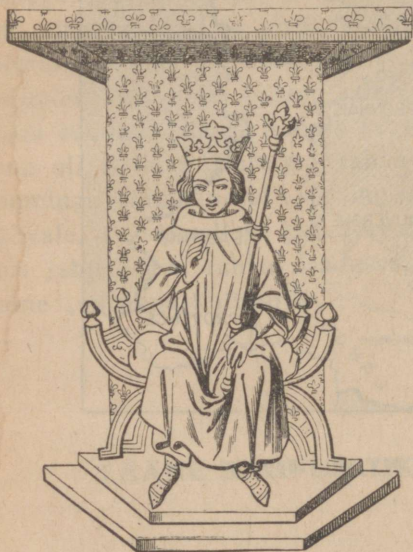
Prantsusmaa kuni XV saj. lõpuni.

endale nõuandjaid ja abilisi. *Kuningad hakkasid soodustama eriti tõusvaid linnu, kellele nad võisid toetuda võitluses feodaalhärradega.*

Prantsusmaa koondumist kuningavõimu ümber soodustas ka *rahvuslik võitlus Inglise võimupüüete vastu Prantsusmaal.* Kui Normandia hertsog William sai Inglise kuningaks (1066), ühendas ta Inglismaaga Normandia. XII sajandi keskel päris Inglise trooni Prantsuse feodaalhärra *Henry II Plantagenet*, kes oma ja oma abikaasa maad Anjou, Poitou ja Akvitaania ühendas Inglise krooniga. Sellega läks kogu Lääne-Prantsusmaa Inglise

kuningate võimu alla, kes hakkasid taotlema kogu Prantsusmaa omandamist.

Üks väljapaistvamaid valitsejaid ja tähtsaim Prantsuse kuningavõimu põhjendaja oli kuningas *Philippe II* (1180—1223). Pika võitluse järel Inglismaaga võitis ta lõppeks otsustavas *Bouvines'i* lahingus a. 1214, mille tulemusena Prantsusmaa sai tagasi suurema osa oma lääneprovintsidest. Need ühendati kuninga kroonimaadega, mis sellega suurenesid enam kui kahekordseks. Ta määras valitsema *palgalised ametnikud* (bailli'd), kes valvasid oma ametid läänina saanud ametnike üle ja olid kuningast täiesti sõltuvad. Toetudes linnadele, alamaadlile ja vaimulikele läks tal korda suurendada oma võimu ka feodaalhärrade üle. Meeleldi võttis kuningas oma teenistusse *legiste* alamaadlist või linnakodanikest, kes aitasid põhjendada kuningavõimu õigusi. Tema haruldase edu tõttu „riigi suurendamisel“ andsid kaasaeglased talle lisanime-

Louis IX Püha troonil. Kaasaegne joonis.

tuse *Auguste* (Augustus).

Philippe II-se pojapoeg *Louis IX Püha* (1226—1270) oli keskaja kristliku vagaduse üks parimaid esindajaid, seejuures siiski tubli riigimees ja vapper sõdur. Oma vagadusest hoolimata kaitses ta väga järjekindlalt riigi ja oma kuninglikke õigusi kiriku vastu. Rahva heaolu ja õigusliku korra eest hoolitsedes kaotas ta oma maades kohtuliku kahevõitluse ja keelas rüütli-vaenused. Kuninga nõukogust eraldati kõrgeim kuninglik kohus

Pariisi parlament, kuhu võis apelleerida feodaalhärrade kohtu-
test. Tema püüded luua häid vahekordi kristlike riikide vahel
ja *ühist rinnet islami vastu* ei andnud soovitud tulemusi; tema
ristisõja-üritused ei äratanud laiemat vastukõla. Prantsuse ku-
ninga autoriteedi tõstmisele, nii siseriigis kui ka väljaspool seda,
aitas Louis IX siiski palju kaasa.

Louis IX pojapoeg *Philippe IV Ilus* (1285—1314) taotles eriti
järjekindlalt sama eesmärki, mis ta eelkäijadki: Prantsuse ku-
ningavõimu suurendamist oma riigis ja väljaspool seda. Vas-
tandina oma rüütellikele eelkäijaile oli ta salakaval ja vägi-
valdne ega valinud abinõusid oma eesmärkidele jõudmiseks.
Ta püüdis alistada rikast *Flandriat*, kuid Prantsuse rüütlivägi
sai Flandria kodanikuväelt hävitavalt lüüa (1302).

Oma välispoliitika kulude katmiseks maksustas kuningas muu
seas ka vaimulikke, mis oli kirikuõiguse seisukohalt lubamatu.
Seda olid teinud küll endisedki Prantsuse kuningad, kuid paavstid
ei olnud selle vastu välja astunud, kuni nad vajasid Prant-
suse kuningate toetust Hohenstaufenite vastu. Paavst *Bonifa-
tius VIII* otsustas nüüd kiriku õigused ka Prantsusmaal maksmat
panna, millest tekkis terav konflikt Philippe IV-ga. Paavst pani
kuninga kirikuvande alla ja avaldas oma kuulsa bulla „*Unam
Sanctam*“, kus ta esineb suurema võimutäiuse nõudlusega kiri-
kule, kui seda kunagi varem oli tehtud. Niihästi vaimulik kui
ka ilmlik „mõõk“ pidavat kuuluma kirikuvõimu alla, ainult
üht juhtivat kiriku *poolt*, teist kiriku *eest*. Philippe IV kutsus
sel puhul kokku esimese Prantsuse *seisuste esinduskogu* (gene-
raalstaadid) a. 1302 aadlikest, vaimulikest ja linnakodanikest.
Selle üksmeelsel toetusel astus kuningas järsult paavsti vastu
välja. Tema paavstivaenuline albigenlastest esivanemaist päri-
nev kantsler astus ühendusse paavsti kohalike vaenlastega
Kirikuriigis ja *vangistas paavsti*, teda alandavalt koheldes. Kuigi
paavst rahva vaheleastumisel vabastati, ei suutnud ta, juba
raugaeas, seda vapustust üle elada ja suri. Tema järglaseks sai
prantslane Clemens V, kes asus kuninga survele *Avignoni*. Sellega

oli ilmlik kuningavõim oma rahva toetusel esmakordselt täieliselt võitnud. Algas „paavstide Paabeli vangipõlv“, kus nad olid Prantsuse kuningavõimu sõnakuulelikeks käsilasteks.

Oma mõju paavstile kasutas Philippe IV selleks, et teha lõpp Prantsusmaale asunud rikkale *Templiordule*. Templirüütleid süüdistati nõiduses ja ketserluses. Orduülemad eesotsas suurmeistriga hukati tuleriidal, teised lõpetasid oma elu vanglais. Paavsti otsusega lõpetati ordu ja tema suured varandused päris kuningas.

154. **Saja-aastane sõda.** Philippe IV pojad surid ilma järglasteta ja seisuste esinduskogu otsuste kohaselt läks troon Kapeitingide lähimale sugulasele meesliinis, Philippe VI-le, kellega

algas *Valois'de* dünastia (1328—1589). Trooni nõudlejana esines aga ka Inglise kuningas *Edward III*, Philippe IV tütrepoeg. Trooniküsimuse pärast puhkes sõda, mis oli õieti juba pikemat aega kestnud vaenu jätkumine Prantsusmaa ja Inglismaa vahel. Järgnevat pikka sõdade ajastut, mis vaheaegadega kestis üle saja aasta, nimetatakse *Saja-aastaseks sõjaks*.

Zakrii-mässust osavõtjate vangistamine. Kaasaegne joonis.

Esimesed Valois'd olid ebareaalsed poliitikud, kes püüdsid elustada juba langevaid rüütli traditsioone

ja toetusid peamiselt rüütlikele, loobudes endiste kuningate linnade-toetamise traditsioonist. Prantsuse rüütliväed said aga Inglise vägedelt, kus tähtsat osa etendasid lihtrahvast värvatud ammukütid, hävitavalt lüüa. Kuningas *Jean II Hea* ise langes

vangi (1356). Raskes olukorras puhkesid rahutused. Pariisi kodanikud nõudsid kuningavõimu piiramist *generaalstaatide* kaudu ja tapsid mitmed tähtsamad õukondlased. Maal puhkes feodaalkohustustest ja sõjakoormatustest meeleheitelised aetud talupoegade mäss (*žakrii*). Aadli abiga surus dofään (troonipärija) *Charles* mässu maha ja seadis korra jalule. Rahuhinnaks pidi ta Inglismaale loovutama Calais, Poitou ja teisi alasid Edela-Prantsusmaal.

Pärast rahulepingut tuli kodumaale ka vangilangenud kuningas, kuid suutmata maksta lepingus määratud suurt lunaraha, pöördus hiljem tagasi vangipõlve, kus ka suri. Troonile sai *Charles V Tark* (1364

—1380). Ta osutus osavaks poliitikuks ja organisaatoriks ning kasutades seniseid sõjakogemusi alustas vastupealetungi. Peamiselt palgavägede abil, rakendades kindluste piiramisel edukalt ka *kahureid*, läks tal korda inglaste poolt vallutatud maad peaaegu täies ulatuses *tagasi võita*. Haritud, kirjanduslike huvidega kuningas ei tegelnud ise vägede juhtimisega, kuid „Jumal kinkis talle nii mõnegi ilusa võidu“, nagu ütles üks ta sõpradest, „ajal, mil ta leentolis istus“. Võidukad, pärast sõda tegevuseta jäänud palgaväed muutusid aga maale raskeks nuhtluseks. Viimaks läks kuningal korda neist vabaneda, segades end Kastilia kõdusõtta, kus riigile koormaks muutunud sõdurid enamasti langesid.

Kuningas Charles V oma nõuandjatega.
Kaasaegne miniatuur.

Charles V järglase, vaimuhaige Charles VI ajal algasid jälle riigis rahutused, mida õhutasid kuninga sugulaste ja eestkostjate omavahelised võitlused. Peavõistlejaiks olid *Orleans'i* ja *Burgundia* hertsogid, kelledest viimane astus lõppeks liitu Inglise kuningaga. Flandria linnade ja Burgundia toetusel algas Inglise kuningas *Henry V* uuesti pealetungi. Võitnud otsustavalt prantslasi (1415), abiellus ta Prantsuse kuninga tütreaga ja tunnustati generaalstaatide poolt Prantsuse troonipärijaks. Prantsuse rahvuslik partei koondus aga Charles VI poja, tahtejõuetu dofääni Charles'i ümber, kellele allus tegelikult veel Lõuna-Prantsusmaa. Suurt usulis-rahvuslikku vaimustust äratas siin talutüdruk, 17-aastase *Jeanne d'Arc'i* ilmumine dofääni sõjajõudude etteotsa, kes kinnitas, et ta selleks olevat saanud kutsumuse neitsi Marialt. Ta vabastas Orleans'i ja viis dofääni *Reimsi* kroonimisele (Charles VII). Hiljem sattus „Orleans'i neitsi“ küll vangi inglaste kätte ja hukati nõiana tuleriidal (1431), kuid Prantsuse väed olid ka edaspidi võidukad. Pikema võitluse järel vallutas Prantsusmaa tagasi kõik oma maad. Pärast sõja lõppu 1453 jäi inglastele ainult *Calais* veel umbes sajaks aastaks.

155. **Prantsuse riiklus keskaja lõpul.** Prantsusmaa tuli Saja-aastasest sõjast välja rüüstatuna, kuid seesmiselt *ühtlasemana* ja *tugevamana* kui kunagi enne. *Kuningavõim*, milles rahvas oli harjunud nägema riigi võimu ja ühtluse kehastajat, oli *tunduvalt tõusnud*. *Charles VII* asutas kuningavõimule toeks esimese *alalise palgaväe*, mille ülalpidamiseks seati sisse üldine otsene maks, pearaha. Ka kiriku alal võis kuningas oma võimu maksmata panna. Piiskoppideks võisid Prantsusmaal saada ainult prantslased ja nende valik toimus kuninga heakskiitmisel. Riigi seesmise ühtlustamise viis lõpule Charles VII poeg *Louis XI* (1461—1483), kes murdis *feodaalhärrade viimse vastupanu*, sageli julmade salakavalate abinõudega. Oma peavaenlaseks pidas ta Burgundia hertsogit Charles Südit, kelle vastu ta vaenlasi õhutas. Kui see võitluses šveitslastega langes, omandas Louis XI suurema osa Burgundia pärandist.

Vaade Pariisile XV sajandi keskel.

Louis XI ajal pääsis Prantsusmaal maksvusele kuninga piiramatu võim, *absolutism*. Vastupidi Saksa-Rooma riigile, jõudis Prantsusmaa keskaja lõpul täielisele *riiklikule ühtlusele*. Mõneks ajaks tõusis ta *Euroopa suurimaks poliitiliseks võimuks*.

Inglismaa.

156. **Anglosakside riik ja selle vallutamine normannide poolt.** Ühise anglosakside riigi loomise viis lõpule kuningas *Alfred Suur* (871—901), tõrjudes välja sissetunginud normannid. Tema

järglane nimetas ennast esimesena *Inglise* kuningaks. Võitluses normannidega tekkis anglosakside riigiski kuninga teenistuses olevate elukutseliste sõjameeste kiht ja kujunes *läänindus*. *Knut Suure* ajal sattus riik lühikeseks ajaks taanlaste võimu alla, kuid sai varsti jälle iseseisvaks anglosaksi kuningate valitsuse all. Siis aga tungis Inglismaale Normandia hertsog *William Vallutaja* oma normannidega ja võitis *Hastingsi lahingus* a. 1066 viimse anglosakside kuninga Haroldi. Anglosaksi suurnikud pidid ta tunnustama kuningaks (William I). William võttis anglosaksidelt ära suure osa maadest ja jagas need oma sõjameestele-normannidele, kellele ta võim toetus. Aja jooksul sulasid need ühte anglosaksidega inglise rahvaks. *Inglise keel* tuli siiski alles XIV sajandi lõpul ametliku keelena tarvitusele senise prantsuse keele asemel.

William I seadis lõplikult sisse *lääninduskorra* mandri eeskujul. Siiski hoolitses ta *tugeva kuningavõimu säilitamise eest*, nõudes ustavusvannet ka allvasallidelt, kes sellega esmajoones kuningale pidid sõnakuulelikud olema. Maid läänistati võrdlemisi väikestes osades, mis ei võimaldanud ühtlaste tugevate feodaalriikide tekkimist.

157. Henry II Plantagenet ja Inglise välispoliitika. XII sajandi keskel päris Inglise trooni Prantsuse feodaalhärra *Henry II Plantagenet* (1154—1189). See jõuline ja iseteadev kuningas tegi lõpu viimasel ajal maal valitsenud segadustele ja *kindlustas mõjuvalt kuningavõimu*. Riigikaitse kohustuse laiendas ta ka linnakodanikele, võimaldades teiselt poolt rüütlikele *kilbiraha* eest end sellest vabaks osta. Kohtukorralduses teostas ta tähtsa reformi, seades sisse *vannutatud meeste kohtud* kuninglike kohtunike eesistumisel. Tähtsamais asjades võis edasi kaevata kuninga õuekohtule. Püüdes allutada ka vaimulikke ilmlikule kohtule ja keelates edasikaebused Rooma, tahtis ta ka Inglise kiriku alistada kuningavõimule. Selle vastu astus energiliselt Canterbury peapiiskop *Thomas Becket*, endine kuninga kantsler ja truu abiline, kes aga peapiiskopina osutus tuliseks kiriku

õiguste eest võitlejaks. Kui ühe kuninga ettevaatamatu ütluse põhjal tema kaks rüütli surmasid peapiiskopi kiriku altari ees, äratas see üldist hukkamõistmist. Kuningas pidi rahva silmis märtriks saanud Becketi haul avalikult pattu kahetsema ja loobuma oma olulisemaist nõudlustest kiriku suhtes.

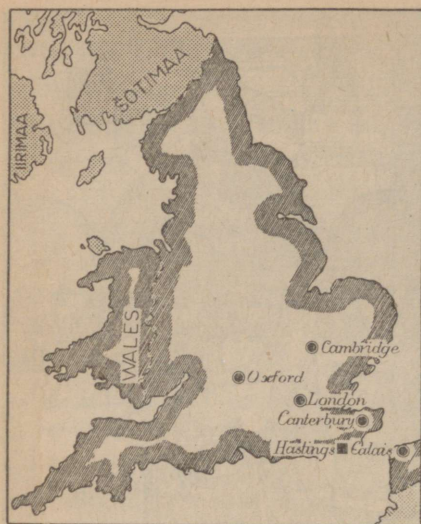
Henry II-se Inglise troonile saamisega olid tema suured valdused Prantsusmaal poliitiliselt ühendatud Inglismaaga. See asjalu juhtis Inglise kuningad *mandripoliitikale*, mille eesmärgiks oli nende valduste säilitamine ja suurendamine, isegi Prantsuse krooni ühendamine Inglise omaga. Tekkisid pikad võitlused sajandite kestel, mis kutsusid riigis esile mitmeid sisekriise. Hoolimata ajutisest edust, isegi kuulsaist võitudest Saja-aastases sõjas, lõppesid need võitlused Inglismaa täielise kaotusega. Samal ajal kehtsid sõjad *Šotimaaga*, keda õhutasid ja toetasid Prantsuse kuningad. Vaheldusrikkais võitluisis säilitas Šotimaa oma iseseisvuse. Inglise võimule alistati aga *Iirimaa* ja kelti rahvastikuga *Wales*, mis oma iseseisvuse oli suutnud säilitada XIII sajandi lõpuni.

158. **Parlamendi tekkimine.** Henry II-se pojad ei suutnud kuningavõimu endisel kõrgusel hoida. Vapper, kuid isemeelne ja tujukas *Richard I Lõvisüda* nõudis ristsõtta siirdudes rahvalt

Thomas Becketi tapmine.

Kaasaegne miniatuur.

Inglismaa XV sajandi lõpul.

suuri koormusi. Hiljem pidi ta keiser Heinrich VI-le andma vasallivande ja maksma suurt lunaraha enda vangist vabastamiseks. Tema vend ja järglane *John Maatu* oli nõrk valitseja, kuid kõrk, võlts ja vägivaldne, kes äratas enda vastu laialdast opositsiooni. Canterbury peapiiskopi ametisse määramise pärast sattus ta tülli vägeva paavsti Innocentius III-ga, kes pani lõppeks ta kirikuvande alla ja kuulutas ta vastu *ristisõja*. John pidi alistuma ja andma paavstile lääni-

vande ning ühes sellega lubama enda ja oma järglaste nimel paavstile iga-aastast *läänimaksu*. Tema võitlus Prantsuse kuninga Philippe II Auguste'iga lõppes täielise kaotusega. Bouvines'i lahingu järel pidi ta loobuma oma tähtsamaist valdusist Prantsusmaal. Siis ühinesid tema vastu opositsiooniliste suurnikega ka teised seisused. John pidi nende nõudmisel alla kirjutama nn. *suurele vabadustekirjale* (Magna charta libertatum, 1215), millega kindlustati seisustele nende õigused ja vabadused. Ühegi vaba mehe vabadust ei või selle järgi kitsendada ega tema varandust konfiskeerida ilma *omataoliste* kohtu otsuseta; makse ei või kuningas määrata ilma *suure nõukogu*, kuninga vasallide koosoleku otsuseta. Riigi suurnikest määrati komisjon, mis pidi valvama Magna charta täitmise järele. Kuningavõim sattus sellega tegelikult riigi suurnike kontrolli alla.

Nii John kui ka tema tahtejõuetu poeg ning järglane Henry III rikkusid sageli vabadustekirja määrusi. Tekkisid uued konfliktid, kuni suurnikud lõppeks uuesti vastu hakkasid *Simon de Monfort*'i juhtimisel. Kuningas ühes troonipärijaga sattus vastuhakkajate kätte vangi. Monfort'i algatusel kutsuti kokku nn. „üldine nõukogu“, *parlament a. 1265*, kuhu peale suurnikkude kutsuti ka teiste seisuste, rüütlite, vaimulike ja linnakodanike esindajad. Troonipärija Edward põgenes küll vangistusest, algas uuesti võitlust ja Monfort langes lahingus. Kuid saanud troonile ja kindlustanud uuesti kuningavõimu, pidas *Edward I* ise vajalikuks parlamendi kokku kutsuda. Rohkete sõdade tõttu vajas ta raha, ja uute maksude määramiseks oli tarviline seisuste esindajate nõusolek. 1295 aastast alates hakati parlamenti järjekindlalt kokku kutsuma.

Kõrgaadlikud ja prelaadid, *lordid*, kes osalt kuulusid parlamenti oma seisuse järgi, osalt kutsuti kuninga poolt, moodustasid parlamendi *ülemkoja*. Krahvkondade ja linnade valitud esindajaist koosnes *alamkoda*. Aja jooksul tõusis just viimase kui „rahvaesinduse“ osatähtsus. Peale *maksude otsustamise* omandas parlament õiguse osa võtta *seadusandlusest* ja hakkas mõjutama ka kõrgemate ametnike määramist. Pealeselle oli parlament *kõrgeim kohus*, kes oli õigustatud kohut mõistma riigi kõrgemate võimukandjate üle. Sellega kujunes *parlament kuninga kõrval tähtsaimaks kõrgeima riigivõimu organiks*.

159. **Rooside sõda ja kuningavõimu tõus.** Hiliskeskajal hakkas tõusma *väikeaadli* tähtsus, kes rikastus eriti tulusa *lambakasvatusega*. Villa veeti välja kuulsaisse *Flandria* tekstiiltööstustesse ning sellest saadi kõrget hinda. Koos linnakodanlusega moodustas väikeaadel ühiste huvidega ühiskondliku rühmituse (*gentry*), mis sattus vastollu oma mõju kaotava suuraadliga. Saja-aastase sõja õnnetu lõpu järel läksid vastolud teravaks. Võistlevad parteid koondusid ühelt poolt valitseva *Lancaster'i* ja teiselt poolt nende vastaste *York'ide* perekondade ümber, kellede vahel puhkes kodusõda. Võitlevate perekondade vappide

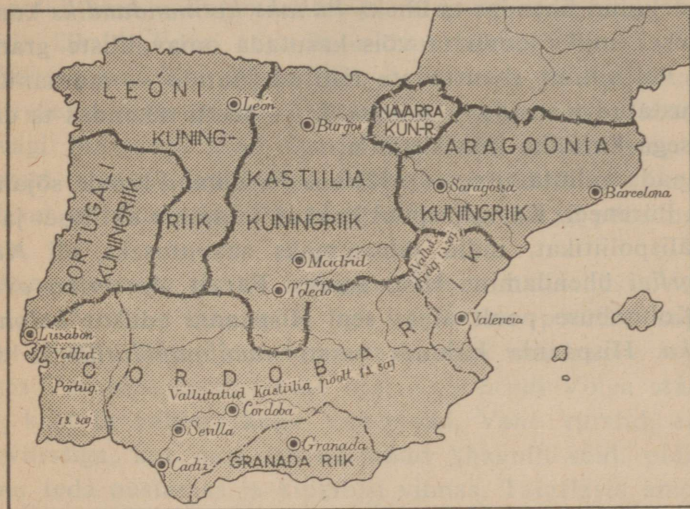
järgi, millest üks kandis roosat, teine valget roosi, nimetatakse seda *Roosidesõjaks*. Pikkades, ligi kolmkümmend aastat kestnud veriseis võitluis *hävis vana lääniaadel peaaegu täieliselt*. Võimule pääsis lõppeks Lancaster'ite sugulane *Henry VII Tudor* (1485) ja rajas uue Tudorite dünastia.

Roosidesõja tulemuseks oli kuningavõimu tõus. Hävinud väikeaadli asemele astus kuningatruu *teenistusaadel*. Parlamendi tähtsus, kus iseteadev suuraadel oli juhtivat osa etendanud, langes; pealegi kutsus kuningas selle väga harva kokku. Uusi makse kuningas ei vajanud, sest ta ajas kokkuhoidlikku poliitikat ja omandatud suurnike maade ärvel olid riigi maad ja nende tulud tublisti tõusnud. Kuningavõimu toeks loodi alaline *ihukaitse*, kuna suurnikelt võeti õigus relvastatud jõuke oma teenistuses pidada. Kuningavaenulise tegevuse vastu võitlemiseks asutati eriline kuninglik kohus *tähekamber*. Eriti hakkas kuningas soodustama linnakodanlust ja tööstuse arenemist. Inglise oma *villatööstus* hakkas edukalt võistlema Flandria omaga ja läks sellest ette. Kuigi Inglismaa keskaja lõpul oma 3—4 miljoni elanikuga oli võrdlemisi väike mandri suurvõimude kõrval, oli ta oma *ühtluse ja keskendatud riigivormiga* siiski tähtis poliitiline jõud.

Hispaania.

160. **Kristlikud riigid Pürenee poolsaarel.** Pärast läänegootide riigi vallutamist araablase poolt jäi Pürenee poolsaarel iseseisva kristliku riigina püsima ainult *Astuuria* kuningriik. See ligipääsmatu mägismaa jäi edaspidiste võitluste baasiks. Karl Suure sõjakäik ja Hispaania margi asutamine aitasid kaasa kristlaste edasitungile. Pürenee põhjaosas tekkis rida väikesi riigikesi, kes pidasid alatist võitlust mauridega, kusjuures ristisõdade ajastul neile tunduvaks toeks olid prantsuse ristirüütlid. Suuremate riikidena kujunesid: *Aragoonia*, mis ühendas endaga Kataloonia;

Kastiilia, millega ühinesid Leon ja Astuuria, ja *Portugal*. XIII sajandi esimesel poolel vallutati *Cordoba*, mille järel mauride võimu alla jäi ainult poolsaare lõunaosa *Granada* ümber. Alalises sõjaõhkkonnas muhameedlastega kujunes hispaania rahvuslik iseloom uhkeks, sõjakaks ja fanaatiliselt usklikuks.

Pürenee riigid kuni XV saj. lõpuni.

Suurt osa Pürenee riikides etendas feodaalne *kõrgaad* — *grandid*, kes juhtisid võitlust mauride vastu ja omandasid suuri maid. Rohkearvulisemaks kui kuskil mujal oli alalises sõjaolukorras kasvanud väike-aadel — *hidalgod*. Aadli iseseisvuspüüete ja omavoli pidurdamiseks hakkasid kuningad toetuma linnadele ja soodustasid linnade liite, hermandaate. Kuningad kutsusid kokku ka seisuste esinduskogusid (*cortesid*).

161. **Hispaania rahvusriik.** XV sajandi teisel poolel teostus kahe võimsama riigi *Aragoonia* ja *Kastiilia* ühendamine. Ara-

goonia kuningas *Ferdinand Katoliiklane* abiellus Kastiiia kuninganna *Isabellaga*, mille tulemusena kujunes ühine *Hispaania rahvusriik a. 1479*. Osava ja energilise poliitikaga kindlustas Ferdinand kuningavõimu, alistades ja maha surudes kõik lahkpüüdelised ja omavolilised elemendid. Lastes end valida kolme kohaliku rüütliordu suurmeistriks, tegi ta need endast sõltuvaks. Linnadeliidud ühendas ta üheks *Pühaks hermandaadiks* kuninga juhtimisel, mille jõudu ta võis kasutada omavoliliste grandide vastu. Poliitiliselt ebaustavate ristitud juutide — maraanide ja ristiusustatud mauride — *moriskide* — vastu rakendas ta erilise rangusega kirikliku inkvisitsiooni.

Granada vallutamise (1492) viis Ferdinand lõpule sõja mauridega Püreneel. Ka väljaspool hakkas ta ajama aktiivset ja jõulist välispoliitikat, mille tähtsaimaks saavutuseks oli *Napoli kuningriigi* ühendamine Hispaaniaga. Pärast *Ameerika avastamist* Kolumbuse poolt algas seal Hispaania edukas *koloniaalpoliitika*. Hispaania kujunes varsti *maailmapoliitiliseks suurvõimuks*.

IDA-EUROOPA HILISKESKAJAL.

Venemaa.

162. **Mongolite vallutused ja tatarite ike Venemaal.** XIII sajandi algul ühendas üks tatarite suguharu valitseja Mongoolias *Temutšin* oma võimu alla kõik mongolite suguharud. Kuulutanud end *Džengis-khaniks* (vägevaimaks khaaniks), algas ta suuri maadevallutusi. Oma kiire ja hästiorganiseeritud ratsaväe rünnakutega alistas ta Põhja-Hiina, Turkestani, Afganistani, Kaukaasia ja Lõuna-Venemaa, pannes toime kõikjal suuri hävitusi

ja julmi massilisi tapmisi. Sures jagas ta riigi oma poegade vahel, kes jatkasid ta vallutusi, alistades veel *Pärsia*, *Bagdadi* kalifaadi ja ülejäänud *Hiina*. Džengis-khani pojapoeg *Batu-khan* tungis Euroopasse, kavatsedes sedagi täieliselt vallutada. Kolmeaastases hävitavas sõjas (1237—1240) alistas ta kõik *Vene vürstiriigid* peale Novgorodi ja Pihkva, milledest mongolid oma vallutusteel neid eraldavate suurte soode tõttu mööda läksid. Edasi tegi Batu-khan hävitava retke Poolasse ja Sileesiasse, kus Alam-Sileesia hertsog talle Saksa-Poola rüütliväega vastu astus. *Liegnitzi* lahingus langes hertsog ja ta vägi purustati, kuid suured kaotused ja linnustega kindlustatud maastik mõjutasid Batu-khani pöörduma *Ungarisse*. Seal sai ta teate suur-khaani surmast Aasias ja pöördus sinna tagasi.

Lääne-Euroopa pääsis sellega tohutust hädaohust. Venemaa aga jäi *tatarite ikke* alla ligi kaheks ja pooleks sajandiks (1240—1480). Batu-khan, kelle osaks riigi valitsemise jagamisel langes Venemaa, asutas oma riigi *Kuld-hordi* Volga alamjooksule, kust ta valitses kogu Venemaad. Vene vürstid, eesotsas suurvürstiga, kes oma ametid nüüd khaanilt said, pidid seal käima teda austamas ja kingitusi viimas. Tatarlaste ametnikud (baskaagid) käisid sõjavägede saatel igal aastal makse kogumas, võttes kõik, mis neile meeldis. Vastuhakkamistele järgnesid julmad karistusretked.

Tatarite ikke tagajärjel *eraldus Venemaa täieliselt Lääne-Euroopast*. Vaimselt sattus ta julmade ja brutaalsete mongolite mõju alla. Teatavad jooned, nagu teesklemine ja roomav alandlikkus tugevamate suhtes, ülbe vägivaldsus alluvate vastu, on sellest peale juurdunud *vene rahvuslikku iseloomu*.

Mongolite riik, millele ajalugu suuruselt ei tunne võrdset, ei suutnud tervikuna kaua püsida. Varsti lagunes ta osadeks ja Kuld-hordki sai iseseisvaks. Mongolid osutusid *suuriks hävitajaks* ilma kultuurilise loomisvõimeta, suutmata ka luua püsivaid riike.

163. Moskva riik. Tatarite ikke ajal hakkas tõusma Moskva vürstiriik. XIV sajandi esimesel poolel läks Moskva vürstil korda saavutada *suurvürsti au* ja õigust khaani nimel teistelt vürstidelt makse korjata. Seda kasutas ta ka enda rikastamiseks ja oma võimu tõstmiseks. Aja jooksul läks Moskva suur-

Suurvürst Ivan III.
Kaasaegne joonis.

vürstidel korda ühendada osastisvürstkondi oma riigiga, mille tulemusena see kujunes vägevaks. Endiste osastisriikide vürstide järglased jäid eesõigustatud kõrgaadlina, *bojaaridena*, suurvürsti teenistusse. Venemaa koondumise protsess jõudis peaaegu täielisele lõpule suurvürst Ivan III ajal (1462—1505), kes alistas ka suure *Novgorodi riigi*. Tal läks korda lõplikult ära heita tatarite ike, kes olid nüüd omavahel lõhestatud ja nõrgaks jäänud. Kuna Bütsants oli XV sajandi keskel langenud türklaste kätte, hakkas Moskva suurvürst end lugema *Büt-*

santsi keisri järglaseks ja kreeka-katoliku usu („õigeusu“) kaitsjaks. Selle tähistamiseks võttis ta omaks *Bütsantsi vapi*, kahepäise kotka, ja hakkas end nimetama *tsaariks*. Ühtlasi algas Moskva *pealetungi läänes*, püüdes Leedult tagasi võita selle alla läinud vene rahvastikuga maid, samuti vallutada Liivi orduriiki, et omandada Balti rannikute sadamad.

Moskva riik XVI saj. algul.

Türklaste sissetung Euroopasse.

164. **Osmani türklased.** XIV sajandil sai Väike-Aasias seniste seldžukkide asemel juhtivaks uus türgi hõim, keda oma esimese sultaniks tõusnud juhi Osmani järgi nimetatakse *osmaniteks*. Osmani poeg asutas erilise regulaarse jalaväe, mis koosnes kristlastelt lastena sunni viisil äravõetud ja islami usus üleskasvatatud *janitšaridest*. Osmanid vallutasid Bütsantsi alad Väike-Aasia lääneosas. Aastal 1354 tungisid nad esmakordselt Euroo-

Türgi riik ja türklaste poolt ohustatud alad
Euroopas XVI saj. algul.

passse ja võtsid enda kätte *Gallipoli poolsaare*, mis sai nende edasitungi baasiks. XIV sajandi teisel poolel alistasid türklased Põhja-Balkani slaavi riigid *Serbia* ja *Bulgaaria* ja purustasid nende vastu tulnud Ungari-Saksa-Prantsuse ristiväe (1396).

Bütsantsi seisukord muutus nüüd äärmiselt ohustatuks, kuid tema lõpliku langemise lükkas veel umbes pooleks sajandiks edasi uue suure mongoli maadevallutaja *Timurlenki* ehk *Tamerlani* ilmumine. Ühendanud jälle peaaegu kõik endise mongolite suurriigi maad, kusjuures ta näitas veel suuremat hävituskirge kui *Džengis-khan*, tungis *Timurlenk Väike-Aasiasse*. *Angoora* lahingus (1402) purustas ta türklaste väed ja siirdus siis *Hii-nasse*, viies kaasa vangilangenud sultani. Teel suri ta ja mongolite riik lagunes varsti uuesti.

165. **Bütsantsi langemine ja türgi hädaoht Euroopas.** Varsti kosus Türgi riik jälle mongolite rünnakust ja hakkas ähvardama

Bütsantsi. Viimase maa-alad Konstantinoopoli ümber sulasid üha rohkem kokku. Sõjalise abi saamist Lääne-Euroopast takistasid usulised vastolud kreeka ja rooma kiriku vahel. Keisrid katsusid küll läbi viia kirikute uniooni, mis aga vaimulike vastu-seisu tõttu ei teostunud.

Käimas olevad Saja-aastase sõja võitlused takistasid ühise tugeva ristisõja organiseerimist türklaste vastu, mida üritasid paavstid. Ungari ja Poola Balkanile tunginud ühendatud vägi võideti türklaste poolt (1444). Lõppeks vallutas sultan *Muhammed II a. 1453 Konstantinoopoli* pärast ägedat võitlust, milles kokkusulanud Bütsantsi väge abistasid ainult nõrgad Genua ja

Medaljon Muhamed II kujuga.

Veneetsia abiväed. Konstantinoopol sai uueks türklaste pealinnaks ja kuulus Püha-Sofia kirik islami mošeeks.

Bütsantsi langemine oli raskeks löögiks kristlikule Euroopale. Vallutanud kogu Balkani, hakkasid türklased ähvardama Lääne-Euroopat, eeskätt *Ungarit*. Viimane pidaski *türklastega kangelaslikku võitlust*, milles suure kuulsuse omandas väepealik *János Hunyady*. Viimase poeg *Mattias Corvínus* (1458—1490) sai Ungari kuningaks ja jätkas edukalt võitlust türklastega, kelle edasitungi läkski korda mõneks ajaks seisma panna. *Türgi hädaoh*t jäi aga püsima ja oli tõsiseks ähvarduseks Euroopale veel enam kui kakssada aastat, kuni ta lõplikult tagasi tõrjuti Habsburgide poolt.

KRONOLOOGIA.

Hunnide sissetung Euroopasse	375
Katalaunia lahing	451
Lääne-Rooma riigi lõplik langemine	476
Keskmine rauaaeg Eestis	400—800
Islami ajaarvamise algus	622
Poitiers' lahing	732
Karl Suure keisriks kroonimine	800
Verduni leping	843
Saksa rahvusriigi asutamine Heinrich I poolt	919
Otto Suure keisriks kroonimine	962
Hastingsi lahing	1066
Heinrich IV Canossas	1077
Esimese ristisõja algus	1096
Friedrich I Barbarossa	1152—1190
Noorem rauaaeg Eestis	800—1200
Eestlaste vabadusvõitluse algus	1208
Bouvines'i lahing	1214
Madisepäeva lahing	1217
Tallinna asutamine	1219
Eestlaste vabadusvõitluse lõpp	1227
Tatarite ikke algus Venemaal	1240
Esimene parlament Inglismaal	1265
Paavsti asumine Avignoni	1309
Eesti talupoegade suur vabastuskatse	1343
Karl IV kuldbulla	1356
Tannenbergi lahing	1410
Bütsantsi langemine türklaste kätte	1453
Saja-aastase sõja lõpp	1453
Novgorodi vallutamine Ivan III poolt	1478
Hispaania riigi tekkimine	1479
Smolina lahing	1502

HÄÄLDAMINE.

Aëtius — aeetsius
Anjou — anžuu
Auguste — ogüst
Auvergne — overnj
Avignon — avinjoon
Aquino — akviino
bailli — baiji'
Bologna — bolonja
Bourbonnais — burbonnee
Bourgogne — burgonj
Bouvines — buviin
Bretagne — bretanj
Calais — kalee
Cambridge — keimbridž
Canterbury — kântöböri
Charles — šarl
Clermont — klermoon
Cluny — klünii
Dauphiné — dofinee
Edward — eduard
Gascogne — gaskonj
Gentry — džentri
Guyenne — gienn
Henry — henri
Hugues Capet — üüg kapee

Jean — žan
Jeanne d'Arc — žann dark
John — džon
Lancaster — länkestö
Legnano — lenjaano
Louis — lui
Orleans — orleaan
Pavia — paavia
Philippe — filipp
Picardie — pikardii
Poitiers — puatjee
Poitou — puatuu
Provence — provaans
Richard — ritšaard
Rhône — roon
Roger Bacon — rodžer beikn
Rouen — ruaan
Saône — saoon
Simon de Monfort — simoon dö
monfoor
Toulouse — tuluus
Tudor — tjuudor
Wales — uels
William — uilliam
York — jork.

SISUKORD.

	Lk.
Suur rahvasterändamine.	
Germaanlased	3
Germaanlaste riigid Lääne-Rooma territooriumil	12
Ida-Rooma riik. Vandaali ja Ida-Gooti riigi häving	23
Suure rahvasterändamise tulemused	27
Kirik ja paavstivõimu tõus. Munklus. Vaimuelu	31
Frangi riik.	
Merovingide aeg	36
Araablased ja nende tagasitõrjumine Euroopast	38
Karl Suure universaalriik	41
Frangi riigi lagunemine	50
Normannid	53
Euroopa ühiskond lääninduse õitseajal.	
Lääninduse kujunemine ja põhijooned	58
Seisuslik kord	63
Saksa-Rooma riigi vägevuse aeg.	
Keisri ja paavsti võitlus.	
Saksa-Rooma keisririigi loomine ja esivõim Euroopas	68
Esimene võitlus keisri ja paavsti vahel. Investituuritul	75
Ristisõjad	80
Hohenstaufenite aeg Saksamaal. Keisri ja paavsti võitluse teine järk	86
Vaimse kultuuri põhijooned kõrgkeskajal	99
Saksa ida-kolonisatsioon	107
Eesti ühendamine Saksa-Rooma riigiga.	
Noorem rauaaeg Eestis (800—1200)	110
Eestlaste muistne vabadusvõitlus ja ristiusustamine	127

Saksa-Rooma riik hiliskeskajal.

Saksa riigi seesmine laostumine ja poliitilise esivõimu kaotamine	142
Kaotused piirmaades nõrga keskviimu tagajärjel	150
Linnad	154
Hansa-liit	160

Orduaeg Eestis.

Kodumaa olud kuni a. 1343	163
Talurahva seisundi edaspidine kujunemine	174
Linnad	179
Vana-Liivimaa võimude omavahelised suhted	184
Vene hädaoht. Wolter von Plettenberg	185
Usu- ja vaimuelu	188

Lääne rahvusriikide kujunemine.

Prantsusmaa	192
Inglismaa	199
Hispaania	204

Ida-Euroopa hiliskeskajal.

Venemaa	206
Türklaste sissetung Euroopasse	209

Kronoloogia	212
Häädamine	213

A

34 458

89 418

A